Библиотека Филозофског факултета
Č-39

institut za izučavanje
istorije vojvodine

ISTRAŽIVANJA

9

YU ISSNO 0350—2112

novi sad 1980

ISTRAŽIVANJA 9

POSVEĆENO Dr JOSIPU MIRNIĆU

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA

Knjiga 9

Redakcija:
Danica Dimitrijević, Dušanka Dinić-Knežević, Ranko Končar, Šandor Mesaroš, Lazar Rakić

Odgovorni urednik:
Kalman Čehak

Glavni urednik:
Lazar Rakić

Knjiga se štampa uz finansijsku pomoć SIZ za naučni rad Vojvodine

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA
IX

NOVI SAD, 1980.

Инв. бр. 10744

Lektor
Kosta Dudić

Korektor
Ida Šalanki

Štampa GRO »Proleter« Bečej

JOSIP MIRNIĆ (1923 — 1979)

Žalosni ritual i opraštanja od čoveka koji odlazi zahtevaju od nas da u nekoliko reči opišemo njegov životni put. Znamo, doduše, da šturi podaci koje u takvim prilikama iznosimo ne mogu verno da odraze ono što je bitno u ličnosti čoveka, u njegovom biću.

Jožef Mirnić, sin železničara, rodio se pre 56 godina u Subotici. Škole je učio u rodnom mestu, maturirao je u subotičkoj gimnaziji školske 1941/42. godine. Bez nekih jasnijih perspektiva za nesmetane studije prihvatio je malu činovničku službu u Subotici. Godina oslobođenja grada zatekla ga je po godinama mladog, ali u pogledu životnog iskustva spremnog i zrelog čoveka. Od oktobra 1944. godine nalazimo ga u redovima Osme vojvođanske brigade, a od kraja maja sledeće godine Mirnić je komesar Centralne milicije u Subotici. U to vreme je postao član SKOJ-a, a od marta 1946. godine i

član KPJ. Oslanjajući se na svoj smisao za praktično, odlučio je da završi jednogodišnji nastavnički tečaj u Novom Sadu školske 1945/46. godine. Međutim, njegove ambicije bile su daleko veće. U tom tečaju video je samo trenutnu mogućnost da obezbedi svoju svakidašnju egzistenciju. Stoga se već sledeće godine upisao kao vanredni student istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Studije je završio 1950. godine sa vrlo dobrim rezultatom. Istovremeno, bio je nastavnik, kasnije profesor i direktor gimnazije u Subotici do 1956. godine, kada je počeo da radi prvo kao saradnik, kasnije kao načelnik odeljenja, konačno kao direktor Istorijskog arhiva Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine. Ovo radno mesto mu je najzad omogućilo da, radeći na sređivanju istorijske građe, publikuje svoje prve ozbiljnije radove iz oblasti naše savremene istorije. Iz te oblasti je odabrao i svoju doktorsku tezu. Naučni stepen doktora istorijskih nauka stekao je 1962. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Januara 1964. godine prešao je na Filozofski fakultet u Novom Sadu i na tom radnom mestu, prihvatajući često i najteže i najodgovornije zadatke razvijanja Katedre i Instituta za istoriju, ne štedeći svoje krhko zdravlje, radio je do poslednjeg trenutka svog života. Veliko priznanje koje mu je naše društvo odalo bio je njegov izbor za člana Vojvođanske akademije nauka i umetnosti.

Ako još ovom pregledu životnog puta dodamo da je bio aktivan član pokrajinskih, republičkih i saveznih društveno-političkih organa, komisija i drugih tela; da se prihvatio rukovodećih funkcija u raznim naučnim i stručnim telima i asocijacijama; da je bio član Komisije Predsedništva CK SKJ za istoriju SKJ; da je niz godina obavljao dužnost predsednika Prosvetnog saveta SAPV i mnoge druge zadatke u našem društvenom i samoupravnom životu, tek onda možemo naslutiti kakvu je ogromnu energiju uložio naš nezaboravni drug i prijatelj u unapređivanju naših društvenih i naučno-nastavnih zadataka.

Njegovom smrću već afirmisana generacija vojvođanskih istoričara i istoriografa izgubila je jednog svog najobdarenijeg predstavnika i to baš u vreme kada je osnivanjem Vojvođanske akademije nauka i umetnosti naš naučni život otpočeo svoju novu etapu procvata. Ova naša mlada, tek osnovana naučna institucija polagala je velike nade u njegove naučne i radne kvalitete. Na našu najveću žalost naša nadanja da će ti naučni, radni i ljudski kvaliteti doći do punog izražaja u okviru rada Akademije u njenim nastojanjima da odredi svoje naučne zadatke, uokviri svoje programe istraživanja iz oblasti čiji je vrsni poznavalac bio preminuli Jožef Mirnić, prevremenim gubitkom našeg tek izabranog člana, nisu se ispunila. Ipak će njegov doprinos, njegova zaostavština u brojnim knjigama biti ugrađeni u temelj naše istorijske nauke.

Duboko sam ubeđen da će se vojvođanska nauka o istoriji naših naroda i narodnosti još dugo vremena pozivati na delo Jožefa Mirnića. Ono će koristiti ne samo onima koji se profesionalno bave disciplinom koju je on negovao. U prilog tome govori i moje iskustvo. Naime, kao istoričar književnosti i kulture, kome istorija radničkog pokreta i političkih partija nije u prvom planu interesovanja i koji o novijim epohama naše istorije piše samo per tangentem, Mirnićeva istraživanja bila su veoma dragocena i poučna u mojoj orijentaciji i rasuđivanju u istraživanju građanskog poretka

krajem XIX i početkom XX veka, za otkrivanje ljudskih i klasnih odnosa i opštih zakonitosti građanskog društva kod nas. Mirnićevi radovi predstavljaju živu dokumentaciju o nastojanjima, težnjama i stremljenjima naroda, nacija, etničkih grupa i narodnosti za samostalan i nezavisan život, za klasno i nacionalno oslobođenje, za emancipaciju i afirmaciju svog nacionalnog i društvenog bića. Čitaocima njegovih knjiga govori humanistički orijentisan istoričar koji je ubeđen da istorijska nauka nije nauka za sebe, nego da je ona sredstvo pomoću kojeg se otkrivaju istine o ljudskim sudbinama.

Nisam kompetentan da kao književnik govorim o značaju njegovog dela sa stručnog aspekta. Ne bih ni mogao da govorim u ovom momentu glasom objektivnog komentatora naučnih rezultata koje je Mirnić postigo u istoriografiji, jer nisam samo njegov kolega i saradnik na ovom fakultetu. Nas su vezivale mnogo ranije i prisnije veze koje potiču još iz dana naše zajednički proživljene mladosti, od pre 40 godina. Ono iskreno prijateljstvo koje se može doživeti samo u mladim godinama života, sa puno htenja, nadanja a i velikih razočarenja. Neka mi se oprosti što ću umesto objektivnog vrednovanja njegovog naučnog opusa kazati nekoliko reči o našim mladim danima, o jednom periodu života, koji je za pripadnike naše generacije predstavljao snažan, možda najveći podstrek za jasnije oformljenje naših ličnosti i zauzimanju izvesnih čvršćih stavova prema svetu koji nas je okruživao. Naše prijateljstvo je postalo naročito prisno 1941. godine kada su pripadnici naše generacije maturanata, Mađari, Srbi, Jevreji, Bunjevci i ostali bili sabrani u jedino odeljenje osmog razreda gimnazije u Subotici po volji Kraljevskog mađarskog ministra vere i prosvete i kada smo izloženi nama potpuno tuđim i nehumanim postupcima školskih i državnih vlasti, pokušali da pružimo jedan drugom ruku prijateljstva. A kobni novembarski dani desetkovali su naš razred. Nije bilo dana kada neko nije bio odveden sa časa u najboljem slučaju na saslušanje. Mnogi Mirnićevi najbliži drugovi nikad više se nisu vratili. Dobro se sećam pametnih, ohrabrujućih i stoičkih reči našeg Joške u tim danima straha, njegovog nastojanja da nas bodri u našim trenucima slabosti, možda vođen ne toliko jasnim idejnim stavovima, koliko instinktom čoveka koji se rodio i odrastao u uslovima tog našeg dugotrajnog zajedničkog življenja i tradicije poštovanja raznih jezika, nacija i vera.

Nema sumnje da su ta teška vremena pokretala u nama one istinske i duboke procese sazrevanja koji su nas doveli do toga da položimo pravi ispit zrelosti mnogo pre zvanične mature. Tada smo stekli — dobrim delom zahvaljujući i primeru našeg Joške — onu čvrstu moralnu osnovu za naredne godine i decenije koja nas je pouzdano služila u životnim iskušenjima. Mislim da je među nama najkonsekventniji bio u izvlačenju potrebnih pouka iz ovih teških vremena i doživljaja baš naš Joška Mirnić, jer je docnije svu svoju energiju i sve svoje bogate ljudske sposobnosti stavio u službu objašnjavanja zakonitosti humanih odnosa između čoveka i čoveka, između čoveka i istorije.

Njegove oblasti istraživanja, njegove teme i njegov prilaz izučavanju pojava u ljudskoj istoriji čine nam se, naizgled, strogo omeđenim našim vojvođanskim vremenskim i prostornim granicama. Pravi istoričar, naučnik i humanista, kakav je bio naš dragi drug i prijatelj, međutim, uvek je radio za širu ljudsku zajednicu, pa u krajnjoj konsekvenci za celo čovečanstvo.

Istorijske istine i činjenice po svojoj prirodi su takve da govore svakome, pa i onima koji žive izvan naših geografskih prostora i granica. Mirnićevo obrazovanje, njegovo interesovanje a i drugi ljudski i društveni motivi takoreći predestinirali su ga da se neposredno obrati svojoj užoj sredini, okrene konkretnim zadacima koje postavlja pred nas istorija kao problem koji treba osvetliti i razrešiti. Međutim, otkrivanjem nesumnjivih i strogih istina do kojih je dolazio radeći na našoj novijoj istoriji, učinilo je jasnijim i vidljivijim i one odnose u društvu koji nisu više ni lokalnog značaja, niti su upotrebljivi i poučni samo u sadašnjem trenutku. Prava vrednost poruka koje proizlaze iz njegovih knjiga i njegovog čitavog naučnog opusa leži baš u tome što je on uspeo da otkrije dijalektički odnos prisutnog trenutka sa minulim; ovdašnjeg i opipljivog u našem životu sa istorijski proverenim i utvrđenim.

Poruka i oporuka koju je Jožef Mirnić ostavio svojim prijateljima, kolegama, studentima i svima onima koji su ga poznavali i voleli (a poznavati i voleti njega uvek je značilo jedno isto) zadužuje nas sve da iz njegovog plodnog naučnog stvaranja kojim je obogatio naš duhovni život u celini, izvučemo i očuvamo ono najdragocenije, da ga učinimo organskim i sastavnim elementom našeg znanja, načina mišljenja i suda o čoveku, o ljudskim zbivanjima u našem neprestanom i doslednom proveravanju sopstvenih postupaka i delovanja u životu.

IŠTVAN SELI

BIBLIOGRAFIJA RADOVA DR JOSIPA MIRNIĆA

Ankica Vasić

OBJAVLJENI RADOVI

Életre előkészítő iskolákat / József Mirnics. — [B. pod.], str. 6. [Prilog iz dnevne štampe.]

A magyar—horvát kiegyezés és kora / József Mirnics. — Népoktatás, Noviszád 1951, 1, str. 17—36.

A nemzeti történelem programmtervezete a magyar középiskolákban / József Mirnics. — Népoktatás, Noviszád, 1953, VI, 6, str. 1019—1029.

Az iskolák társadalmi igazgatásáról / József Mirnics. — 7 Nap, Szabadka, 27. XII 1953, VIII, 5, str. [1].

Kadinyacsa / József Mirnics. — 7 Nap, Szabadka, 1. V 1953, VIII, 18, str. [1], [2].

Az első Szerb népfölkelés / József Mirnics. — 7 Nap, Szabadka, 14. II 1954, IX, 7, str. 1, 2.

Május 1. egykor és ma / József Mirnics. — Magyar Szó, (Szabad Vajdaság), Noviszád, 29. IV 1955, II, 117. (3321), str. 2.

Раднички покрет у Суботици до формирања Социјалдемократске партије Мађарске / Јожеф Мирнић. — Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1958, 20, str. 6—36.

Rezime na nemačkom jeziku.

Васа Пелагић и Војводина: документа о Пелагићевим везама са Војводином / сабрао и уредио Јосип Мирнић. — Нови Сад: Историјски архив ПК СКС за Војводину, 1959 (Нови Сад: Будућност). — 291 str.; 22,5 cm. — (Први социјалисти у Војводини; књ. II/2).

Bosszúnk olyan lesz mint a vihar / József Mirnics. — 7 Nap, Szabadka, 8. II 1959, XIV, str. 3.

Да над гробовима хероја за свагда престане мржња / Јосип Мирнић. — Дневник, Нови Сад, 9. II 1959, XVIII, бр. 4514, стр. 3.

Emlékezés a VI. tartományi pártértekezletre / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 1. X 1959, XVI, 231. (4529), str. 2.

Emlékezés a VI. tartományi pártértekezletre. Hősi pártvezetőség / József Mirnics. — Magyar Szó, (Szabad Vajdaság), Noviszád, 3. X 1959, XVI, 233 (4531), str. 2.

Hogy egyszer és mindenkorra megszűnjön minden gyűlölet Vajdaság népei között / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 8. II 1959, XVI, 32, str. [1].

Кемелхарито и „загонетка Тито" / Јосип Мирнић. — Дневник, Нови Сад, 24. V 1959. XVII, br. 4601, str. 9.

Meghívó az AVNOJ ülésszakára / J.[ózsef] M.[irnics]. — Magyar Szó, (Szabad Vajdaság), Noviszád, 29. XI 1959, XVI, 282 (4580), str. 3.

Пелагић у Војводини: поводом 60-годишњице смрти / Јосип Мирнић. — Дневник, Нови Сад, 25. I 1959, XVIII, br. 4501, str. 6.

Пелагићево прогонство у Мишколцу: од 21. јуна 1876. до 5. маја 1877. / Јосип Мирнић. — Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1959, 23, str. 108—118.

Поуздан путоказ: Шеста покрајинска конференција КПЈ за Војводину / Јосип Мирнић. — Дневник, Нови Сад, 4. X 1959. XVII, br. 4714, str. 9.

Прилог биографији народног хероја Светозара Марковића — Тозе / Јосип Мирнић. — Задружни архив, Нови Сад, 1959, 7, str. 59—66.

Tito a rejtély / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 24. V 1959, XVI, 122 (4420), str. 4.

Harcos vajdasági májusok / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 30. IV — 1. V 1961, XVIII, 101 (5014), str. 4.

Kadinyacsa — Kadinyacsa... Szívetek legyen a mérleg, hogy érdemes-e halni társainkért... / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 4. VII 1961, XVIII, 154 (5067), str. 6.

Lazar Nančić: izabrani politički spisi / izbor i objašnjenja Branislav Vranešević, Kosta Milutinović, Josip Mirnić. — Novi Sad: Istorijski arhiv PK SK za Vojvodinu, 1961 (Novi Sad: Budućnost). — 2 knj.; 22 cm. — (Prvi socijalisti u Vojvodini; knj. V/1, 2).

Knj. I. — 279 str.
Knj. II: Predgovor, Živan Milisavac. — 261 str., 1 sl.

Мађарска обавештајна служба и „загонетка Тито" / Јосип Мирнић. — Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1961, 30, str. 147—156.

Vajdaság népe osztatlan lelkesedéssel fogadta a történelmi döntéseket: útban a történelmi gyűlésre / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 29. XI 1961, XVIII, 296 (5209), str. 8.

„Да сам се бојао не бих постао комуниста" (Прилог биографији народног хероја Светозара Марковића — Тозе) / Јосип Мирнић. — Дневник, Нови Сад, 15. XI 1962, XX, br. 5757, str. [2].

Leci jugoslovenske frakcije Međunarodne socijalističke federacije u Mađarskoj komuni / Josip Mirnić. — Arhivist, Beograd, 1962, XXI, 1, str. 11—17.

»Valjuk be, ez az ember szervezte meg a kontinensen a leghatásosabb ellenálló mozgalmat« / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 25. V 1962, XVIII, 142 (5380), str. 4.

Az első vasutak Bácskában / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, 20. X 1963, XIX, 289 (5587), str. 14.

Jajce visszhangja Vajdaságban / József Mirnics. — Глас комуне, Апатин, 29. XI 1963, III, str. 8.

Korom Mihály: *A fasizmus bukása Magyarországon*, Budimpešta, »Kossuth«, 1961, str. 222 / Josip Mirnić. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1963, 1, str. 127—131.

Radnički pokret u Bačkoj do formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske / Josip Mirnić. — Novi Sad: Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Srbije za Vojvodinu, 1963 (Novi Sad: Budućnost). — 399, [1] str.; 23 cm. — (Prilozi novijoj ekonomsko-socijalnoj istoriji; knj. III).
Doktorska disertacija odbranjena na Filozofsko-istorijskom fakultetu u Beogradu 1962. godine.

Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи / Јосип Мирнић. — Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 1963, 35, str. 5—62.

Štampano kao poseban otisak.

Венгерский режим окупации в Югославии / Josip Mirnić. — Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945. — Belgrade: Institut za radnički pokret, 1963, str. 425—493.

A fasiszta megszállás Bácskában és Baranyában / Josip Mirnić. — Глас комуне, Апатин, 17. IV 1964, IV, str. 6—7.

Fasiszta megszállás Bácskában és Baranyában / József Mirnics. — 7 Nap, Szabadka, XVII, 17. IV 1964, 15, str. 6—7; 8. V 1964, 18, str. 6—7; 15. V 1964, 19, str. 6—7; 22. V 1964, 20, str. 6—7; 29. V 1964, 21, str. 6—7; 5. VI 1964, 22, str. 6—7; 12. VI 1964, 23, str. 6—7; 19. VI 1964, 24, str. 6—7.

Kővágó László: *A magyarországi déiszlávok 1918—1919*, Budimpešta, Akadémiai Kiadó, str. 267 / Josip Mirnić. — Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1965, 3, str. 118—124.

Žarko Atanacković: *Okupacija Vojvodine i stanje posle okupacije* / Josip Mirnić. — Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1965, XVI, 3, str. 57—70.

Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora u jugoslovenskim zemljama 1941 / Josip Mirnić. — Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад, 1967, X str. 143—153.

Rezime na ruskom jeziku. — Štampano kao poseban otisak.

Munkásmozgalom Bácskában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig / Josip Mirnić. — Novi Sad: Forum, 1967 (Novi Sad: Forum). — 325 str.; 22,5 cm.

Doktorska disertacija u prevodu.

Radnički pokret u Vojvodini na početku XX veka (1900—1914) / Josip Mirnić, Kalman Čehak. — Југословенски народи пред први светски рат. — Београд: Српска академија наука и уметности, 1967, str. 621—675.

Sistem prekog suđenja na mađarskoj okupacionoj teritoriji 1941 / Josip Mirnić. — Vojvodina 1941. — Novi Sad: Pokrajinski odbor Društva istoričara SRS za Vojvodinu, 1967, str. 61—95.

Történelem: az elemi iskolák 6. osztálya számára / Ivo Makek; szakvéleményezők Dr. Mirnics József, Bartha Dezső. — Novi Sad: Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika, 1967 (Subotica: Minerva). — 217 str.: ilustr.; 25 cm.

Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини / Josip Мирнић, Калман Чехак, Данило Кецић. — Нови Сад: Историјски архив АП Војводине, 1968. — 845 str.; 24 cm. — (Грађа за историју народа Војводине; 4)

Sistem jedinstvenog rukovodstva mađarskog okupatora protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj / Josip Mirnić. — Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1968, XIX, 2, str. 7—70.

Rezime na francuskom jeziku.

Neka pitanja strategije i taktike narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj u 1941. godini / Josip Mirnić. — Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад, 1969, XII/1, str. 13—38.

Rezime na ruskom jeziku. — Štampano kao poseban otisak.

A legújabb kor története: a gimnázium 4. osztálya számára / Đorđe Knežević—Bogdan Smiljević; szakvéleményezők, Mirnics József, Végh Sándor, Bartha Dezső. — Módosított kiadás. Novi Sad: A Tartományi tankönyvkiadó intézet 1970 (Szabadka: Minerva). — 330 str.: ilustr.; 23,5 cm.

Neka pitanja strategije i taktike narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj u 1942. i prvoj polovini 1943. god. / Josip Mirnić. — Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад, 1970, XIII/1, str. 237—255.

Rezime na ruskom jeziku. — Štampano kao poseban otisak.

Političke i taktičke koncepcije rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj 1941—1943 / Josip Mirnić. — Istraživanja, Novi Sad, 1971, I, str. 187—197. Štampano kao poseban otisak.

Nemci u Bačkoj i narodnooslobodilački pokret 1941—1944 / Josip Mirnić. — Narodnooslobodilački rat i revolucija u Srbiji 1941—1945. — Beograd: Institut za radnički pokret, 1972, str. 277—297.

A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben / Josip Mirnić. — Történelmi szemle, Budapest, 1973, XVI, 3—4, str. 443—467.

Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung (1941—1944) / József Mirnics. — Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 1973, 18, str. 319—351.

Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu / Josip Mirnić. — Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1974 (Novi Sad: Forum). — 385, [1] str.; 21 cm. — (Institut za izučavanje istorije Vojvodine: Monografije; knj. 6).

U drugom svetskom ratu / Jožef Mirnić. — Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1974, str. 207—215.

Tilkovszky Loránt: *SS — toborzás Magyarországon* (SS — vrbovanja u Mađarskoj), Budapest, 1974 / Josip Mirnić. — Зборник за историју, Нови Сад, 1975, 12, str. 242—245.

A bácskai németek a második világháborúban / József Mirnics. — Magyar Szó, Noviszád, XXXIII, 17. VI 1976, 165 (10 434), str. 6; 18. VI 1976, 166 (10 435), str. 6; 19. VI 1976, 167 (10 436), str. 6; 20. VI 1976, 168 (10 437), str. 11; 21. VI 1976, 169 (10 438), str. 6; 22. VI 1976, 170 (10 439), str. 6; 23. VI 1976, 171 (10 440), str. 6; 24. VI 1976, 172 (10 441), str. 6; 25. VI 1976, 173 (10 442), str. 6; 26. VI 1976, 174 (10 443), str. 6; 27. VI 1976, 175 (10 444), str. 6; 28. VI 1976, 176 (10 445), str. 6; 29. VI 1976, 177 10 446), str. 6; 30. VI 1976, 178 (10 447), str. 6; 1. VII 1976, 179 (10 448), str. 5; 2. VII 1976, 180 (10 449), str. 6; 3. VII 1976, 181 (10 450), str. 5; 4. VII 1976, 182 (10 451), str. 10; 5. VII 1976, 183 (10 452), str. 5; 6. VII 1976, 184 (10 453), str. 5; 7. VII 1976, 185 (10 454), str. 6; 8. VII 1976, 186 (10 455), str. 4; 9. VII 1976, 187 (10 456), str. 4; 10. VII 1976, 188 (10 457), str. 4; 11. VII 1976, 189 (10 458), str. 4.

Бачки Немци у СС трупама / Јосип Мирниħ. — Дневник, Нови Сад, XXXVI, 29. I 1977, br. 10.863, str. 15; 30. I 1977, br. 10.864, str. 20; 31. I 1977, br. 10.865, str. 12; 1. II 1977, br. 10.866, str. 17; 2. II 1977, br. 10.867, str. 15; 3. II 1977, br. 10.868, str. 14; 4. II 1977, br. 10.869, str. 16; 5. II 1977, br. 10.870, str. 14; 6. II 1977, br. 10.871, str. 19; 7. II 1977, br. 10.872, str. 12; 8. II 1977, br. 10.873, str. 16; 9. II 1977, br. 10.874, str. 16; 10. II 1977, br. 10.875, str. 16; 11. II 1977, br. 10.876, str. 14.

Političke i taktičke koncepcije rukovodstva NOP-a u Vojvodini 1941 / Josip Mirnić. — Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija, 1. — Beograd: Vojnoistorijski institut, 1977, str. 159—181.

The Enlisment of Volksdeutschers from the Bačka in the Waften SS / Josip Mirnić. — Third Reich and Yugoslavia 1933—1945. — Belgrade: IMRP, 1977, str. 622—653.

Dejepis so společenským zriadením SFRJ: učebnica pre 8. ročník základnej výchovy a vzdelávania / Josip Mirnić, György Gaál; učivo z dejín Slovákov spracoval Samuel Jovanković. — Nový Sad: Ústav pre vydávanie učebníc = Zavod za izdavanje udžbenika, 1978 (Subotica: Minerva). — 193, [2] str.: ilustr.; 17 cm.

Istoria şi orînduirea Socială a R.S.F.I.: Manuel pentru clasa a VIII-a a educaţiei şi instrucţei elementare / József Mirnics, György Gaál; traducerca Andrei Popin. — Novi Sad: Institutul provincial pentru editarea manualelor, 1978 (Subotica: Minerva). — 206, [2] str.: ilustr.; 17 cm.

Историја са друштвеним уређењем СФРЈ: уџбеник за 8. разред основног васпитања и образовања / Јосип Мирниħ, Берħ Гал. — Нови Сад: Покрајински завод за издавање уџбеника, 1978 (Суботица: Минерва). — 196 str.: ilustr.; 23,5 cm.

История з дружтвеним ушореньом СФРЮ: учебнїк за VIII класу основного воспитаня и образованя / Йосип Мирнич, Дердь Гал; преложели Иван Пап, Янко Иван. — Нови Сад: Завод за видаване учебнїкох = Завод за издавање уџбеника, 1978 (Суботица: Минерва). — 202, [2] стр.: илустр.; 17 cm.

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija / Josip Mirnić. — Vojvodina SAP, Novi Sad, 1978, str. 13—16.

Sabrana djela / Josip Broz Tito; odbor za izdavanje Sabranih djela Josipa Broza Tita: Ljupčo Arsov, Vladimir Bakarić [...] Josip Mirnić [...]; redakcija za izdavanje Sabranih djela Josipa Broza Tita: David Atlagić, Nikola Babić [...]

Josip Mirnić [...]; glavni i odgovorni urednik Pero Damjanović. — Beograd: Izdavački centar »Komunist«: BIGZ; Zagreb: Naprijed, 1977 (Beograd: BIGZ). — Knj. 1; 21,5 cm.

Történelem és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság társadalmi berendezése: tankönyv az általános iskolai nevelés és oktatás 8. osztályos tanulói számára / József Mirnics, Gaál György — Újvidék: Tartományi tankönyvkiadó intézet, 1978 (Subotica: Minerva). — 204 str.: ilustr.; 20,5 cm.

Војводина 1943. године / Јосип Мирнић. — Дневник, Нови Сад, XXXVIII.

Животност Титове стазе, 21. XII 1978, br. 11.544, str. 14.

Два фронта ослободилачке борбе, 22. XII 1978, br. 11.545, str. 16.

Југословенско решење, 23. XII 1978, br. 11.546, str. 14.

Борба — по Титовим упутствима, 24. XII 1978, br. 11.547, str. 18.

Битка за храну, 25. XII 1978, br. 11.548, str. 10.

Једина истинска власт, 26. XII 1978, бр. 11.549, стр. 16.

Поздрав одлукама АВНОЈ-а, 28. XII 1978, br. 11.551, str. 18.

Историја са друштвеним уређењем СФРЈ: уџбеник за 8. разред основног васпитања и образовања / Јосип Мирнић, Берђ Гал. — Нови Сад: Покрајински завод за издавање уџбеника, 1979 (Суботица: Минерва). — 2. допуњено и измењено изд. — 202 str.: ilustr.; 23,5 cm.

Развој социјалистичке мисли у Војводини до првог светског рата / Јосип Мирнић. — Борба, Београд, 20. III 1979, str. 14.

Vojvodina u sistemu odnosa unutar narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1943 / Josip Mirnić — Istraživanja, Novi Sad, 1979, VIII, str. 205—227.

Rezime na ruskom jeziku.

Enciklopedija Jugoslavije: A—BIZ / glavni urednik Miroslav Krleža; zamjenik glavnog urednika Ivo Cecić. — 2. izd. — Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980. (Ljubljajna: Mladinska knjiga). — Knj. 1. — XXXI, 768 str.: ilustr.; 28 cm.

Autor odrednice:

Bajcsy Zsilinsky, Endre: str. 421.

Историја са друштвеним уређењем СФРЈ: уџбеник за 8. разред основног васпитања и образовања / Јосип Мирнић , Берђ Гал. — 3. изд. — Нови Сад: Покрајински завод за издавање уџбеника, 1980 (Суботица: Минерва). — 196 str.: ilustr.; 20,5 cm.

Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945 / redakcioni odbor Dušan Bilandžić, Danilo Bulajić, Pero Damjanović [...] Josip Mirnić [...]; glavni urednik Danilo Bulajić; redaktor Jovan Marjanović; autori: [...] Josip Mirnić. [...]; recenzenti [...] Josip Mirnić, [...] — Beograd: IRO »Narodna knjiga«; Ljubljana: IRO »Partizanska knjiga«; Beograd: OOUR Izdavačko — publicistička delatnost, 1980 (Beograd: Beogradski izdavačko — grafički zavod). — 2 knj.: ilustr.; 28,5 cm.

Knj. 1. — A — LJ.: XVII, 625, [3] str.
Knj. 2. — M — Ž.: XIII, 627 — 1254, [1] str.

Autor odrednica:

NOR i socijalistička revolucija u Vojvodini; ličnosti iz SAP Vojvodine.

Položaj Slovaka u Vojvodini u uslovima fašističke okupacije / Josip Mirnić — Revolučné odkazy XIV. Vojvodinskej Údarnej slovenskej brigády: zborník prác zo sympozia ó 10. novembra 1979 v Petrovci. — Nový Sad: Obzor, 1980, str. 44—52. Rezime na slovačkom jeziku.

Socijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina / saradnici na tekstu [...] Josip Mirnić [...]; za štampu priredio Dušan Popov. — Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za informacije; Beograd: Jugoslovenska revija, 1980 (Firenze: Scala). — 255, [3] str.: ilustr.; 28 cm.

Knjiga je štampana na srpskohrvatskom jeziku, na jezicima narodnosti, i na francuskom, engleskom i nemačkom jeziku.

Vojvodina u sistemu odnosa unutar narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1943 / Josip Mirnić — Vojvodina 1943. — Novi Sad: Institut za istoriju, 1980, str. 3—34.

RADOVI U RUKOPISU

Kratak pregled razvitka radničkog i socijalističkog pokreta u Vojvodini. — Novi Sad 1958, str. 172+12.†

Dokumentacija o nemačkoj narodnoj grupi za vreme drugog svetskog rata. — Beograd 1972, str. 68—165.†

Narodnooslobodilački rat u Bačkoj. — Novi Sad 1972, str. 79*

Predlog tema za jugoslovensku dokumentarnu TV seriju o značajnim događajima iz naše revolucije / Josip Mirnić, Sreta Savić, Danilo Kecić, Ranko Končar. — RTV Novi Sad 1974, str. 207—215.
Šapirografisano.†

Osnovna građa za dokumentarističku obradu tema iz radničkog pokreta, narodne revolucije i socijalističke izgradnje u Vojvodini (1870—1950) / Josip Mirnić, Danilo Kecić, Sreta Savić, Ranko Končar. — 3 sv. — Novi Sad 1975.†
Sv. I: str. 1—95.
Sv. II: str. 96—201.
Sv. III: str. 201—286.

Narodnooslobodilački rat u Vojvodini 1941. — Novi Sad 1977, str. 151.†

† Podaci su preuzeti iz referata Instituta za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (br. 01—421/5 od 8. X 1979.) o predlogu dr Josipa Mirnića za dopisnog člana Vojvođanske akademije nauka i umetnosti.

* Podatak je preuzet iz materijala za izradu spomenice Filozofskog fakulteta u Novom Sadu od 21. I 1976. godine.

SZABADKA ÉS KORVIN KRISTÓF HALÁLA

Rokay Péter

Dicső történelmi múltra visszatekintő városok szülöttei, ha korán elszakadtak is szülőhelyüktől, rendszerint halálukig büszkén vallják magukat azok fiainak. Így történt ez Mirnics József esetében is. Jóllehet, életúját követve már korán eltávozott szülővárosából, továbbra is megmaradt érzelmeiben szabadkainak. Ha személyesen nem is lehetett állandóan Szabadkán, a távolból figyelemmel kísérte városa életét, melyhez mint politikust, tudóst és tanárt ezer, meg ezer szál fűzte. Egyetlen jelentősebb esemény sem történt itt, a szabadkaiak körében oly népszerű »Jóska« tudomása nélkül. Számítottak rá, ha reprezentálni kellett, de problémáikkal is hozzá fordultak. Elsősorban a város tudományos életének szervezésében kérték támogatását.

A történettudomány terén Szabadka már régóta nélkülözte a rátermett szakembereket. Iványi István halálával a város múltjának tervszerű kutatása megszakadt és eltekintve néhány lelkes önkéntes tevékenységétől, a helytörténetírás a száz év előtti szinten rekedt. Ezen az állapoton volt hivatva változtatni a másfél évtizede alakult Szabadkai monográfia bizottság.[1] Mirnics kezdettől fogva oszlopos tagja volt a Monográfia bizottságnak, melynek munkája elképzelhetetlen lett volna az ő szakismerete és ügybuzgalma nélkül. Aggódva figyelte a Monográfia anyagi és ügyviteli nehézségeit és az ezek következtében csak döcögve induló munkát. Hányszor legyintett lemondóan, ha Szabadka monográfiájára terelődött a beszéd?! De azért továbbra is vállalta a munkát.

A történeti kutatás természeténél fogva lassan halad. A látványos eredményeket kedvelő átlagembert pedig csak a gyors siker kecsegteti. Ha erre nincs remény, lelkesedése lelohad, érdeklődése megcsappan. Az igazi kutatót azonban ez nem kedvetlenítheti el! Hiszen tudatában kell lennie, hogy a bőrbe kötött diszmű, mely aranybetűkkel ékeskedik majd az érdeklődők könyvespolcán, tartalmával is meg kell hogy üsse a mércét, melyet fényes külalakja ígér. De addig még nagy út van hátra. A kutatások világánál tisztázni minden

[1] Györe K., »Istorija Subotice«, Istraživački projekat, Gradski muzej, Subotica, 1—8.

apró részletet, nemzedékek életét betöltő feladat. Szabadka újabbkori történetére Mirnics munkássága ugyan némi fényt derített, de a régebbi korszakokat még mindig majdnem teljes homály borítja.

Szabadka középkori történetének kutatását jelentősen megnehezíti az okleveles források csekély száma. Ez a körülmény arra kényszeríti a történészt, hogy kutatását kiterjessze az elbeszélő kútfőkre. Ezek alkalmazása viszont külön tanulmányokat igényel, melyek célja megállapítani hitelességüket. Ilyenek hiányában az elbeszélő források adatai csak a legnagyobb fokú óvatossággal fogadhatók el. Tudatában volt ennek Iványi István is, Szabadka eddig egyetlen tudományos igényekkel írt történetének szerzője.[2] Ezért csak fenntartással közölte Szerémi György krónikájának egy Szabadkára vonatkozó adatát.[3] Az úttörőnek megillető elismerésen túl azonban meg kell állapítanunk, hogy Iványi műve már korának színvonala mögött elmaradt. Ezt nem utolsósorban az az előmunkálatokat jelentő részlettanulmányok hiánya okozta. Így a Szerémi által közölt adatot érdemes újra megvizsgálni!

Szerémi György XVI. századi krónikaíró, művében tudni véli, hogy Szabadka miként került enyingi Török Imre birtokába. Szerinte ez a főúr fizetségül kapta »arcem Zabattka... cum sessionibus suis« amiért megölte, megmérgezte Korvin János fiait. Elbeszélése szerint a gyilkosság értelmi szerzője II. Ulászló magyar király felesége volt. Ő ily módon akarta biztosítani a trónt fiának a jövendőbeli II. Lajosnak. Hogy ezt elérje el kellett tenni az útból, az akkor már néhai Korvin János fiait, elsősorban Kristófot, aki — így a krónikás —, veszélyeztette Lajos jogait a trónra. A királyné ezért rábeszélte Török Imrét, Korvin János jószágkormányzóját, hogy mérgezze meg Korvin fiait. Török ráállt a királyné tervére és mérgezett édességekkel, melyeket az saját patikájában készíttetett megölte a kicsinyeket. Gonosztettéért jutalmul adományozta volna a királyné Töröknek Szabadkát.[4]

Szerémi György művének hitelét azonban sokban csökkentik szövegének tárgyi tévedései. — Korvin Jánosnak nem két fia volt, mint ahogy azt a krónikás tudni véli, hanem csak egy, a valóban gyermekéveiben elhunyt Kristóf.[5] Ő viszont előbb meghalt mint ahogy II. Lajos megszületett volna. II. Lajos anyja egyébként fia születésekor meghalt és így aligha lett volna egyáltalán módjában felbujtani Török Imrét a neki tulajdonított bűntény elkövetésére. Valószínű ezek miatt a pontatlanságok miatt vetette el Iványi Szerémi elbeszélését teljes egészében. Sommás ítélete azonban nem visz közelebb a kérdés megoldásához. Mert mindez végső fokon nem érinti Korvin Kristóf megmérgezésének problémáját. Hiszen ezt a gyilkosságot mások is

---

[2] Iványi I., *Szabadka szabad királyi város története*, I—II., Szabadka, 1886—1892. Iványi tudományos munkássága még nincs kellőképpen értékelve. Vázlata: Dér Z., *Szabadka monográfusa* (Iványi István), (Három tudós tanár), Újvidék, 1975, 22—46.

[3] Iványi, i. m., I., 43.

[4] Wenzel G., *Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról 1484—1543* (továbbiakban: Szerémi), Pest, 1857, 39—42.

[5] Schönherr Gy., „Hunyadi Corvin János 1473—1504", *Magyar történelmi életrajzok*, Budapest, 1894, 308—309. Valamint egy lánya az ugyancsak gyermekként elhunyt Erzsébet. U. o., 311, 313.

elkövethették. Feltételezhető volna, hogy Szerémi csupán a bűntársakat, vagy azok közül egyeseket helyettesített más szereplőkkel.[6]

Szabadka története szempontjából a krónikás elbeszélésének igaz volta másodlagos kérdés. Arra kell elsősorban fényt deríteni, honnan merítette Szerémi elbeszélése elemeit? Mert annak ellenére, hogy ezt a megható mesét ő öntötte végső formájába, a benne foglalt híreket nem ő költötte. Ezt már Iványi belátta. Szerinte a legenda forrása »a tudatlan nép éretlen felfogása«.[7] Valóban nem zárható ki annak lehetősége, hogy Szerémi egy, a nép körében elterjedt hírt rögzített krónikájában. Hiszen nem ez lenne az első eset, hogy e szerző művében népi motívumokra bukkanna a kutató.[8] Ez azonban csak elodázza a megoldást, mert nem nyújt magyarázatot arra a kérdésre, honnan szerzett róla tudomást a »tudatlan nép«?

Mikor Korvin János 1504 őszén meghalt, a gyermek Kristóf lett apja jogainak és vagyonának egyetlen örököse. Érthető tehát, hogy sorsa érdekelte a kortársakat. Korai halála, mely élete hatodik évében ragadta el, szintén magára vonta a közvélemény figyelmét. Mint ahogy hasonló esetekben rendszerint történni szokott, halála körülményei szóbeszéd tárgyává lettek. Megindultak a találgatások annak okát illetően. Így mindjárt, 1505 március 17-én bekövetkezett halála után felmerült a gyanú, hogy megmérgezték. Erről tudósította március 31-én csak két héttel Kristóf halála után Taddeo Lardo, egri püspökségi kormányzó Esztergomból Arragóniai Hippolit bíborost.[9] Szerémi György tehát négy évtized múlva csupán egy régóta köztudatban élő feltételezést jegyzett fel.[10]

Más kérdés, igaz-e a Korvin Kristóf megmérgezésére vonatkozó hír? Mert a kortársak véleménye nem kötelezi a kritikus történettudóst. Ellenkezőleg! Okkal lehet feltételezni, hogy ez a vélemény Korvin Kristóf halálának körülményeiről csupán azt az általános korabeli hitet tükrözi vissza, mely kiemelkedő politikai személyek halálát méregnek volt hajlandó tulajdonítani. A reneszánsz nagy ismerői Burckhardt és Symonds szerint az a meggyőződés, hogy uralkodók és egyáltalán politikailag jelentős egyének nem halhatnak meg természetes halállal, ebben a korban mélyen gyökerezett az emberek gondolkodásában. Különösen Olaszországban. A gyakori mérgezési esetek miatt akkor is feltételezték azt, ha a halált más okozta.[11] Korvin Kristóf kortársai közül csak a két legismertebb; VI. Sándor pápa és Dzsem herceg, török trónkövetelő példáját idézzük fel. Róluk szintén azt beszélték,

---

[6] Ebben a rövid cikkben nem térhetünk ki Szeréminek az enyingi Török családhoz való viszonyulására. De annyit megjegyezhetünk, hogy művének Török-ellenes éle több helyen megnyilvánul. Szerémi, 162—173, 402; Szádeczky L., „Szerémi György élete és emlékirata", Értekezések a történelmi tudományok köréből 15, Budapest, 1892, 11.

[7] Iványi, i m., I., 43.

[8] Dinić M., *Đorđe Sremac i naša narodna epika,* Prilozi proučavanju narodne poezije, 6 (1939), 158—166.

[9] Schönherr, i. m., 308—309; Óvary L., A Magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai, I, Budapest, 1890, 230—231.

[10] Szerémi művét 1544 és 1546 között írta. Szerémi, X.

[11] Burckhardt J., *Kultura renesanse u Italiji,* Zagreb 1953, 252; Symonds J. A., *A renaissance Olaszországban,* I., Budapest, 1881; 44—46, 292, 304, 341, 347.

hogy méreg áldozatai lettek, mégis, mint később bebizonyosodott mindketten természetes halállal haltak meg.[12]

Külön figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Korvin Kristóf nagyapja, Mátyás király halálát szintén méregnek tulajdonították. Egy pesarói tudósító szerint sokan hitték, hogy Mátyást felesége, Beatrix mérgezte meg.[13] Érdekes, hogy Szerémi elbeszélésében II. Lajos anyjának alakja egybemosódik Beatrixéval.[14] Nincs kizárva, hogy egy régebbi, Mátyás halálára vonatkozó anekdota lebegett a szerző szeme előtt elbeszélése megírásakor. Azt hozta összefüggésbe Korvin Kristóf személyével. Szerencsére Mátyás király haláltusájának részletes leírása fennmaradt. Ennek alapján Korányi Frigyes professzor, a hírneves orvos, a múlt század végén szakvéleményt mondott Mátyás halálának okáról. Korányi megállapította, hogy a király izgalom által kiváltott agyvérzés — apoplexia — és nem mérgezés következtében halt meg.[15] Mint azt Mátyás király esete mutatja, az Olaszországban elterjedt felfogás, magyar udvari körökben sem volt ismeretlen. A Korvin Kristóf megmérgezéséről szóló hír eredetét is valószínűleg inkább itt kell keresni mint a nép körében.

Tekintet nélkül azonban, hogy mi okozta Korvin Kristóf halálát, Török nem annak révén jutott Szabadka birtokába. Szabadkát Török Imrének Korvin János adományozta 1502. szeptember 25-én Varasdon kelt oklevelével.[16] Vajon miért fűzte mégis egybe a két eseményt Szerémi? Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk emlékeztetnünk kell, hogy Szerémi György történetírói opuszában nagy szerepet játszik a megérzés, az intuíció.[17] El kell ismerni, hogyha elbeszélése részleteiben vétett is a történeti hűség ellen, kiváló érzékkel jelölte meg azokat a személyeket, akik csak nyerhettek Korvin János fiának halálával. Vonatkozik ez elsősorban Török Imrére. Török szabadkai birtoklásának részletei, a város monográfiájának, illetve korszerű tanul-

---

[12] Burcardus J., *Aleksandar VI i njegov dvor*, Zagreb, 1951, 48, 50, 270; Thuasne L., Djem Sultan fils de Mohamed, Paris, 1892, 363—375. Hasonlóképp méregnek tulajdonították Sten Sturenek, Svédország kormányzójának 1503-ban bekövetkezett halálát — ugyancsak alaptalanul. V. ö.: B link C., Sten Sture den äldre och Hans Samtida, Stockholm, 1888, 448—457; Palmén E. G., Sten Stures strid med konung Hans, Helsingfors, 1883, 117—118. Ezt a két művet az újvidéki Matica srpska könyvtára révén sikerült megszereznem. A vonatkozó részeket Bede Béla szabadkai tanár volt szíves lefordítani, amit ezúton is hálásan köszönök neki!

[13] Nagy I. — Nyáry A., Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, 1458—1490, IV., Magyar történelmi emlékek, Budapest, 1878, 175; Fraknói V., II. Ulászló királlyá választása, Századok, 1885, 5—6; u. a., Hunyadi Mátyás király 1440—1490, Magyar történelmi életrajzok, Budapest, 1890, 389—391.

[14] Szerémi, 39; Szádeczky, i. m., 45; Székely Gy.—Erdélyi L.,—Juhász L., Szerémi György Magyarország romlásáról, Budapest, 1964, 296.

[15] Fraknói, *Mátyás Király*, 389—391.

[16] Miután az, már azt megelőzően zálogban volt nála. Magyar Országos Levéltár, Mohácselőtti gyűjtemény, (Dl), 88.874. Iványi egy tévesen datált kései átirat alapján ezt 1504-re helyezte. Iványi, i. m., I., 42, II., Okmánytár, 9. Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II., Budapest. 1894, 191. szerint Korvin 1502-ben csak »zálogba vete« Szabadkát Töröknek, 1504-ben pedig eladta 10 000 aranyért.

[17] Székely—Erdélyi—Juhász, i. m., 15—16. Ellenkezően vélekedik Szádeczky, i. m., 57.

mányok hiányában nincsenek még kellőképpen megvilágítva.[18] Egy azonban biztos: Török Imre pályafutásában most sorsdöntő fordulat történt. A gyermek Kristóf halála kitűnő alkalmat szolgáltatott neki, hogy kiváljon a Korvinok famíliájából és ezentúl politikai téren önállóan lépjen fel.[19] A földesúr emelkedését meg kellett érezniük birtokainak, köztük Szabadkának is, melyet Török már 1502-től szilárdan kezében tartott. És ezért Korvin Kristóf halála jelentős a város története szempontjából, tekintet nélkül arra, hogy Szabadka nem ennek következtében cserélt birtokost. Hogy ez miben nyilvánult meg, azt a rég várt monográfiát előkészítő kutatások feladata kideríteni!

Legyen ez a pár sor, adalék a monográfiához! Ahhoz a monográfiához, melynek elkészültét Mirnics nem érhette meg, de amelynek megvalósításán évtizedeken át munkálkodott. Azzal a meggyőződéssel, hogy addig is, míg megindul Szabadka történetének intenzív kutatása, minden morzsa hozzájárulást jelent szeretett városa múltjának ismeretéhez, szenteljük ezt a munkát Mirnics József, a földi, a tanár és a kolléga emlékének!

---

[18] Annak ellenére, hogy megindítását a Monográfia megírásával egyidejüleg tervezgetik kizárólag Szabadka múltjával foglalkozó folyóirat nem létezik. Ennek hiányában az ebbe a témakörbe tartozó tanulmányokat különböző, gyakran nem szakfolyóiratokban (pl. »Üzenet«) publikálják a történészek V. ö.: Rokay P., Zašto ne znamo zavičajnu istoriju? Da li su krivi samo nastavnici i profesori? (Kézirat). A »Subotičke novine«, állítólag helyhiány miatt nem közölte ezt a cikkemet teljes terjedelmében, hanem, kifejezett kívánságom ellenére csak részleteket ragadott ki belőle 1977. november 18-i, 46. számában.

[19] Török Imre életrajza még megírásra vár. Legjelentősebb tisztsége a belgrádi bánság volt. V. ö.: Nagy I., Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal, XI., Pest, 1865, 291: Pesty Fr., Nándor-fejérvári, szreberniki, jajczai bánok és barsi alispánok, Századok, 1875, 132; Csergheő G., A Török családok, Turul, 10 (1892), 28—37; Kalić—Mijusković J., Prilog istoriji Beogradske banovine, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, VIII/1 (1964), 533—540. Jellemző, hogy Török először 1505-ben szerepel az »előkelők« névsorában. Engel P., A magyar világi arisztokrácia megoszlása a XV. században, II., Az Egyetemi könyvtár évkönyvei, V, 1971, 304. Török Imre II. Ulászlótól 1507-ben új címert és bárói méltóságot kapott. Áldásy A., Az enyingi Török család címereslevele 1481-ből, Turul, 15 (1897), 34.

SUBOTICA I SMRT HRISTOFORA KORVINA

R e z i m e

Ističući zasluge pokojnog Josipa Mirnića na polju izučavanja istorije Subotice, autor pokazuje na jednom primeru kakva pitanja treba još rešiti da bi se ispravno tumačila prošlost ovog grada. Istoričar Subotice Ištvan Ivanji je u potpunosti odbacio vest hroničara Đorđa Sremca, po kojoj je Subotica dospela u vlasništvo Emeriha Tereka zahvaljujući njegovom učešću u izmišljenom trovanju Hristofora, sina Ivaniša Korvina. Ivanji je kao izvor te legende označio »nezrelo shvatanje neukog naroda«. Razmatrajući ponovo ovu vest, pisac članka je došao do zaključka da njen izvor treba tražiti, u stvari, u shvatanju dvorskih krugova u doba renesanse. Ti krugovi su smrt politički značajnih ličnosti rado pripisivali otrovu, bez obzira na njene stvarne uzroke. Ali, iako je obaveštenje hroničara netačno, pisac smatra da je sama smrt Hristofora Korvina ipak bila značajna za uspon Emeriha Tereka i shodno tome i za razvoj Subotice, iako se ona već 1502, dakle, tri godine pre Hristoforove smrti nalazila u Terekovim rukama. Verifikaciju svoje tvrdnje pisac članka očekuje od istraživanja koja će se vršiti u okviru planirane monografije Subotice, čiji je jedan od pokretača bio Josip Mirnić, kome je ovaj broj »Istraživanja« posvećen.

CSELÉDÜGYI VISZONYOK SZABADKÁN (1850—1918)

Magyar László

A jobbágyfelszabadítással fokozatosan kialakultak a kapitalista fejlődés gazdasági feltételei az Osztrák—Magyar Monarchiában. A birtokrendezés, a termelőeszközök tökéletesítése, a piacviszonyok alakulása stb. elősegítette a bérmunkásság igénybevételét. A tőkés termelésre átálló földesúri gazdaságok korszerűsítésével, az igaerő fokozott alkalmazásával arányosan növekszik a cselédség létszáma. A cselédség, mint a dolgozó tömegek legelnyomottabb rétege, általában házi (belső) és gazdasági (külső) csoportra osztható. A házi cseléd (háztartási alkalmazott) rendszerint havi bért, a gazdasági (mezőgazdasági munkát vállaló) cseléd évi bért kapott. A természetbeni juttatásokat (étkezés, szállás stb.) beszámították a bérbe. A háztartásokhoz elszegődő cselédek csoportjába a dajkák, szobalányok, szakácsnők, kocsisok, lovászok és a mindenesek, a gazdasági cselédséghez pedig a béresek, juhászok, kocsisok, pásztorok, vincellérek és kertészek tartoztak. Az uradalmak rajtuk kívül cséplőket, részes aratókat, nyomtatókat, harmadosokat, feleseket, dohánykertészeket (kukásokat), summásokat, napszámosokat stb. is alkalmaztak. A cselédekkel a munkaadó általában szóban állapodott meg, s munkájukban az uradalmi tisztségviselők irányították őket.

A cselédség jogait és kötelességeit, a munkaadóval való viszonyát Magyarországon először az 1876. évi XIII. törvénycikk szabályozta.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt, milyen cselédügyi intézkedések és kísérletezések történtek Szabadkán!

Az abszolutizmus kezdetén a temesvári tartományi kormány által 1851 februárjában kibocsátott cselédtörvényt követően Szabadkán cselédhivatal nyílt. Röviddel utána a kormány kimerítő választ kért Szabadka cselédügyi viszonyaira és a cselédtörvény esetleges módosítására vonatkozólag.[1] A kapitányi hivatal ennek kapcsán elpanaszolta az előállott rendellenességeket:[2] a

[1] Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: Levéltár), 3128/Bürgermeisteramt 1851.

[2] Levéltár, 3298/Bürgermeisteramt 1851.

cselédkönyvek szétosztása nagy akadályba ütközik a szétszórt szállások miatt; a cselédkönyvek hiánya következtében akadozik a cselédösszeírás. Általános zavar lépett fel a cselédek elszegődése terén is. A cselédkönyvben rögzített rendszabályokat nem tartják be; a különböző hirdetmények, szóbeli felszólítások ellenére egyes gazdák továbbra is cselédkönyv nélkül alkalmazzák alattvalóikat. A cselédbiztosi hivatal cselédnyilvántartása nehézséggel jár, mert az alattvalók elszegődéséről és szolgálatuk megszakításáról nem tesznek jelentést. A fentieket figyelembe véve a kapitányi hivatal az alábbiakat indítványozza: a munkaadónak, de a cselédnek is, szigorúan a cselédkönyvben lefektetett rendszabályokhoz kell magát tartania; e téren ellenőrzés történhet, s a mulasztókat megbüntetik; miután gyakoriak a panaszok — a gazda és cselédje részéről egyaránt (erkölcsi magatartás, béreltitkolás, kártételek, a szolgálat megszakításának különböző megnyilvánulásai) —, bízzák meg a jövőben a kapitányi hivatalt a fentiek rendezésével; végül: az idegen cselédeknek városunkban szállást kell biztosítani. A kapitányi hivatal 1852. évi januári jelentéséből kitűnik, hogy a szabadkai cselédösszeírás eredményeként 3641 személy kapott cselédkönyvet.[3] Ugyanakkor rámutat arra, hogy a cseléd engedetlensége, de a munkaadó alkalmazkodásának hiánya is, bonyodalmakat szül. A kapitányság indítványozza továbbá, hogy foganatosítsanak szigorúbb intézkedéseket a cselédség bérével, elszegődésével, erkölcsi magatartásával és az egyéb visszásságokkal kapcsolatban. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság idején, 1854. április 12-én hozott cselédrendszabályokat részben még az 1860-as években is alkalmazták. A hangsúly itt a cseléd hűségén, engedelmességén, tiszteletén stb. volt. Több pontban foglalkozott az okmány az elbocsátás lehetőségeivel és körülményeivel, amely ott leselkedik minden pillanatban valamennyi alattvalónál.[4] A szóbeli egyzség megkötésekor a cseléd általában megkapta az évi bér 20 százalékát előlegként, miután a cseléd inkább csak névlegesen vált családtaggá. Az abszolutizmus mereven, egyoldalúan szabályozza még a cselédügyet, amely csak érettebb társadalmi feltételek mellett hozhatja kínos helyzetbe a kormányhatóságot.

Elmondható, hogy Szabadkán nemcsak a jobbmódúak alkalmaztak cselédeket. A helybeli ordonánc kocsisok 1862. május 19-ei, elkeseredett hangú beadványukban pl. szót emeltek a tizedes pandúrok önkénye ellen, mert a túlterhelt fuvarosokkal szemben brutálisan léptek fel. Ennek következményekét e cselédjeik lemondanak szolgálataikról és eltávoznak. Emiatt az ordonáncok nehéz helyzetbe kerültek, mert cselédet nehéz volt szerezni.[5] A tanács viszont a házi cseléd alkalmazására, lakásváltoztatása körüli visszaélésekre hívja fel a figyelmet.[6] Ezért a város már 1860 végén hirdetményt tesz közzé, hogy a megnövekedett adóeltitkolásnak elejét vegye.

Felismerve a városban sokasodó rendellenességeket és akadályokat, Lovas Antal szabómester 1864 elején „tudakozó intézetet" óhajt felállítani a következő ügyek lebonyolítására:[7] ingók és ingatlanok eladása, vétele; bérbe-

---

[3] Levéltár, 316/Bürgermeisteramt 1852.
[4] Levéltár, 251/polg. 1864.
[5] Levéltár, 2345/polg. 1862
[6] Levéltár, 7552/Bürgermeisteramt 1860.
[7] Levéltár, 1176/polg. 1864.

adások, bérbevételek; tőkepénz kikölcsönzése és kölcsönvétele; munkaadás és munkavállalás; szállítások és fuvarozások; cselédfogadások és szolgálatbaszegődések. Lovas, úgy látszik, figyelemmel kíséri a társadalmi alakulásokat, a tőkésedés folyamatát, s hivatalában előkelő helyet igyekszik biztosítani az alsóbb néprétegek ügyei intézésének. A városi tanács engedélyezi e hivatal felállítását, azonban működéséről mindeddig nincs adatunk.

A polgáriasodó Szabadka építészeti fejlődésében is fordulat áll be: a kornak megfelelően felgyorsul a stílusos építkezés. Mindenekelőtt Scultéty János építész munkáit kell kiemelnünk, aki a polgári lakásokhoz — a pincelakás mosókonyhájának szomszédságába —, gyakrabban cselédszobát is tervezett.[8]

Az 1860-as években Szabadkán már szerfölött kiéleződik a munkaadó és a cselédség közötti viszony. Így pl. Joó Ede helybeli kereskedő cselédjét folyton ok nélkül ütlegeli, s nem átallja kijelenteni, neki senki sem parancsolhat, miképp bánjék alattvalójával. A hatóság csak akkor lép közbe, amikor a kereskedő önkénye már határtalan méreteket ölt.[9] S a helytartótanács 1864 közepén helybenhagyja a szegények alapjára lefizetendő 15 Ft. pénzbírságot, valamint Tikvicki Jago cseléd részére a félévi bérösszeg (10 Ft. 50 krajcár, de a cseléd kártételének stb. levonása után: 4 Ft. 39 kr.) megtérítését.

A vármegyék 1870 után egyre türelmetlenebbül várják a munkaadó és cselédje közötti viszony szabályozását. Szabadkát felkéri Pest Pilis és Solt megye, hogy saját hatáskörében dolgozzon ki és léptessen életbe cselédrendszabályokat, mielőtt még a kormány törvényjavaslatot terjesztene az országgyűlés elé.[10] A tanács most a kapitányi hivatal útján véleményes jelentést követel a közép- és nagybirtokos osztálytól e tárgykörben. Hasonlóképp Sopron megye is megküldi cselédrendszabályát,[11] amely a cselédkönyv lapjain már fejlettebb, egyben kézzelfoghatóbb formában világítja meg a munkaadónak és alattvalójának a kapcsolatát, mint a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság idején létrejött rendszabály. A kormányhatóság figyelemmel kíséri a történteket, s 1873 elején felhívja városunk figyelmét arra, hogy az országban tömegével készítik az útlevélként is használható hamis munka- és cselédkönyveket. A visszaélések meggátlása érdekében ismét kötelezi a törvényatóságot, hogy a nyomdászokat és könyvkötőket fokozottan ellenőrizze.[12] Ezt követően, Mukits János szabadkai polgármester félévi közigazgatási jelentésében már külön foglalkozik a cselédüggyel. Hangsúlyozza, hogy a közjólétre és a közbiztonsági állapotra nézve feltétlenül célravezető lenne a cselédrendszer mielőbbi életre hívása, mert ez városunkban ellensúlyozhatná a nagymértékben elharapódzott romlottságot és fegyelmet.[13] Néhány hónappal később — 1874. október 27-én — Pertich Mihály főkapitány már be is terjeszti Szabadka cselédrendszabályának tervezetét.[14] A közgyűlés még az

---

[8] Levéltár, 64/polg. 1861.
[9] Levéltár, 3394/polg. 1864.
[10] Levéltár, 5442/polg. 1870.
[11] Levéltár, 2808/polg. 1871.
[12] Levéltár, 982/polg. 1873.
[13] Levéltár, 5565/polg. 1874.
[14] Levéltár, 1481/polg. 1875.

előző évben egy tizenkét tagból álló bizottságot jelölt ki a rendszabály tervjavaslatának kidolgozására, ám végül is az egész feladat elvégzése a főkapitányra hárult. A közgyűlés ez alkalommal, Pertich Mihály főkapitány elnökletével, négytagú biztottságra bízza a tervjavaslat felülvizsgálatát, s az okmányt csak a módosítás után terjesztik fel a belügyminisztériumhoz jóváhagyásra. A kormányhatóság 1876 áprilisában értesíti Szabadkát, hogy — miután a cselédügyi törvény érvénybe lépett — a módosított rendszabály felülbírálásának szükségessége megszűnt.[15]

Tekintsük most röviden át Szabadka sokáig nélkülözött cselédrendszabályát.

Az általános rész kiemeli, hogy a munkaadó és a cseléd közötti viszonynak az alapja az egyezség. A szolgálati szerződés a felvett foglaló által tekinthető megkötöttnek. A cseléd fogalmát az okmány a következőképp határozza meg: „Cselédnév alatt értetnek ellenben azon személyek (...) kik határozott bér, vagy egyébb feltételek: élelem, ruházat s.a.t. alatt, vagy ezek nélkül is rövidebb vagy hosszabb időre szolgálatba állanak.

A cseléd a család tagjának tekintetik —, és úgy családfőnek vagy gazdatisztjének, megbizottjának köteles engedelmeskedni, a mit ha elmulaszt, házi fenyiték alá vehető." A kapitányi hivatal nyilvántartása mellett a jövőben cselédszerzőket is kineveznek.

A rendszabály „különös része" hangsúlyozza, hogy a gazda testi fenyítéssel nem sújthatja alattvalóját. A cseléd gazdája engedélye nélkül nem hagyhatja el a házat. „Titkos" látogatókat — különösen éjjel — nem fogadhat. Ha pedig a látogatás a gazda tudtával történik, a munkaadó fenyítendő rendőri úton. A cseléd ruhaneműit a gazda házában tartja zálogként az esetleges károk elkövetése fejében. Ha a cseléd önhibáján kívül megbetegszik, a gazda köteles ápolni és gyógyíttatni. Amennyiben a betegség nem tart tovább tizennégy napnál, a gazda megtartja szolgálatában cselédjét és a költségeket nyolc napig viseli. Ellenben, ha a betegség túlterheltségből, rossz bánásmódból, vagy a munkaadó által előidézett más hasonló körülményből származik, úgy köteles alattvalójának ápolási költségeit fedezni, őt szolgálatában megtartani. A cseléd azonnal, felmondás nélkül elhagyhatja gazdáját, ha kegyetlenül bánik vele, erkölcstelen tettekre csábítja vagy kényszeríti. Ötven forintig terjedhető pénzbírsággal vagy esetleg fogsággal fenyítendő az a gazda, aki cselédjének hamis bizonyítványt állít ki. Az a munkaadó, aki cselédjét törvényes ok nélkül szolgálatából idő előtt elbocsátja, nem kényszeríthető ugyan a visszafogadásra, de hátralevő időre eső bérét köteles megtéríteni. Aki pedig szökevény cselédet szolgálatba fogad vagy elrejt, ötven forintig terjedő pénzbírsággal, a szökevény pedig húsz napi fogsággal büntetendő. A büntetésekből befolyt összeg egy részét a jó erkölcsű cselédek jutalmazására fordítják.

Azonnal leszögezhetjük, az abszolutizmus kori cselédrendszabálytól eltérően itt már több paragrafus érinti a munkaadó erkölcsi és anyagi kötelezettségét is. De még az 1876. évi cselédtörvény sem biztosíthatja a cselédség egyenjogúságát. Különben a „cseléd és gazda közötti viszony szabályozásá"-

[15] Levéltár, 2329/polg. 1876.

ról alkotott e törvény fejezetei a következő területeket ölelik fel: a cselédekre vonatkozó általános intézkedések; a szolgálati szerződések; a gazda és cseléd kötelességei; a szerződés megszűnése és az ezt követő teendők; külső és belső cselédek; a szolgálati cselédkönyvek és az elbocsátási bizonyítványok; a cselédszerzők; a mezei munkások és általában a napszámosok; a törvény áthágóinak büntetése; az illetékes hatóság.

Néhány törvénycikk már az 1876. évi cselédtörvény életbe lépése előtt is kitért a cselédügyre. A jövedelemadóról szóló 1870. évi XLIX. tc. felmenti a jövedelemadó alól többek között a cselédeket és napszámosokat. A házadóról szóló ugyanez évi törvény LI. tc.-évben a gazdasági cselédlakokról rendelkezik. Az 1872. évi VIII. tc-ben foglalt ipartörvény a cselédszerzők nyereségvágyát fékezi. A fenti törvénycikkek azonban csak néhány mondat erejéig foglalkoznak a cselédügyi kérdésekkel. A cselédtörvény életbe léptetését nagyban elősegítették — illetve előkészítették — a különböző vármegyék saját hatáskörében kidolgozott cselédrendszabályai. A kapitalizmusban egyébként többször előfordul, hogy egy-egy fontosabb gazdasági, politikai kérdés megoldását — megkerülve a kormányhatóságot — először a vármegyék kezdeményezik, átirataikkal egymást serkentik, s útmutatással is szolgálnak a felmerült nehézségek leküzdésére.

Az 1876. évi cselédtörvény, minden fogyatékossága mellett, több újdonságot tartalmaz. A gazda kötelességeit például kilenc paragrafus külön szabályozza. Ezek szerint a gazda köteles a cseléd bérét és illetményeit a meghatározott, illetőleg szokásos időközben pontosan juttatni, az ételt pedig a megfelelő egészségügyi követelményekkel összhangban és elegendő mennyiségben kiszolgáltatni. A munkaadó köteles továbbá módot nyújtani és felügyelni arra, hogy a szolgálatába lépett tanköteles gyermekek és ifjak a népiskolai oktatás 1868. évi törvénye szellemében rendesen látogassák az iskolát, valamint, időről-időre, az istentiszteletet is. Az iskolaköteles gyermekek olyan korban és olyan munkanemre nem alkalmazhatók, melyek a gyermek-cseléd testi fejlődését és növekedését akadályozzák, vagy veszélyeztetik. A gazdának ügyelnie kell arra is, hogy a cseléd mint családtag józan és erkölcsös életet folytasson. Továbbá testi erejét meghaladó vagy egészségét veszélyeztető munkával nem terhelhető. Szabályozza még egy új és égető kérdésnek a rendezését: a mezei munkások és napszámosok és a munkaadó közötti viszonyt. Ezzel a cselédtörvény V. fejezete foglalkozik.

Cselédtörvénynek általában a két későbbi törvényt szokás nevezni: az 1898. évi „munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásá"-t és az 1907. évi „gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásá"-t rögzítő törvénycikkeket. Előbb azonban kísérjük tovább Szabadka cselédügyi körülményeit!

Az 1876. évi cselédtörvény szentesítésével a cselédek felfogadása kizárólag cselédkönyvvel történhetett. A cselédkönyveket magyar-német, magyar-tót és magyar-román kettős kiadásban, vagyis a törvény nyelvén nyomtatták.[16] Szabadka törvényhatósága a város területére hatezer cselédkönyvet igényelt.[17]

---

[16] Levéltár, 5915/polg. 1876.

[17] Levéltár, 2370/polg. 1876.

Ez azt igazolja, hogy a város területén rohamosan növekedett a cselédek száma.

A cselédtörvény életbe léptetésekor a belügyminisztérium leiratában értékeli a jogalkotást.[18] Különösen a mezei munkások és napszámosok viszonyát szabályzó fejezetre hívja fel a figyelmet, amelynek „... eddigi rendezetlensége általánosan elismert és érzett baj volt hazánkban, mely számos panaszra szolgáltatott alkalmat, s az ország nem egy törvényhatóságát ösztönzé arra, hogy ezen ügynek a törvényhozás utján való rendezését sürgesse és szorgalmazza."[19] A leirat továbbá kiemeli, hogy a cselédügy kérdései nem is annyira törvényhozással, hanem inkább „... társadalmi uton, s a népnevelés által orvosolhatók ...". Lényegében e törvény megfelelt céljának mert „... rendet alkot ott, hol az eddig nem volt, megállapítja s megszilárdítja a jogérzetet, hol az eddig hiányzott vagy ingadozott —, gyakorlati alapokon nyugvó és egy forma szabályt szab az ország minden lakosára nézve ..." — állapítja meg Tisza Kálmán belügyminiszter, s állításával igyekszik meggyőzni a szabadkai törvényhatóságot is.

A cselédtörvény azonban nem rendezte a cselédügyet Szabadkán sem. Ha szórványosan is, de a szabadkai sajtó felhívja a figyelmet néhány rendellenességre, tűrhetetlen visszásságra.[20] A Szabadkai Ellenőr 1879. évi 71. számában „A cselédség mételyző hatása a gyermek erkölcsére", a 75. szám pedig „A cseléd ügy" című cikkekben hívja fel a figyelmet arra, hogy halasztha-tatlanul meg kell oldani a cselédség ügyét, s hogy ez újabb társadalmi erőfeszítést követel. A Bácska 1891. évi 74. száma „Szabad-e a cselédet pofonütni?" címmel azt teszi szóvá, hogy azt a gazdát, aki felpofozta cselédjét, végül is felmenti a kúria, mert az esetet közönséges családi eseményként ítéli meg. A Szabadság 1886. évi 7. és 12. száma „Elitélt városi képviselő" és „A szakértő tanács" címmel közbotrányt keltő esetről, a Péics ügyről számol be részletesen. Péics József törvényhatósági bizottsági tagot a szabadkai kapitányság közegészség elleni kihágás miatt háromnapi fogságra és ötven forint pénzbírságra ítélte azért, mert 1885. július végétől több napon át romlott hússal táplálta többek között cselédeit is. A lap megjegyzi, hogy Pest vármegyében is előfordult hasonló eset, de a belügyminisztérium ott bizony a vádlottra sokkal szigorúbb büntetést mért. A szabadkai tanács viszont felmentette a vádlott képviselőt, miután elfogadta a főügyész alábbi indítványát: „Péics és családja ehet olyan hust, a milyen neki tetszik, ezért büntetni nem lehet, hogy cselédeivel beteg állat hust etetett, azért sem lehet megbüntetni, mert Péics gazdálkodó ember s ha büntetést kapna, az által szarvat adnánk a cselédségnek."

A szabadkai törvényhatóság 1886. évi közgyűlésén meghirdeti a szegények díjtalan gyógykezelésének szabályzatát, ám több paragrafusát szélesebb körben kifogásolják. Többek között az orvosi kar is törvénybe ütközőnek

---

[18] Levéltár, 3543/polg. 1876.

[19] Az 1898. évi II. tc. 78. paragrafusa hatályon kívül helyezi az 1876. évi XIII. tc. V. fejezetét.

[20] Jožef Mirnić, Radnički pokret u Subotici do stvaranja socijaldemokratske partije Mađarske; Matica srpska, Zbornik za društvene nauke, Sveska 20. füzet, 1958, 10. (A továbbiakban: Mirnics i. m.).

tartja, hogy a cselédkönyvvel ellátott valamennyi cselédet díjtalanul gyógykezeljék a hatósági orvosok. Annál inkább, hiszen az 1876. évi cselédtörvény előírja, hogy a szolgálatban álló megbetegedett cselédeket a munkaadó köteles saját költségén gyógyíttatni.[21]

Szabadka cselédügyben továbbra is fenntartja kapcsolatát más vármegyékkel. A kecskeméti polgármester 1883 elején arról tudósít, hogy a cselédek elszegődésénél tapasztalt megannyi visszaélés elkerülése érdekében „cseléd tudakozó intézetet" szándékozik felállítani, és kikéri a város tanácsát az ügyben.[22] Sajnos, Szabadka ilyen téren még tapasztalatlan volt, hiszen hasonló intézet hatósági felügyelettel itt akkor még nem működött. A szabadkai „foglalkozást közvetítő és a cselédszerző üzletekről" alkotott szabályrendeletet 1885 végén erősítette meg a minisztérium, amelyet a pincér- és betegsegélyző egylet kérésére 1890-ben módosítottak.[23]

De mit is tartalmazott-e tizenhárom paragrafusból álló szabályrendelet? Megfelelő erkölcsi személyek a foglalkozást közvetítő vagy cselédszerző ipar űzésére korlátlan mennyiségben válthatnak ki engedélyt. Az üzlettulajdonosnak könyvet kell vezetnie a foglalkozást kereső és elszerződött személyekről. Tilos elszerződtetni cselédet cselédkönyv nélkül, iparossegédet vagy gyári munkást munkakönyv nélkül, és egyáltalán foglalkozást kereső egyéneket kellő igazoló okmányok hiányában. Tilos továbbá a már elszegődött személyt máshoz szerződtetni, vagy más helyre csábítani, vagy az elbocsátás nélkül távozottat elhelyezni. Az üzlettulajdonosnak ismernie kell a nála jelentkező halandó erkölcsi magaviseletét és köteles a magát kellően igazoló egyént személyválogatás nélkül elhelyezni.

A kapitalista termelési viszonyok izmosodásával fokozatosan súlyosbodnak a külső (gazdasági) cselédek körülményei. A társadalmi-gazdasági ellentmondások kiéleződése erősíti a szocialista erők összefogását, s az Osztrák—Magyar Monarchia kormányhatósága a cselédkérdésben is kénytelen újabb módosító intézkedéseket tenni. Egyben sokasodnak a városhoz intézett különböző tartalmú átiratok. A törvényhatóság ezekre adott válaszai alapján képet alkothatunk magunknak a cselédség állapotáról, társadalmi hátteréről.

A szegedi főispán kérésére válaszolva a szabadkai polgármester 1891 végén jelentést ad a külső cselédek szolgálati idejéről. Eszerint Szabadka területén az éves cselédek általánosságban bevett szokás szerint szegődnek el, azaz szeptember 29-től a következő év Szent Mihály napjáig, vagy április 24-től Szt. György napig.[24] A fenti ügy kapcsán nagy figyelmet érdemel Koszits Kálmillnak, Baranya vármegye alispánjának 1903 májusában többek között Szabadkához intézett felszólítása, amellyel az alábbiakban bővebben foglalkozunk.[25]

Az alispán síkraszáll „a nép legvédtelenebb rétegei"-nek, a munkások és cselédek nagy tömegének a védelme érdekében. Elmondja, hogy a röghöz kötött gazdasági cseléd még ilyen társadalmi körülmények között is csak

---

[21] Levéltár, 12968/polg. 1886.
[22] Levéltár, 1004/polg. 1883.
[23] Levéltár, 279/polg. 1890.
[24] Levéltár, 532/eln. 1891.
[25] Levéltár, I. 247/1903; 1364.

igen kis mértékben vándorol ki, holott a törvény sem biztosítja teljes jogát. A szolgálati viszonyát szabályzó 1876. évi XIII. törvénycikket halaszthatatlanul ki kell egészíteni, mert nem határozza meg a szegődés és költözködés naptári időpontját. Így számtalan uradalom és gazdaság — tekintet nélkül a szolgálatba lépés idejére — minden évnegyedben változtatja cselédjeit. Ez főként akkor végzetes a cselédre nézve, ha a gazda idő előtt távozásra kényszeríti olyan évszakokban, amikor kereseti lehetőség nincs, és szolgálatot kapni nehéz. Az ország törvényhatóságainak legtöbbje újév napját és aprilis 24-ét jelöli meg a külső cselédek szolgálatba lépésének napjául; ezt vagy szabályrendeletileg mondják ki, vagy mint fennálló szokást hallgatólagosan elfogadják. Baranya vármegye alispánjának nézete szerint az újévi szolgálatba lépés e válságos gazdasági állapotokban csak rohamosan növelheti az elégedetlen proletariátus tömegét. Mert: „Ha az állam legértékesebb tőkéje az ember, ugy ezen néposztály az állam embertőkéjének legmegbízhatóbb kamatoztatója, mely nem zárja el magát egy sok tagu család fentartásának nyomasztó gondja elől, sőt gyermekeit, helyesen, maga is tőkének tekinti." — szögezi le Koszits alispán, s mintaképp csatolja Baranya vármegye szabályrendeletét a gazdasági cselédek szolgálati, fölmondási és szegődési idejéről, valamint nyilvántartásáról.

A közgyűlés magáévá teszi Baranya vármegye indítványát és Szalay Mátyás rendőrkapitányt bízza meg hasonló szabályrendelet kidolgozásával. A rendőrkapitány azonban lassan halad a munkával. Előbb meghallgatja néhány gazdasági előadó véleményét, és a városi tanács többszöri felhívására csak 1904 tavaszán terjeszti be a gazdasági cselédek szolgálati viszonyairól szóló szabályrendelet tervezetét.[26] E szabályrendelet három fejezetből áll: I. Szolgálati, fölmondási és szegődési idő; II. A cselédek nyilvántartása; III. Hatóságok és eljárás. Többek között kimondja, hogy a gazdasági cselédek szolgálati éve április 24-ével kezdődik, és április 23-ával végződik. E szabály alól kivételt képeznek a kertészek, vincellérek és juhászok, akiknek szolgálati éve november 1-től október 31-ig tart. A külső cselédek fölmondási ideje február 23., a kertészeké, vincelléreké és juhászoké augusztus 31. A rendőrkapitányi hivatalnak nyilvántartási könyvet kell vezetnie a cselédekről. A szabályrendeletet a gazdasági bizottság csak 1907 áprilisában hagyta jóvá, de a városi tanács még ekkor sem!

Röviddel a gazdasági cselédek szolgálati viszonyairól szóló szabályrendelet beterjesztése után a szabadkai rendőrkapitány elkészíti a „gazdasági szegődményes (conventios) cselédek lakásairól" szóló szabályrendeletet is, amely a cselédek egészségvédelme szempontjából igen figyelemre méltó kezdeményezés.[27] A szabályrendelet egyebek között kimondja, hogy minden földbirtokos (bérlő) köteles valamennyi családos és állandó jellegű gazdasági cselédje, vagy hasonló alkalmazottja részére — amennyiben ezeknek a fölfogadásnál lakást biztosított — egy szoba-konyhás egészséges lakást és a szobától elkülönített megfelelő éléskamrát szolgáltatni. Az újonnan épülő cselédházaknál a lakószobák nem lehetnek kisebbek negyven köbméternél.

---

[26] Levéltár, I. 247/1903; 9249.

[27] Levéltár, I. 455/1903.

Megfelelő tűzbiztonsági intézkedéseket is foganatosítani kell. A szobák magassága nem lehet kisebb 280 cm-nél. A birtokos köteles továbbá pöcegödörrel ellátott árnyékszékekről, trágya- és szemét-lerakodóhelyről, tisztán tartott kutakról, a csapadékvíz kellő lefolyásáról gondoskodni. Minden olyan gazdasági telepen, amely a várostól három km-nél távolabb esik, és amelyen ötvennél több lélek van, a tulajdonosnak a ragályos betegek részére külön helyiséget kell berendeznie, ahol a betegek kórházba szállításukig maradnak. Fertőző betegség után a burkolat nélküli szobák talaját azonnal, különben kétévenként fel kell ásni és friss földdel kell feltölteni. Ezenkívül a helyiségeket fertőtleníteni kell. A gazdasági tanács 1907-ben a fenti szabályrendeletet szintén helybenhagyja, de a tanács — a készülő cselédtörvényre hivatkozva — ezt egyelőre elodázza.

Közvetlenül az 1907. évi cselédtörvény kidolgozása előtt — a gazdasági állapotokhoz hasonlóan — a cselédügyi viszonyok Szabadkán is igen bonyolultak voltak. A városi elöljáróság sok esetben bátortalanul nyúl e kérdéshez, miközben alaposan fontolóra veszi a kormányhatóság előterjesztéseit és indítványait, de talán még inkább a különböző vidéki törvényhatóságok kezdeményezéseit.

A belügyminiszter 1905 végén elégedetlenségét fejezi ki a szökevény cselédek körüli intézkedések kapcsán.[28] Ezek felvigyázására ugyanis a csendőrséget mindenütt túlzott mértékben veszik igénybe, s így eredeti hivatásától, a közbiztonság fenntartásától, jobbára elvonják figyelmét. A közigazgatási hatóságok az 1876. évi cselédtörvényben foglalt megtorló intézkedéseket nem alkalmazzák kellő szigorral, s ennek természetes következménye a közbiztonsági állapotok gyors hanyatlása.[29] De a kormányhatóság már ekkor sem mindig ura a helyzetnek! Mind többször kerül ellentétbe egyes városok törvényhatóságaival. Bizonyítja ezt az is, hogy a cselédadó körüli eljárás alkalmával a cselédek illetőségének kérdésében nézeteltérésre került sor a pozsonyi tanáccsal.[30] A pozsonyi polgármester ekkor többek között Szabadkát is tudósítja a vita tárgyáról. Szabadka törvényhatósága támogatja a pozsonyiak kiállását, s feliratában végül kéri a belügyminisztert, változtassa meg „sérelmes" nézetét a cselédilletőség tárgyában. A kormányhatóság azonban — egyebek között — továbbra is azzal érvel, hogy a községek különféleképpen fogalmazzák meg a cselédilletőség fogalmát, s ez a cselédadó alkalmazásánál zavart okoz. Arra pedig nincs törvényes jogalap — állítja a belügyminiszter —, hogy a külső és belső cselédek illetőségének a meghatározása eltérő szabályok szerint történjék.

A kormányhatóság 1907-ben végül is belátja, hogy az újabb cselédtörvény kidolgozása haladéktalanul időszerű. Már az 1898. évi II. tc. („A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról") is

---

[28] A szökevény cseléd fogalmát a szabadkai gazdasági cselédek szolgálati viszonyairól szóló szabályrendelet ekként határozza meg: »Amely cseléd az ezen szabályrendelet 2. §-ában megállapított szolgálati év első napján délutánig szolgálatba be nem áll, vagy a gazda engedélye nélkül szolgálat keresés, avagy más ürügy alatt szolgálatát bármily rövid időn elhagyja, szökevény cselédnek tekintetik és ellenében az 1876 évi XIII. t.cz. 57 §-ában szabályozott eljárás alkalmazandó.«

[29] Levéltár, XIX. 244/1905.

[30] Levéltár, I. 283/1905.

lényegében az agrárszocialista mozgalmak megbosszulását, a földmunkásság cselekvési szabadságának a megszüntetését, fejlődésének a megfékezését tűzi ki célul. Szigorú büntetéseket ró a szervezkedőkre, megtiltja a sztrájkot stb. Egyébként a hét fejezetből álló törvénycikk a következőképp tagolódik: A munkás igazolványokról; A gazdasági munkaszerződések megkötéséről; A szerződés felbontásának eseteiről; A szerződés teljesítéséről; A gazdasági napszámosokról; Büntető határozatok; A hatóságokról és az eljárásról.

Az 1907. évi XLV. törvénycikk („A gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról") az előző évek aratósztrájkjai hatására többek között korlátozza a cselédség szabad költözködését, meghatározza az alkalmazható cseléd alsó korhatárát stb. Tizenkét éven aluli kiskorút tilos gazdasági cselédnek szegődtetni; az ezen a korhatáron felüliek tizennyolc éves korukig állnak a munkaadó házi fegyelme alatt. E cselédtörvényt másként „derestörvény"-nek is szokás nevezni, mert engedélyezi a testi fenyítés alkalmazását. A harmadik fejezet 33.§-a ezt ekként fogalmazza meg: „ A gazda a cselédet, ha kötelessége ellen vét, mint háznépének tagját megdorgálhatja, nincs jogosítva azonban a cselédet pénzbirsággal vagy fizetéslevonással fenyíteni." A gazdasági cselédek betegsegélyezését és lakáskörülményeiket két terjedelmesebb paragrafus szabályozza. A „derestörvény" főként a fiatal mezőgazdasági munkást, a cselédet fosztja meg személyes szabadságától. E törvénycikk hét fejezetből, hetven paragrafusból áll. A fejezetcímek: Általános határozatok; A szolgálati szerződés megkötéséről; A szerződés teljesítéséről; A szerződés megszűnéséről; Büntető határozatok; A hatóságokról és az eljárásról; Záróhatározatok. E törvénycikk szentesítését követően a földművelésügyi miniszter, majd a főispán szólítja fel bizalmas levelében a szabadkai polgármestert, hogy az okmányt a vezetésére bízott törvényhatósági tisztviselők — az ügy közérdekű voltához és fontosságához mérten — méltó buzgalommal tanulmányozzák át és behatóan ismerjék meg, mert ez előfeltétele a törvény és a rendeletek akadálytalan végrehajtásának.

A Monarchia összeomlásáig Szabadka cselédügye még néhány vonatkozásban érdemel figyelmet. Az alábbiakban kettőről szólunk: a gazdasági munkás- és cselédpénztárról, valamint a cselédek jutalmazásával és a cselédkönyvek szabályozásával kapcsolatos intézkedésekről.

Az 1900. évi XVI. törvénycikk szentesítésével létrejött az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegélypénztár, amelynek célja a pénztár rendes és rendkívüli tagjainak, a gazdasági (külső) cselédeknek és családtagjaiknak a segélyezése. Rendes tagnak számít — nemre való tekintet nélkül — minden munkásigazolvánnyal rendelkező gazdasági munkás vagy szolgálati (cseléd) könyvvel rendelkező gazdasági (külső) cseléd, továbbá gazdasággal foglalkozó egyén, aki a belépéskor betöltötte 14. életévét és nem több 35 évesnél. Rendkívüli tag lehet — nemre való tekintet nélkül — minden munkásigazolvánnyal rendelkező gazdasági munkás. Érdekes megemlíteni, hogy a pénztárba minden munkaadó köteles gazdasági cselédje után évente 120 fillért befizetni. A rendes tagok segélyezésére több lehetőség van. Baleset esetén a pénztár tagját saját terhére gyógykezeli, fizeti a gyógyszerek, kötszerek, műszerek árát. Ha baleset miatt a tag egy hétnél hosszabb időre nagymértékben munkaképtelenné válik, a pénztár felépüléséig, de legalább 60 napig, minden napra egy korona segélyt ad. Ha a baleset a munkaadótól függetlenül követ-

kezik be, a pénztár a gyógykezelést stb. a munkaadónak téríti meg. Baleset miatti rokkantság esetén a pénztár a tag munkaképtelenségének egész tartama alatt havonként tíz korona segélyt ad, baleset miatti halál esetén pedig egyszer s mindenkorra négyszáz korona segélyben részesíti a hátramaradt családot. Természetes halál esetén — az elhalálozott személy tagsági idejétől (öt, tíz, vagy tizenöt év) függően — a pénztár kétszáz, kétszázötven vagy kétszázhetven koronával segélyezi a családot. A rendkívüli tagokat — kis eltéréssel — a rendes tagokhoz hasonlóan segélyezi a pénztár.

Az Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegélypénztár létrejöttét követően központi igazgatósága 1901 elején átiratban felszólítja Szabadkát az intézmény támogatására és népszerűsítésére.[31] Sürgeti azoknak a feltételeknek a megteremtését, amelyek lehetővé teszik, hogy ez az „emberbaráti intézmény" tevékenységét kellő mértékben kifejthesse és „jótéteményeit" a munkásnép minél szélesebb körében érvényesíthesse. A felvételi és tagsági díjak összegét a községi segélyalap fedezhetné, hogy megkönnyítse a munkások tömegesebb belépését az intézménybe — sugallja a központi igazgatóság.

Szabadka felismeri az intézmény „úttörő" voltát, és ezer korona segélylyel lép az alapító tagok sorába. Mivel a pénztár ügyvezető igazgatója érthetetlennek tartja, hogy Szabadkán még 1902 tavaszán is mindössze heten iratkoztak be a rendes tagok sorába, felvilágosító előadás céljából leküldi dr. Bán Zsigmond igazgatósági titkárt.[32] Közben Latinovits Pál, Bács-Bodrog vármegye gazdasági egyesületének elnöke átiratot intéz a szabadkai polgármesterhez és elégedetlenségét fejezi ki a pénztár iránt tanúsított közömbösség miatt.[33] Egyik fő akadályként a beiratási díjat hozza fel, a munkásnép idegenkedését az előre befizetendő összegtől, s indítványozza a tagsági könyvek kiosztását a harmincöt éven felüli jó magaviseletű gazdasági munkások részére. Természetesen gyakran előfordul az is, hogy a gazda nem jelenti be cselédjét. Ennek a törvényhatóságok úgy vehetik elejét, ha a cselédösszeírás alkalmával névre szóló cselédigazolványt adnak a gazdasági cseléd kezébe. A cséplőgéptulajdonosokat pedig arra kell rávenni, hogy közvetlenül a gépnél csakis olyan munkásokat alkalmazzanak, akik tagjai a segélypénztárnak — írja Latinovits.

A cselédösszeírás azonban Szabadkán még 1913-ban is várat magára,[34] az adóhivatalnak és a munkaadóknak a cselédsegélypénztár díjai körüli különféle visszaélései pedig nagy visszhangot keltenek szélesebb körökben is.[35] A miniszteri leirat kapcsán Biró Károly szabadkai polgármester hirdetményt tesz közzé, amelyben erélyesen figyelmezteti a gazdákat, hogy a cseléd-jeik után befizetendő összegről rendszeresen gondoskodjanak.[36] Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy az 1912. évi VIII. tc. értelmében az a munkaadó, aki cselédjét a hozzájárulási díj kivetése elől eltitkolja vagy másképpen elvon-

---

[31] Levéltár, XXIV. 3/1901.
[32] Levéltár, XV. 91/1902.
[33] Levéltár, XXIV. 37/1902.
[34] Levéltár, 1837/eln. 1913.
[35] Levéltár, 387/eln. 1911.
[36] Levéltár, 552/eln. 1912.

ja, kihágást követ el és 100 koronáig büntetendő. A cselédsegélypénztár körüli bonyodalmak azonban, minden szigorítások mellett, továbbra is fennmaradtak és még inkább súlyosbították a tornyosuló társadalmi nehézségeket.

A m. kir. földművelésügyi miniszter meg az 1907. évi törvénycikk életbelépése előtt igyekszik minden évben elismerésben részesíteni és megjutalmazni azokat a gazdasági cselédeket és munkásokat, akik becsületes és hűséges szolgálattal hosszabb időt töltöttek egy munkaadónál, illetve akik kiemelkedtek megbízhatóságukkal, szorgalmukkal és józan viselkedésükkel. Szabadka is minden évben (a közigazgatási hatóságok és gazdasági tényezők meghallgatásával) két-két kiemelkedő gazdasági cselédet és munkást javasol erre az elismerésre ezeket a személyeket egyenként száz korona pénzjutalomban részesíti a minisztérium.[37] A század elején Szabadkán többek között a következő gazdasági cselédeknek osztottak ki ünnepélyes keretek között pénzjutalmat és oklevelet: Szadaevics János (Szkenderovics Ferenc gazdánál alkalmazva), Basky István (Vojnits Gábor földbirtokosnál), Karip József (br. Rédl Bélánál, illetve örököseinél), Cvijin Péter (Sztipics Gergely földbirtokosnál), Bózsa János (Rédl Bélánál), Kavilyak István (Szkenderovics Ferenc gazdánál) stb. A fenti cselédek 26—45 évet töltöttek el egy-egy gazdánál. A gazdasági munkások közül főként egy-egy aratómunkás érdemelte ki több évtizedes munkájáért a jutalmat és az oklevelet.

Néhány évvel később azonban már szigorúbb mércék alapján osztják a jutalmakat, s főleg azt veszik tekintetbe, hogyan viszonyult a jelölt a „nemzetközi szociális mozgalmak állambontó törekvései"-hez, részt vett-e a sztrájkokban stb. Az elmondottakhoz hozzátehetjük, hogy a földművelésügyi minisztérium valamiképpen kedvében igyekszik járni a gazdasági cselédségnek és munkásságnak, de mostoha sorsuk végleges megoldásában mintha nem reménykedne.

Persze, kísérleteztek más oldalról is! Szalay Mátyás rendőrkapitány 1910 áprilisában beadvánnyal fordul a tanácshoz, s a „folyton panaszolt munkás és cseléd misériák megszüntetése céljából" javasolja, hogy a város alapítson egy foglalkozást közvetítő és cselédszerző intézetet.[38] Szalay mellékeli az intézet szabályrendeletének tervezetét is, majd a kolozsvári tanácshoz fordul, s érdeklődik, vajon ott beváltotta-e a hozzá fűzött reményeket a hatósági cselédszerző és gazdasági munkásközvetítő intézet. A kolozsvári polgármester keserűen tudatja, hogy városában a hasonló rendeltetésű magánintézetek létszám tekintetében túlerőben vannak, s háttérbe szorítják az említett hatósági intézetet. Ennek ellenére szívesen keresik azt fel a cselédek és munkaadók.

Egyébként a mellékelt „Szabadka sz. kir. város foglalkozást közvetitő és cselédszerző intézete" szabályrendeletének tervezete kilenc fejezetet tartalmazott, s célja az volt, hogy segítséget nyújtson többek között a cselédszerződtetésnél felmerült nehézségek elhárításában; a cselédeknek és munkásoknak az elszegődés körüli teendőiben; a jelentkezők bősége vagy hiánya közötti egyensúly fenntartásában stb. Gondoskodik ezenfelül még az önhibá-

---

[37] Levéltár, 364/eln. 1911; 545/főisp. 1905; 513/főisp. 1906.

[38] Levéltár, XXIII. 4/1911; 10389.

jukon kívül nyomorba jutott cselédekről; a hosszabb ideig ugyanazon munkaadónál vagy annak leszármazottjánál szolgáló cselédek megjutalmazásáról; cselédmenhely létesítéséről a munkanélküli cselédek részére stb. Amíg a városi tanács gondolkodik, befut Schwartz Ignác budapesti vállalkozó kérelme a „cseléd közvetítés reform"-jának tárgyában.[39] Elmondja, hogy a cselédügy égetően sürgős és fontos kérdésének a megoldását mindenekelőtt a jelenlegi cselédközvetítési mód teljes megszüntetése segítené elő, s cselédközvetítési engedélyért folyamodik, hogy megreformálja a cselédügyet Szabadkán. Ingyenes cselédközvetítést ígér s javasolja, tiltsák meg az olyan cselédek alkalmazását, akinek nincs fényképpel és törzsszámmal ellátott cselédkönyvük. Szerinte ezzel elejét lehetne venni a nagy visszaéléseknek és meg lehetne akadályozni, hogy a rovott múltú cselédek idegen cselédkönyvvel lépjenek szolgálatba. Schwartz vállalata a cselédközvetítést törzskönyvi alapon végezné, mégpedig úgy, hogy minden közvetített cselédnek és a munkaadónak is törzskönyvi lapot nyitna. Ez megakadályozná azt is, hogy a cseléd hosszabb-rövidebb ideig munka nélkül legyen.

A szabadkai városi tanács azonban egyelőre úgy dönt, hogy áttanulmányozza a pécsi cselédközvetítő intézet szabályrendeletét.

Az igazság az, hogy a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló 1907. évi törvény és az ezzel egyidejűleg kibocsátott miniszteri rendelet még csak a szolgálati cselédkönyvek szabályozását sem tudta gyakorlatilag érvényesíteni. A földművelésügyi minisztérium 1909 és 1918 között a gazdasági cselédkönyvek rendezésére összpontosítja figyelmét,[40] s figyelmen kívül hagyja a házi (belső) cselédeket. Csak 1917 végén lép erélyesebben fel, amikor is a gyakori visszaéléseket úgy próbálja elhárítani, hogy bővíti a cselédkönyvben a tulajdonos személyi adatainak a számát.[41] A Monarchia összeomlásának időszakát tehát inkább a cselédügy formális megoldására való törekvés, nem pedig a központi kérdés mielőbbi orvoslása jellemzi. Arra a kérdésre, hogy a szabadkai cselédség eleinte kapcsolatban állt-e a városi munkássággal és mozgalmával, sajnos, nemmel kell válaszolnunk.[42] A múlt század végétől azonban jó kapcsolat alakult ki a gazdasági cselédség és a gazdasági munkásság között.

A Monarchia összeomlott, de — megannyi kérdés mellett — a cselédügy Szabadkán is megoldatlan maradt. Tény, hogy e kiszolgáltatott réteg forradalmi énjét a gyári munkássággal való szorosabb kapcsolat kialakítása révén fokozottabban kifejezésre juttathatta volna.

---

[39] Levéltár, XXIII. 4/1911; 787.
[40] Levéltár, 4/eln. 1918.
[41] Levéltár, XIX. 111/1917.
[42] Mirnics i. m. 10.

POLOŽAJ SLUŽINČADI U SUBOTICI
(1850—1918)

Rezime

U ovom radu se govori o ekonomskim odnosima i socijalnoj strukturi stanovništva u Subotici, zatim o nastanku agrarnog proletarijata sa posebnim osvrtom na položaj slugu.

U korak sa rastom kapitalističke proizvodnje raste i broj služinčadi. Služinčad se deli, kao najpotlačeniji sloj radnih ljudi, na dve grupe: na domaću (unutrašnju) i poljoprivrednu (vanjsku) poslugu. Sluga u domaćinstvima je primao mesečnu platu, a sluga u poljoprivredi godišnju platu. Poslodavac se sporazumevao sa slugama uglavnom usmeno, a njihovim radom upravljali su vlastelinski činovnici. Prava i dužnosti služinčadi, njihovi odnosi sa poslodavcem bili su regulisani u Mađarskoj prvi put u 13. zakonskom članku iz 1876. godine. Ali već na početku absolutizma pokrajinska vlada u Temišvaru objavila je Zakon za služinčad, a u Subotici se osniva ured za služinčad. Epoha Bacha još uvek samo jednostrano tretira položaj služinčadi. 1860-tim godinama u Subotici odnosi između poslodavaca i služinčadi se ozbiljno zaoštravaju, tako da 1870-tih godina više županija nestrpljivo očekuju regulisanje odnosa između poslodavca i služinčadi. Mihalj Pertič načelnik upravne policije podnosi oktobra 1874. godine nacrt Zakona za regulisanje posluge u Subotici, a 1876. stupa na snagu zakon za služinčad. Za razliku od propisa za služinčad iz apsolutističkog perioda, tu se već više paragrafa odnosi na moralne i finansijske dužnosti poslodavca, iako još ne osiguravaju ravnopravnost posluge.

Ali kao Zakon za služinčad spominju se dva kasnije nastala Zakona: zakonski članci o »regulisanju pravnog odnosa između poslodavca i poljoprivrednih radnika« iz 1898. god. i »regulisanju pravnog odnosa između gazde i sluge u poljoprivredi« iz 1907. godine. Ovi Zakoni međutim nisu uspeli regulisati status posluge ni u Subotici. U međuvremenu u Subotici »uredi za posredovanje rada i poslovi za nabavljanje posluge« pokušavaju rešiti sve teži položaj posluge. Društveno-ekonomske proturečnosti podstiču ujedinjenje socijalističkih snaga. Sluga međutim ne napušta državu.

U Subotici, na početku stoleća nastaje propis u vezi stanova služinčadi u poljoprivredi, što je iz aspekta očuvanja ličnosti posluge značajan poduhvat.

Do raspada Monarhije, položaj posluge u Subotici zaslužuje pažnju iz više aspekata. Spomenimo samo okolnosti blagajne poljoprivrednih radnika i sluga, mere koje se poduzimaju za regulisanje nagrađivanja posluge i vođenja knjige za poslugu itd.

Služinčad u Subotici nije održavala vezu sa gradskim radništvom. Od kraja prošlog veka prije možemo spominjati vezu između poljoprivrednih radnika i sluga.

Nakon raspada Monarhije, položaj služinčadi ostao je kao i mnoga druga pitanja, nerešen u Subotici. Revolucionarnu samosvest ovog sloja probudila bi čvršća veza za fabričkim radnicima.

RADNIČKE ORGANIZACIJE U BAČKOJ OD 1890—1918. GODINE

Dr Šandor Mesaroš

Prve radničke organizacije posle oformljenja Socijaldemokratske partije Ugarske

Stvaranjem moderne industrije u Ugarskoj i povećanjem broja industrijskog proletarijata nastali su uslovi za formiranje jedne klasne borbene radničke partije. Ona je osnovana na kongresu koji je održan u Budimpešti 7. i 8. decembra 1890. godine sa nazivom *Socijaldemokratska partija Ugarske.*

Deklaracija osnivačkog kongresa, sem osnovnih ciljeva i idejnog profila nove partije, pridavala je veliki značaj i njenoj izgradnji organizacionog ustrojstva u Budimpešti i unutrašnjosti. Partija je u prvom periodu računala uglavnom da dobije svoju masovnu bazu u redovima industrijskog i zanatlijskog radništva. Zato je od početka bila posvetila posebnu pažnju sindikalnim organizacijama po strukama i stvaranju zemaljskih organizacija, koje bi povezale sindikalne područnice istih struka.

Sindikalne područnice bile su u prvo vreme, a delimično i kasnije, najprikladnije organizacione forme za ideološki uticaj na članstvo. Određivanje osnovnih smernica delatnosti područnica isticano je kao primarno pitanje u smislu organizovanog posredništva u radu, pravne zaštite, samopomoći, kontinuirane veze sa rukovodstvom SDPU u pitanjima najamne borbe itd.

Pristalicama SDPU preporučeno je u početku i formiranje radničkih organizacija za potporu i samoprosvećivanje. Obrazovanje mesnih organizacija SDPU nije bilo moguće, ne samo zbog različitih koncepcija partijskih vođa o organizacionoj strukturi partije, nego i zbog zabrane da političke strukture formiraju mesne organizacije.

U bačbodroškoj županiji zbog malog broja industrijskog i zanatlijskog radništva u periodu posle formiranja SDPU nije bilo uslova za intenzivnije formiranje sindikalnih područnica. Zato se u prvo vreme samo osnivaju nova samostalna radnička prosvetna i potporna društva. Tako je u Subotici formiran *Prosvetni kružok subotičke zanatlijske omladine.* (Szabadkai Iparos Ifjak

Művelődési Köre), kao izrazito klasna borbena organizacija.[1] Njegov statut odobrilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova još 17. novembra 1890. godine, a osnivačka skupština održana je 4. januara 1891. i izabrano privremeno rukovodstvo od pet članova. Statut organizacije regulisao je njene osnovne ciljeve i zadatke: rad na kulturnom uzdizanju članova i obezbeđenje privremenog smeštaja zanatlijskim radnicima koji dolaze u grad radi zaposlenja.[2]

Ubrzo je u Novom Sadu osnovano i *Radničkopevačko društvo »Frohsinn«*. Statut mu je odobren 30. maja 1891. godine, i tako je dobilo službeno odobrenje za rad.[3] *»Frohsinn«* je za kratko vreme izrastao u klasnoborbenu organizaciju: pored angažovanja na polju zabave, veliku pažnju posvetio je i ideološkom vaspitanju svojih članova. Predsednik društva bio je Ferenc Obermiler (Obermüller) koji je u isto vreme bio i na čelu Opšteg radničkog društva u gradu. On je kao poslodavac, naravno, težio da izbegne svaki konflikt sa vlastima, pa je njegovo pomirljivo i oportunističko držanje bilo prepreka da *»Frohsinn«* i dalje uspešno deluje kao borbena radnička organizacija.

Posle formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske i delatnost *Opšteg radničkog društva* u Novom Sadu postala je sve intenzivnija. Ona je tada imalo 424 člana.[4] Većina njih zauzela je klasne borbene pozicije. Međutim, pomirljivo rukovodstvo želelo je da po svaku cenu odvrati članstvo od smelih istupa da bi izbeglo stvaranja konfliktnih situacija sa vlastima. Predsednik društva Obermiler bio je u prisnim odnosima sa pristalicama Slobodoumne stranke i sa klerikalnim krugovima. Njegov zamenik Karolj Zimicki (Ziemitzky) predstavljao je novosadske radnike na osnivačkom kongresu Socijaldemokratske partije Ugarske.

Zbog stava većine članstva, za smeliju i odlučniju borbu, pomirljivo rukovodstvo bilo je prisiljeno da u program rada ovog društva uključi i takva pitanja, za koja su svi radnici bili živo zainteresovani: poštovanje zakona o nedeljnom odmoru, poboljšanje radnih i higijenskih uslova industrijskih i zanatlijskih radnika, skraćivanje radnog vremena itd. Posle osnivačkog kongresa SDPU, društvo je počelo intenzivnije raditi i na uzdizanju svojih članova. Dodeljivalo je godišnje od 1000 do 3000 forinti za pomaganje svojih bolesnih članova i za agitaciju.

Za ovaj period svakako je zanimljivo i formiranje radničkog udruženja u Crvenki. Nacrt statuta organizacije dostavljen je Ministarstvu unutrašnjih poslova još početkom 1890. godine. Službeno dopisivanje između nižih i viših organa vlasti, međutim, prilično se oteglo. Tekst statuta dobio je potvrdnu klauzulu vidimiranja 23. aprila 1892. godine.[5] Međutim, o daljnoj

---

[1] Josip Mirnić, *Kratak pregled radničkog i socijalističkog pokreta u Vojvodini do I svetskog rata* (Elaborat Muzeja socijalističke Vojvodine — u daljem tekstu Muzej), inv. br. 18454.

[2] »Szabadság«, 6. I 1891, 2: *Az iparos ifjúság*

[3] Magyar Országos Levéltár, Budimpešta (u daljem tekstu OL), Ministarstvo unutrašnjih poslova (u daljem tekstu BM), 1891—VII—VIII—39717.

[4] Újvidék, 8. II 1891, 6: *A munkás-egylet*

[5] U mađarskom Zemaljskom arhivu u Budimpešti, u fondu Ministarstva trgovine, u jednom iskazu iz 1896. godine pominje se još i postojanje radničkog udruženja u Crvenki. Nema drugih podataka o ovoj radničkoj organizaciji (OL, fond Ministarstva trgovine — KM — 1896—5—10.301).

sudbini ove radničke organizacije malo se zna. U partijskom organu *Népszava* nije o njoj uopšte pisano. Na Četvrtom kongresu Socijaldemokratske partije Ugarske (24. i 25. maja 1896. godine) u podnetom izveštaju nabrojana su sva mesta sa oformljenim radničkim organizacijama, ali Crvenka se ni ovde ne spominje. Samo u službenim dokumentima ima jedan podatak o postojanju radničkog udruženja u Crvenki 1896. godine.[6]

Počeci sindikalnog pokreta

Kao što je već rečeno, rukovodstvo SDPU je odmah posle osnivačkog kongresa intenzivno radilo na postavljanju temelja za snažan sindikalni pokret. Prvo partijsko rukovodstvo je za specifične mađarske uslove primenjivalo austrijsku koncepciju sindikata o uskoj povezanosti političke i ekonomske borbe.

Posle Briselskog kongresa II internacionale, u skladu sa intencijama koje je ovaj forum dao, i rukovodstvo Socijaldemokratske partije Ugarske formiralo je *Veće strukovnih društava* (Szakegyesületek Tanácsa) radi povezivanja rada sindikalnih podružnica u glavnom gradu i unutrašnjosti. Uslovi za osnivanje sindikalnih organizacija, međutim, od početka bili su nepovoljni. Vlasti, naime, nisu odobrile rad zemaljskih strukovnih organizacija, sem, *Zemaljskog strukovnog saveza kamenorezačkih radnika* (1891. godine). Jedino su strukovni listovi kao *Typographya* (1891), *A Kőfaragó* (1890), *A Czipész* (1891), *Szabók Szaklapja* (1893) itd., objedinjavali strukovni rad ali na državnim relacijama.

I pored nepovoljnijih uslova, sindikalni pokret u Bačkoj u prvoj fazi imao je izvesne uspehe. Sindikalnom organizovanju prvo su pristupili obućarski radnici u Subotici. Oni su još u februaru 1892. godine izabrali komisiju od 18 članova da izvrši sve pripreme za sazivanje opšteg zbora obućarskih radnika radi osnivanja sindikalne podružnice.[7] Vlasti su, međutim, dugo ometale rad na njihovom organizovanju. Ipak je još u toku iste godine dostavljen nacrt statuta *Prosvetnog kružoka subotičkih obućarskih i čizmarskih radnika* Ministarstvu unutrašnjih poslova radi odobrenja. Tekst ovog statuta nije sačuvan ali se iz službenog saobraćaja između Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva trgovine saznaje da su viši organi bili protiv onih paragrafa koji su predviđali angažovanje ove organizacije radi obuhvatanja svih kožarskih radnika u gradu.[7a]

Paralelno sa nastojanjem obućarskih radnika u Subotici da oforme svoju sindikalnu organizaciju, ideološki radnici SDPU preduzimali su mere za osnivanjem jednog prosvetnog kružoka za sve organizovane radnike, kao neke neformalne organizacije, radi širenja svog ideološkog partijskog uticaja. Na zboru koji je održan 27. novembra 1892. godine odlučeno je da se oformi nova organizacija subotičkih radnika pod nazivom *Udruženje subotičkih radnika za obrazovanje, potporu i posredovanje rada* (A szabadkai munkások képző- és segélyző- és munkaközvetítő egylete).[8]

---

[6] Isto.
[7] *Népszava*, 26. II 1892, 5; Szabadka, február 24.
[7a] OL KM — 33.068—1894.
[8] *Népszava*, 9. XII 1892, 6; Újvidek, 4. XII 1892, 3.

Značaj strukovnog organizovanja pravilno su shvatili i stolarski radnici u Subotici, ali usled stava vlasti, kao i zbog ravnodušnosti jednog dela ljudi te struke, njihova organizacija još dugo nije mogla biti oformljena.[9]

U međuvremenu, u Subotici su vlasti dva puta odbile da odbore nacrt statuta sindikalne podružnice obućarskih i čizmarskih radnika. Zato je na jednom zboru doneta odluka da se njihova organizacija u formiranju priključi *Udruženju subotičkih radnika za obrazovanje, pomoganje i posredovanje rada,* koje je takođe bilo u formiranju, pod uslovom, da obućarski i čizmarski radnici imaju sva prava koja bi imala u svojoj posebnoj organizaciji.[10]

Ni ovo udruženje, međutim, nije dobilo zvanično odobrenje za rad. Organizovani radnici želeli su da u okviru sopstvene organizacije uzmu na sebe celokupnu brigu o međusobnom pomaganju svojih članova u slučajevima bolesti, nesreće na radu, iznemoglosti itd., oni nisu imali poverenja u okružnu blagajnu, koja je bila osnovana i za područje Subotice na osnovu XIX zakonskog člana iz 1891. godine i čija je intencija bila da se u celoj zemlji stvori jedinstvena mreža institucija koje bi predstavljale državno regulisanje potpore industrijskim i zanatlijskim radnicima.[11]

Ni novosadski organizovani radnici nisu zaostali u nastojanjima da na polju sindikalnog organizovanja postignu rezultate. U tome su prednjačili krojački radnici. Još u drugoj polovini 1890. godine pristupili su formiranju svoje sindikalne podružnice. Statut njihove organizacije, međutim, bio je odobren tek u junu 1893. Tada je održan i sastanak krojačkih radnika radi izbora privremene uprave, a ubrzo je sledio još masovniji zbor 16. jula iste godine.[12] Raspolažemo podacima i o sindikalnoj podružnici obućarskih i čizmarskih radnika u Novom Sadu. Na osnivačkom zboru ove organizacije od 30. jula 1893. godine učestvovalo je ukupno 13 kvalifikovanih i 36 polukvalifikovanih obućarskih i čizmarskih radnika i izabrana privremena uprava od 16 članova.[13] Međutim, posle kratkotrajnog poleta rad je počeo da jenjava.[14] Skoro u isto vreme, u Novom Sadu, bilo je pokrenuto i pitanje formiranja podružnice metalskih radnika.[15]

Posle formiranja SDPU, i u strukovnim organizacijama štamparskih i tipografskih radnika otpočeo je pozitivan proces uključivanja u borbu celo-

---

[9] *Asztalosok Szaklapja,* 9. VII 1892, 3.

[10] *A Czipész,* 1. I 1893, 3, Szabadka.

[11] Subotički radnici nisu imali poverenja u taj zakonski predlog, niti u okružnu bolesničku blagajnu koja je bila u formiranju u gradu, pa su bili spremni da sami organizuju međusobno pomaganje. Za primer su uzeli sličnu inicijativu organizovanog radništva u Miškolcu. Ovo je konstatovalo i Ministarstvo trgovine u svom odgovoru Ministarstvu unutrašnjih dela, gde je ocenjen kao realan iskaz subotičkih radnika o načinu i visini potpore za svoje članove (OL MB, 1895, — VII—8—5.544).

[12] OL BM, 1892, — 8. — 1.2144.

[13] Za predsednika nove podružnice izabran je Jožef Hajoš, za potpredsednika Jožef Ferenci, a za beležnika Pal Vlaček (»A Czipész«, 15. VIII 1893, 2).

[14] »A Czipész«, 15. I 1894, *Újvidék — A szakegyesület feloszlott.*

[15] Putem centralnog organa Partije »Népszava« radnici su pozvali svoje drugove da se organizuju. Tu su veoma jasno ilustrovani teški životni i radni uslovi metalskih radnika. Njihovo radno vreme iznosilo je 13 i 14 časova, a dnevne zarade od 70 krajcara do jedne forinte i 30 krajcara. (Népszava, 13. X 1893, 5, *Újvidék*).

kupnog organizovanog radništva i odstupanja od dotada primenjivanog kursa — za poboljšanje samo ekonomskog položaja.

Zemaljski savez štamparskih i tipografskih radnika imao je u unutrašnjosti šest okružnih štamparskih društava. Novosadski štamparski radnici, npr., organizaciono su pripadali temišvarskom okrugu, a subotička i somborska organizacija segedinskom.

Pozitivna idejna strujanja u rukovodstvu Zemaljskog udruženja štamparskih i slovolivačkih radnika i prihvatanje socijaldemokratskih načela dali su podstreka i organizacijama štamparskih radnika u Bačkoj. Štamparski radnici u Subotici, npr., još prvog januara 1892. godine, oformili su *Prosvetni kružok* (Művelődési kör).[16] Novosadska organizacija sve do sredine 1894. godine nije pokazala neke vidljivije rezultate u radu. Imala je svega šest članova i na njenom čelu bio je Zimicki Karolj, koji se uskoro pokazao kao nepodesan, jer je pokušao da spreči koncepciju o smelijem klasno-borbenom radu. Zato je on smenjen, a rezultati ove promene bili su odmah uočljivi; od 40 registrovanih štamparskih radnika u gradu, u novu organizaciju učlanilo se 25. Formiran je i pevački hor kao i sekcija za samouzdizanje članova.[17]

Organizacije zanatlijske omladine

Klasno-borbeni organizovani rad subotičke industrijske i zanatlijske omladine iz 1890. i 1891. godine, po svoj prilici imao je pozitivno dejstvo za slične organizacione zahvate i u drugim mestima. Još od januara 1890. godine u Starom Bečeju postojalo je *Samoobrazovno i bolesničko-potporno društvo zanatlijske omladine,* koje je bilo pod tutorstvom Zanatlijske korporacije. Rad ovog društva prividno i primarno manifestovao se u potpori i samopomaganju svojih članova. Drugi, nevidljivi i strpljivi agitaciono-propagandni rad je, međutim, imao pozitivnog dejstva u kasnijim godinama, te je i ova okolnost dobrim delom doprinela da je Bečej postao jako uporište radničkog pokreta u Potisju.[18]

Sledeće, 1891. godine, počeo je sa radom i *Ađanski omladinski kružok* (Adai Ifjusági kőr) kao klasno-borbena organizacija zanatlijske omladine u mestu. Nacrt njihovog statuta bio je iste godine brzo odobren. U tekstu statuta istaknuti su vitalni interesi organizacije: rad na podizanju kulturnog nivoa članova, unapređenje duhovnog života u mestu, i »negovanje domaćeg jezika«. Po ustaljenoj praksi, koja je bila primenjena prilikom formiranja raznih društava i organizacija *Ađanski omladinski kružok* je imao svoje redovne, pomažuće i osnivačke članove i za sve vreme svoga postojanja ostao je, uglavnom, na klasnim borbenim pozicijama i, slično organizaciji

---

[16] »Népszava,« 7. X 1892, 7: *Gyűlések.*

[17] *Typographya,* 8. VI 1891, 3.

[18] Zanatlijska omladina u Starom Bečeju još 1887. godine pristupila je formiranju Samoobrazovnog i bolesničko-potpornog društva i dostavila predlog statuta na potvrdu Ministarstvu unutrašnjih poslova (OL KM, 1891—VII—8—87.228).

zanatlijske omladine u Bečeju, postao je preteča socijalističkog pokreta u svojoj opštini.[19]

Dve godine kasnije i zanatlijska omladina u Senti krenula je stopama svojih drugova u Adi i posle temeljitih priprema pristupila je oformljenju svoje organizacije kojoj je dala ime *Prosvetni kružok senćanske zanatlijske omladine*. Već od početka preovladala je težnja da nova organizacija izraste u samostalnu klasnu borbenu formaciju industrijske i zanatlijske omladine i da izbegne patronat poslodavaca. Odraz tih težnji došao je do punog izražaja i u nacrtu statuta nove organizacije. Poslodavci su zato kolektivno odbili da je materijalno pomažu. Sličan stav su zauzeli i članovi gradskog veća.[20]

Interesantan je bio i slučaj *Prosvetnog kružoka novosadske zanatlijske omladine*. Omladinci su u prvoj polovini 1894. godine takođe pristupili formiranju svoje organizacije i gradonačelnik Novog Sada je još 9. avgusta 1894. godine uputio Ministarstvu unutrašnjih dela nacrt statuta na odobrenje. Viši organi su, međutim, od početka zauzeli negativan stav, jer su u celom pokretu videli pokušaj organizovanja na nacionalnoj osnovi i strahovali da će organizacija vremenom prerasti u novu omladinsku organizaciju, sličnu onoj kakva je postojala za vreme Miletićeve ere. Zato i nacrt statuta novosadske zanatlijske organizacije nije nikada ni bio odobren.[21]

II kongres SDPU i radničke organizacije u Bačkoj posle kongresa

Dalji razvitak klasnog borbenog radničkog pokreta u Ugarskoj, veoma je usporila ideološka borba u partijskom rukovodstvu, koja je dobila žestoke razmere u proleće 1892. godine.

Suština ideološkog sukoba bila je u različitom gledanju klasnih borbenih snaga okupljenih oko vođe SDPU Engelmana Pala i oportunista oko *Opšte radničke bolesničke i invalidske kase*, na dalje perspektive i generalnu liniju razvitka Partije. Iz žestoke ideološke borbe oportunisti su privremeno izašli kao pobednici, te su Engelman i njegovi najbliži saradnici bili isključeni iz članstva. Kongres je, inače, bio održan od 6. do 8. januara 1893. godine. Unutrašnje borbe ideološkog karaktera, naravno, usporile su i rad na formiranju novih radničkih organizacija. U isto vreme, i postojeće radničke organizacije nisu imale povoljne uslove za razvitak, jer su bile lišene jedinstvenog rukovođenja.

Radikalna, odnosno klasna borbena opozicija, međutim, nije položila oružje. Pokrenula je list *A Munkás* i razvila opsežan agitaciono-propagandni

---

[19] Statut Ađanskog omladinskog kružoka bio je odobren za kratko vreme. Podžupan bačkobodroške županije je nacrt dostavig 19. novembra 1891. godine Ministarstvu unutrašnjih poslova, a 27. novembra iste godine bio je već snabdeven završnom klauzulom vidimiranja (OL KM, 1891—VII—8—87.228).

[20] Naime, još iste godine, organizacija zanatlijske omladine uputila je molbu Gradskom veću u kojoj je tražena materijalna pomoć od 300 forinti za organizovanje posebnog tečaja u cilju stručnog uzdizanja članova. Ta molba je, međutim, odbijena (Istorijski arhiv Senta — u daljem tekstu IASe, Zapisnik Gradskog veća, 644 — 1895).

[21] OL BM, 1895—VII—8—30.628.

rad u unutrašnjosti, a naročito u južnoj Ugarskoj. Njihovu borbu je podržavala partijska organizacija u Temišvaru, koja je za 11. juni 1893. godine sazvala Južnomađarsku partijsku konferenciju, na kojoj su, sem delegata iz Temišvara, prisustvovali još i delegati iz Budimpešte (3), Arada (4), Lugoša (2) i iz Velikog Bečkereka (2). Na ovoj konferenciji oformljena je *Južnomađarska agitaciona oblast* sa sedištem u Temišvaru koja je obuhvatila tamišku, torontalsku i krašoseverinsku županiju. Konferencija se izjasnila za politički kurs radikalne partijske opozicije.

Rukovodstvo SDPU nije prihvatilo zahtev *Južnomađarske agitacione oblasti* za sazivanje novog kongresa. Odbor ove oblasti organizovao je zato poseban kongres koji je održan 6. i 7. decembra 1893. godine u Aradu i na kojem su učestvovali delegati iz Budimpešte, Arada, Segedina, Vršca, Lugoša, Debrecina, Velikog Bečkereka, Karansebeša, Koložvara i Novog Sada.[22] Delegat novosadskih radnika, koji je podržavao političku liniju radikalne partijske opozicije, bio Matijas Haberbus. Po povratku je sazvao uspeli zbor sa oko 100 prisutnih na kome su prihvaćene odluke Aradskog kongresa. Izabranom privremenom rukovodstvu od devet članova stavljeno je u zadatak da pristupi formiranju mesne organizacije nove Socijaldemokratske radničke partije. Iz toga se vidi da je nova partija, koja je bila osnovana u Aradu, imala pristalice i u Novom Sadu.

Mesna organizacija nove partije, međutim, ipak nije bila oformljena u ovom gradu. Naime, uskoro su počeli pregovori između dve radničke partije i od 13. do 15. maja 1894. godine održan je Treći kongres (ujedinjenja), na kojem je došlo do privremenog jedinstva, i u novo rukovodstvo izabran isti broj ljudi iz obeju partija. Za predsednika ujedinjene partije izabran je Ignac Silberberg, štamparski radnik i jedan od najsposobnijih agitatora svoga vremena u Ugarskoj. Međutim, oportunistički elementi oko kase zajednički su istupali i protiv njega. Zato se on kao i Engelman Pal prihvatio uredništva u jednom građanskom listu.

Pokušaj formiranja novih radničkih organizacija

U periodu rascepa u Socijaldemokratskoj partiji Ugarske, i u radničkom pokretu u Bačkoj, osećala se vidna stagnacija. Tek posle Trećeg kongresa su organizovani subotički radnici ponovo sazvali zborove sa zadatkom da oforme svoju organizaciju, ali zbog otpora vlasti ni sledeće (1895) godine nisu uspeli. Postigli su samo toliko da je ustanovljena jedna komisija od deset članova kojoj je bilo stavljeno u zadatak da vodi agitaciono-propagandni rad i da se brine o daljem širenju socijaldemokratskih ideja u gradu.[23] U Senti je u to vreme, sem dosta uspešnog rada *Prosvetnog kružoka zanatlijske omladine,* 1894. godine zabeležen još jedan pokušaj formiranja organizacije *Radnička potporna zadruga* (Munkássegélyző szövetkezet). Industrijski i poljoprivredni radnici u gradu redovnim mesečnim uplatama od 5 do 10 krajcara pokušali su da sebi obezbede egzistenciju za slučaj bolesti i

---

[22] »A Munka Óre«, 22. IV 1893.

[23] »Népszava«, 22. III 1895, 4, *Szabadka — A szocializmus jó talaj.*

nesposobnosti za rad. Sem jednog novinskog članka, u kojem je bila objavljena ova korisna inicijativa radnika u Senti,[23a] nema više podataka o sudbini ovog poduhvata. Verovatno nisu uspeli da realizuju svoj plan, ali je značajna činjenica da su i senćanski radnici uvideli da sami treba da poprave svoj položaj.

Dosad, nije bilo reči još o stanju radničkog pokreta u Somboru. Prvih godina posle formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske, u ovom gradu, prema ondašnjim službenim podacima, nije došlo do formiranja ni sindikalne, ni druge radničke organizacije za lično obrazovanje i međusobno pomaganje.[24] Somborski radnici bili su učlanjeni u Okružnu bolesničku blagajnu. Viši organi nisu dozvolili reviziju statuta *Prvog somborskog bolesničkog i pogrebnog udruženja* (Zombori első betegsegélyző és temetkezési egylet). Rukovodstvo ovog udruženja, koje je bilo pod patronatom poslodavaca, tražilo je odobrenje da se u organizaciju učlane i kalfe, učenici kao i drugo pomoćno osoblje. U obrazloženju negativnog stava organa vlasti stoji da bi organizacija, u slučaju revizije statuta, ugrozila egzistenciju Okružne blagajne.[25]

Kasnije, 15. septembra 1895. godine, u Somboru je osnovana filijala *Invalidskog i penzijskog udruženja radnika Ugarske* (Magyarországi munkások rokkant- és nyugdij egyletének helybeli fiókegyesülete), u koju se učlanilo 60 radnika. Nedeljnim uplatama od 12 krajcara članovi udruženja su posle 10 godina urednog plaćanja u slučaju bolesti dobijali nedeljnu pomoć od 4—5 forinti.[26]

Ova filijala je formirana na inicijativu Mađarske nacionalne demokratske stranke.[27]

Osnivanje radničkih organizacija u Bačkoj

Posle Trećeg kongresa SDPU i privremenog prestanka unutrašnjih borbi, otpočela je nova intenzivna delatnost i u unutrašnjosti. Partijsko rukovodstvo je u tu svrhu izradilo detaljno uputstvo pod naslovom »*Pravilnik za organizacioni rad Socijaldemokratske partije u unutrašnjosti*«.

U organizacionom ustrojstvu partijsko rukovodstvo preporučuje idejnim pristalicama formiranje »udruženja« u svim mestima. Pod ovim opštim terminom podjednako se podrazumevalo formiranje partijskih organizacija kao i prosvetnih udruženja ili udruženja poljoprivrednih radnika tj. svih vrsta radničkih organizacija, zavisno od mesnih prilika.

Organizacioni rad Socijaldemokratske partije Ugarske u Bačkoj u sledećem periodu bio je veoma plodonosan. Županija je uglavnom bila naseljena

---

23a Újvidék, 15. IV 1894, 3: *Munkássegélyző szövetkezet.*

24 Odgovor Gradskog veća na traženje Ministarstva trgovine o dostavljanju izveštaja o broju udruženja zanatlijske omladine, kao i o drugim radničkim udruženjima i kružocima (Istorijski arhiv Sombor — IASo, Magistrat Sombor, spisi Gradskog veća, prepis u Muzeju, inv. br. 20623—1895).

25 Isto.

26 Bácska, 17. IX 1895, 3: *Munkásgyülés Zomborban.*

27 Mađarska nacionalna demokratska radnička stranka u Bačkoj imala je izvesnog uticaja samo u Somboru i Bezdanu.

agrarnim stanovništvom sa relativno malim brojem zaposlenih u industriji. Zato su po mestima bila formirana zajednička udruženja industrijskih i poljoprivrednih radnika.

Do Četvrtog kongresa ove partije (24. i 25. maja 1896. godine) u celoj zemlji bilo je formirano ukupno 25 radničkih prosvetnih udruženja, od kojih samo na teritoriji bačkobodroške županije jedanaest. Prema izveštaju koji je pročitan na kongresu, takve organizacije postojale su u Bečeju, Temerinu, Feketiću, Topoli, Srbobranu, Bačkom Gradištu, Čurugu, Starom Vrbasu, Novom Vrbasu, Malom Iđošu i Moravici.[28] Neposredno pred pomenuti kongres formirane su još i u Adi, Senti, Bajmoku.

Raspolažemo čak i detaljnim podacima o formiranju nekih radničkih organizacija. U Starom i Novom Vrbasu, na ovom poslu neumorno je radio poljoprivredni radnik Todor Mirkov. Za 23. april 1896. godine sazvan je i masovni zbor na kojem je osnovano *Radničko prosvetno udruženje.*[29] Slični skupovi organizovani su i u drugim mestima.

Na zboru radnika u Bačkoj Topoli održanom 28. aprila 1896. godine, prema nekim podacima, osnovano je *Radničko prosvetno udruženje za Topolu, Moravicu i Feketić.*[30] Zboru su prisustvovali i delegati poljoprivrednih radnika iz Hodmezővásárhelya, Oroshaze, kao i predstavnici iz uredništva *Népszava*-e.[31]

I agrarni proletarijat Ade se okupio na zbor koji je bio sazvan za 3. maj 1896. godine i osnovao svoje radničko prosvetno udruženje i izabrao privremeno rukovodstvo.[32] Senćanski radnici su održali svoj masovni zbor 20. maja 1896. godine, na kojem su naglasili važnost formiranja radničkog prosvetnog udruženja. Za izradu nacrta statuta izabrana je i komisija od 12 članova.[33]

Ima podataka i o klasnom buđenju poljoprivrednih radnika u Bajmoku koji su takođe uspeli da oforme radničko prosvetno udruženje (23. V 1896. godine). U ovoj opštini u prethodnom periodu vršili su veoma uspešnu agitaciju socijaldemokrati iz Moravice, te su Bajmočani pod rukovodstvom Šandora Raca poručili i socijalističku literaturu.[34]

Sva pomenuta radnička udruženja formirana su u proleće 1896. godine.

Ministar unutrašnjih dela, međutim, uskoro je dostavio poverljivu okružnicu podređenim organima u kojem ih je pozvao da pažljivo prate rad radničkih organizacija koje su u formiranju. Ova okružnica je poslužila lokalnim vlastima za razne zloupotrebe. I županijske vlasti u bačkobodroškoj

---

[28] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, (MMTVD), Budapest, tom 2, 148—161.

[29] Arhiv Vojvodine, (AV) fond bačkobodroške županije (BBŽ), kutija 20900, res. 91—1896.

[30] AV, BBŽ, kutija 20900, res. 92—1896.

[31] Za privremenog predsednika izabran je Šandor Kiš, a za beležnika Janoš Benjaček (»Szabadka és Vidéke«, 3. V 1896, 3).

[32] AV, BBŽ, kutija 20900, res. 74—1896.

[33] U listu *Ada—Moholi Közlöny* (10. V 1896) objavljen je i spisak 21 članova rukovodstva: za predsednike su izabrani Jožef Janoša Kiš i Antal Apro, za potpredsednika Antal Barta, za beležnika Demeter Husar, za blagajnika Mihalj Išteneš, a za članove uprave Šandor Lukač i Maćaš Kišđeri.

[34] AV, BBŽ, kutija 20900, res. 102—1896.

županiji često nisu odobravale rad radničkih organizacija, koje su bile u formiranju. Tako je podžupan bačkobodroške županije, na primer, poslao 6. maja 1896. godine nacrt statuta *Radničkog prosvetnog udruženja u Srbobranu,* ministru unutrašnjih poslova sa napomenom da ovoj organizaciji ni u kom slučaju ne treba dozvoliti rad jer bi, po njegovom mišljenju, socijalisti bili u mogućnosti da se nesmetano okupljaju, što bi onemogućilo kontrolu vlasti.[35] Slično mišljenje podžupan je dao i o nacrtu statuta *Radničkog prosvetnog udruženja u Čurugu.*[36] Naravno, uz ovakvu »preporuku« ovim društima rad nije odobren.

Vlasti, u Subotici takođe, nisu dozvolile zbor na kojem je trebalo da se formira radničko udruženje. Bilo je obrazovana samo jedna komisija od 10 članova (24. januara 1895. godine).[37] Nastojanje ove komisije da izvrši pripreme za osnivanje radničkog udruženja ostala su bezuspešna zbog otpora vlasti. Zato su organizovani subotički radnici 4. oktobra iste godine poslali žalbu neposredno ministru unutrašnjih poslova u kojoj su opisali sve zloupotrebe lokalnih vlasti i težak položaj radničke klase. O ovoj žalbi narednih meseci nastala je dugačka službena prepiska između Ministarstva unutrašnjih poslova i gradskih upravnih organa. Cela ta prepiska bila je na kraju završena odlukom Ministarstva unutrašnjih dela o odbijanju žalbe, o čemu je obavešten župan grada Subotice 27. jula 1896. godine.

Socijalistički pokret za vreme Banfijevog terora (1896—1900). Sindikalno organizovanje

Za vreme Banfijeve vlade uslovi za sindikalni pokret u bačkobodroškoj županiji, kao i ranijih godina, bili su nepovoljni. Deo odgovornosti ima i negativan stav rukovodstva SDPU koje je uglavnom računalo na fabričko radništvo, kao najpogodniju kategoriju radnika za sindikalni pokret, mada nije negiralo ni važnost organizovanog rada među zanatlijama. Broj fabričkih radnika u Bačkoj kretao se ispod ugarskog proseka, pa s ovim područjem partijsko rukovodstvo nije mnogo računalo.

Prvi sindikalni kongres bio je održan u Budimpešti 21. i 22. maja 1899. godine, na kojem je iz glavnog grada učestvovalo 80 delegata koji su predstavljali 42 sindikalne podružnice, dok su iz unutrašnjosti bila svega 24 delegata iz 19 organizacija.[38]

Posle ovog kongresa i u Bačkoj dolazi do formiranja novih podružnica po pojedinim mestima. Prema nekim podacima, u Staroj Kanjiži je još od 1895. godine uspešno radio *Prosvetni kružok zidarskih i tesarskih radnika,* mada nije imao odobren statut.[39]

---

[35] OL BM, 1896—VII—VIII—25990.

[36] OL BM, 1896—VII—8—48316.

[37] Poznata su nam imena samo šest članova ove komisije: Ištvan Važonski, industrijski radnik, Stipan Jurišić, Josip Simić i Alač Sanislo, zemljoradnici, Ištvan Nemet i Jožef Margit, zanatlijski radnici (*Népszava,* 30. I 1895, 3).

[38] Partijski institut Mađarske Socijalističke radničke partije (PI). Zapisnik Prvog radikalnog kongresa; Erényi Tibor, *A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. 1867—1904,* Budapest, 1958, 206.

[39] OL KM, u 1896—16—29025.

Bio je značajan i pokušaj obućarskih radnika u Starom Bečeju da oforme svoju sindikalnu podružnicu. Oni su izabrali i privremeno rukovodstvo od 21. člana. Međutim, organizacija još jedno vreme neće biti oformljena zbog pasivnosti nekih radnika.[40]

U to vreme najčvršću organizacionu formu pokazale su svakako ranije formirane sindikalne podružnice štamparskih i tipografskih radnika u Somboru, Subotici, a posebno ona u Novom Sadu.

Štamparskim i tipografskim radnicima i njihovim sindikalnim podružnicama temeljitiji organizacioni rad osiguralo je svakako postojanje Zemaljskog strukovnog saveza, koje je objedinjavalo i podsticalo aktivnost svojih članova u celoj zemlji. Međutim, podružnica ostalih struka su i dalje delovale u uslovima nepostojanja takvih centralnih tela oslanjajući se uglavnom na strukovne listove. Uredništva tih listova u isto vreme predstavljala su i posrednike u dostavljanju nacrta statuta novoformiranih podružnica nadležnim organima na odobrenje.

Postoji i dokumentacija o formiranju *Prosvetnog kružoka zanatlijske omladine u Somboru* 1900. godine. Zanatlijska omladina u ovom gradu je prilikom izrade teksta statuta svoje organizacije formulisala sledeće zadatke:

1. pružanje potpora nezaposlenim članovima i
2. pomoć zanatlijskim omladincima koji odlaze iz Sombora, prvenstveno u pribavljanju sredstava za putne troškove.

Nacrt statuta nove organizacije bio je odobren za najkraće vreme. Naime, tekst nacrta bio je prihvaćen na masovnom skupu somborske zanatlijske omladine od 9. januara 1900. godine, a Ministarstvo unutrašnjih dela ga je samo dva meseca kasnije snabdelo klauzulom vidimiranja i odobrilo rad nove organizacije.[41]

Organizacije agrarnog proletarijata u poslednjoj deceniji XIX veka

Socijalistički pokret u redovima bezemljaša i siromašnog seljaštva u Bačkoj dostigao je između 1896. i 1898. godine takav uspon, da je ovo područje i po oceni rukovodstva SDPU spadalo u red županija sa najmasovnijim borbenim potencijalom. Razloge za takva pozitivna kretanja i organizaciono-propagandni rad treba tražiti u nepovoljnim imovinsko-posedničkim odnosima. Slabo razvijena industrija u županiji nije omogućila odliv suvišne radne snage sa sela. Doduše, višak radne snage odlazio je i u druga područja zemlje ili u glavni grad, gde se usled intenzivne izgradnje osećala potreba za nekvalifikovanom radnom snagom.

Agrarni proletarijat Bačke u to vreme stajao je na liniji sprovođenja partijskog programa prihvaćenog na Trećem kongresu i u vezi sa formiranjem raznih radničkih organizacija, zavisno od mesnih prilika. Na žalost, nije sačuvana arhivska građa o procesu odobravanja nacrta statuta novoformiranih radničkih organizacija sa pretežno poljoprivrednim radnicima. U Mađarskom zemaljskom arhivu nedostaje dokumentacija o organizacijama koje

---

[40] »A Czipész«, 1. VII 1897, 6. *Óbecse — Az alakuló gyülés elhalasztása.*
[41] Istorijski arhiv Sombor (IASo), Magistrat Sombor, 5.521, 7842, 13428—1900.

su 1896. godine u nizu mesta Bačke bile u intenzivnom formiranju. Postoji samo evidencija o prispelim nacrtima statuta sledećih organizacija:

1. *Opšteg radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Starom Bečeju* (Óbecsei általános Munkásképző egylet alapszabályai).[42]
2. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Bačkom Gradištu* (Bácsföldvári Munkásképzőegylet alapszabályai).[43]
3. *Opšteg radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Srbobranu* (A Bácsszenttamási általános Munkásképző egylet alapszabályai).[44]
4. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Bačkoj Topoli* (Bácstopolyai Munkásképző egylet alapszabályai).[45]
5. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje i potporu u Novom Vrbasu* (Újverbászi Munkásképző és segély egylet alapszabályai).
6. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje i potporu u Starom Vrbasu* (Óverbászi munkásképző és segély egylet alapszabályai).[46]
7. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje i potporu u Adi* (Adai Munkásképző- és segélyegylet alapszabályai).[47]
8. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Staroj Moravici* (Ómoravicán alakult Munkásképző egylet alapszabályai).[48]
9. *Prosvetnog kružoka nadničara u Kuli* (Kulai napszámok Társasköre).[49]
10. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Molu* (Moholi Munkásképző egylet alapszabályai).[50]
11. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Čantaviru* (Bács—Csantavéri Munkásképző egylet alapszabályai).[51]
12. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Bajmoku* (Bajmoki munkásképző egylet alapszabályai).[52]
13. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Malom Iđošu* (Kishegyesi Munkásképző egylet alapszabályai).[53]
14. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Bačkom Gradištu* (A Bácsföldvári Munkásképző egylet alapszabályai).[54]
15. *Opšteg radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Senti* (Zentai általános Munkásképző egylet alapszabályai).[55]
16. *Radničkog udruženja za samoprosvećivanje u Kuli* (Kulai általános Munkásképző egylet alapszabályai).[56]

---

[42] OL BM, 1896—17079.
[43] OL BM, 1896—8—40—40454.
[44] OL BM, 1896—8—25940.
[45] OL BM, 1896—8—41685.
[46] OL BM, 1896—8—42873.
[47] OL BM, 1896—8—42873.
[48] OL BM, 1896—8—42873.
[49] OL BM, 1896—8—48760.
[50] OL BM, 1896—8—52831.
[51] OL BM, 1896—8—56261.
[52] OL BM, 1896—8—60900.
[53] OL BM, 1896—8—70845.
[54] OL BM, 1896—8—77736.
[55] OL BM, 1896—8—110054.
[56] OL BM, 1896—8—113764.

U evidenciji pomenute ustanove naznačene su samo one radničke organizacije koje su još u toku 1896. godine uobičajenim administrativnim putem preko nadležnih upravnih organa dostavile Ministarstvu unutrašnjih poslova svoje nacrte statuta radi odobrenja. Rukovodstvo SDPU je, naime, posle Trećeg kongresa izradilo uzorni primerak teksta koji je bio umnožen i dostavljen u sva mesta u unutrašnjosti.

U fazi formiranja organizacija poljoprivrednih radnika, već od početka je preovladala želja da se slično organizacionoj strukturi sindikalnih podružnica industrijskih radnika oforme i strukovne sindikalne organizacije po mestima, kao i zemaljsko strukovno telo, koje bi objedinilo rad svih postojećih mesnih organizacija bezemljaša i siromašnih seljaka. Takvim organizacionim koncepcijama su se rukovodili i poljoprivredni radnici u Bačkoj, prilikom prihvatanja direktiva iz partijskog centra. Iz spiska bačkih organizacija koje su uputile svoje nacrte statuta Ministarstvu unutrašnjih poslova vidi se da su samo poneke od njih uzele u svoj program i potpornu delatnost, a skoro jedinstveno je preovladala koncepcija o ideološkom opredeljenju radi vaspitanje članstva i stvaranja jedne zajedničke borbene platforme za poboljšanja političkog i ekonomskog položaja agrarnog proletarijata kao celine. Ali, težnja poljoprivrednih radnika da svojim organizacijama daju sindikalni karakter nije odgovarala stavu rukovodstva SDPU. Razlozi svakako, leže u neizgrađenosti agrarnog programa same Partije. Ova razlika u pogledima dovela je do kasnijih idejnih rascepa i do samostalne borbe jednog dela agrarnog proletarijata.

Pojava nezavisnog pokreta poljoprivrednih radnika pod rukovodstvom Ištvana Varkonjija

Četvrti kongres SDPU doneo je niz važnih odluka u pogledu što uspešnijeg delovanja u redovima agrarnog proletarijata. Prihvaćena je i ideja o sazivanju posebnog kongresa za zemljoradnike sa zadatkom da se izradi zajednički program o njihovim zahtevima. Donesena je još i odluka o izdavanju jednog posebnog lista. Doslednost u sprovođenju tih odluka doprinela bi i proširivanju masovne baze Partije na selu. Partijsko rukovodstvo, međutim, plašeći se terora Banfijeve vlade, opredelilo se za mirnu taktiku. Ištvan Varkonji i Šandor Čizmadija, koji su bili članovi partijskog rukovodstva, međutim, zalagalili su se za realizaciju ranijih kongresnih odluka o poljoprivrednim radnicima, ali su njihovi napori ostali bez uspeha. Zato je sukob Varkonjija i njegovih pristalica sa vođstvom SDPU dobio takve oblike da je na pomolu bio i otvoreni rascep. Varkonji i njegove pristalice iz redova poljoprivrednih radnika pokrenuli su u Orošhazi 26. avgusta 1896. godine samostalan list »*Földmívelő*« (»Zemljoradnik«). Formirana je i privremena komisija od 20 članova sa zadatkom da neodložno pristupi sindikalnom organizovanju širokih slojeva agrarnog proletarijata.[57]

---

[57] U komisiji su bili zastupljeni predstavnici sledećih mesta iz Bačke: Srbobran (Vince Agoston), Bečej (Ferenc Šuzdi), i Senta (Pal Pirkota) (Pölöskei Ferenc—Szakács Kálmán, *Földmunkás és szegény paraszt mozgalma Magyarországon*, I, Budapest 1962, 241).

U programu nezavisnih socijalista daje se prioritet tekućim ekonomskim zahtevima i osiguranju građanskih socijaldemokratskih prava. Isto tako, traženo je uvođenje progresivnog poreza, a nisu izostale ni parole o slobodi, jednakosti i bratstvu. U programu je pravilno shvaćena i potreba sindikalnog organizovanja agrarnog proletarijata.

Već u prvom periodu rada Varkonjija i njegovih pristalica, i neke opštine iz Bačke, u kojima je formirano radničko udruženje, ili je ono bilo u toku, opredeljivale su se za revolucionarne stavove. U uredništvu *Földmívelő*-a stizalo je dosta članaka radničkih dopisnika iz Bečeja, Ade, Bačkog Gradišta, Srbobrana, Bačke Topole, Feketića o bedi poljoprivrednih radnika i o važnosti zajedničke borbe.[58]

Novi pokret je brzo naišao na podršku jednog dela agrarne sirotinje u Bačkoj, jer se osetilo da će Varkonji u svoj program uzeti i pitanje podele svetovne i crkvene latifundije. Varkonjijev pokret takođe je od početka naišao na povoljan odziv i u redovima agrarne sirotinje drugih narodnosti, naročito kod Srba. Istaknute parole o slobodi, jednakosti i bratstvu izazvale su povoljan efekat kod drugih narodnosti, koje su pored ekonomske eksploatacije osećale i nacionalno ugnjetavanje.

Varkonji i njegove pristalice pokušali su da izbegnu raskid sa Socijaldemokratskom partijom koja je, međutim, novi pokret ocenila kao akciju koja uopšte nema socijaldemokratski karakter. Ipak, uvidevši da je razvoj događaja uzeo nepredviđene oblike, rukovodstvo SDPU je takođe otpočelo sa organizacionim obuhvatanjem poljoprivrednih radnika. Zato je za 31. januar 1897. godine sazvalo zemaljski kongres poljoprivrednih radnika u Budimpešti. Partijsko rukovodstvo je ovom odlukom, u stvari, težilo da razbije jedinstvo pokreta agrarnog proletarijata. Da bi sprečio raskid, Varkonji je zakazao zemaljsko savetovanje zemljoradnika u Bečeju. Na ovom savetovanju je prisustvovalo 65 delegata iz 28 mesta Bačke.[59] Detaljno je raspravljano i o pitanju organizacione izgradnje pokreta i donesene odluke odražavale su sliku jedne zamršene legalne organizacije. Naime, mesne organizacije zemljoradnika proglasile su se za organizacije Socijaldemokratske partije Ugarske, a u isto vreme i za jezgra mesnih sindikalnih podružnica zemljoradnika. Sindikate, radi lakšeg rukovođenja, trebalo je deliti na saveze na čelu sa jednim sindikalnim poverenikom i izvršnim odborom od 20 do 22 člana.

Rukovodstvo Socijaldemokratske partije Ugarske i dalje je pokušavalo da stane na put širenju Varkonjijevog pokreta, dok se list *Földmívelő*, svestan važnosti očuvanja jedinstva, još uvek zalagao za pomirljiv ton pun realnosti. U međuvremenu, Varkonjijev pokret se i dalje širio jer su bezemljaši i siromašni seljaci, shvatili da je to put za poboljšanje veoma teških radnih i životnih uslova. Tome je doprinosio i novi žetelački program koji su izradili Varkonji i njegovi najbliži saradnici na osnovu predloga sa terena koji je u potpunosti prihvaćen.

---

[58] Dopis u ime poljoprivrednih radnika iz Feketića poslao je listu Janoš Tibornji, *Földmívelő*, 18. XII 1896, 3—4.

[59] *Földmívelő*, 25. XII 1896, 3—4.

Kongres poljoprivrednih radnika Ugarske održan je od 31. januara do 2. februara 1897. godine u Budimpešti.[60] Na njemu su bile zastupljene organizacije iz sledećih mesta Bačke: iz Subotice, Bečeja, Topole, Čantavira, Crvenke, Malog Iđoša, Moravice, Kule, Sente i Temerina.[61] Jedan deo delegata na kongresu ustao je u odbranu Varkonjijevog pokreta, a najviše se diskutovalo o aktuelnim pitanjima koja su pogađala agrarnu sirotinju, kao što su radno vreme i nadnica. Ipak je, na predlog partijskog rukovodstva, o ovim pitanjima donesena uopštena odluka, jer je za vladajuće krugove ovo pitanje bilo najosetljivije.

14. februara 1897. godine održan je i kongres nezavisnih socijalista u Cegledu, na kojem je učestvovalo 105 delegata, koji su predstavljali 54 opštine. Agrarni proletarijat Bačke činio je solidnu bazu za novi pokret i broj Varkonjijevih pristalica i na ovom području rastao je iz dana u dan. Na kongresu su bile zastupljene bačke organizacije iz: Martonoša, Molskih Salaša, Horgoša, Bačkog Gradišta, Feketića, Bečeja i Srbobrana.[62]

Varkonjijev pokret ipak nije obuhvatio celu Bačku, nego se ograničio najviše na Potisje i na još neke druge opštine, u kojima je osim poljoprivrednih radnika mađarske narodnosti obuhvatio i veliki broj bezemljaša Srba. Kod Varkonjijevih pristalica u Bačkoj pitanje zemlje zauzimalo je centralno mesto. Ono je bilo veoma prisutno i u redovima drugih organizacija koje nisu prekinule sa Socijaldemokratskom partijom.

Posle Cegledskog kongresa Varkonjijevih pristalica pokret je, takođe, iz dana u dan postizao lepe rezultate. Pored već postojećih, u to vreme formirane su i mesne organizacije nezavisnih socijalista u Senti, Bajši, Staparu, Kulpinu, Pačiru, Srbobranu, Sentagunarašu, Bačkom Gradištu, Bačkom Petrovom Selu i Molskim Salašima.[63]

Ovaj novi talas zahvatio je i druge narodnosti koje su živele na tlu tadašnje Ugarske. 25. aprila 1897. godine nezavisni socijalisti održali su svoju konferenciju i u Adi. U Vrbasu je 13. avgusta iste godine trebalo da izađe list *Földmívelő* na srpskom jeziku pod nazivom *Zemljodelac*. Zbog intervencije organa vlasti, prvi broj se pojavio tek 29. oktobra iste godine, ali u Adi.[64]

Videvši Varkonjijeve velike uspehe među poljoprivrednim radnicima, i rukovodstvo SDPU je počelo da posvećuje veću pažnju agitacionom i propagandnom radu među poljoprivrednim radnicima. Tako je 15. aprila 1897. godine počeo da izlazi partijski list za zemljoradnike *Földművelők Szaklapja*. Formiraju se i mesne organizacije u unutrašnjosti. Iz nekih dopisa koji su u to vreme bili objavljeni u listu *Népszava* jasno se vidi da se i u pojedinim mestima Bačke stvaraju sigurna uporišta Partije u redovima agrarnog proletarijata i siromašnih seljaka (Topola, Čantavir, Rumenka, Temerin, Kula,

---

[60] MMTVD, 2, 392, 398. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt földmunkáskongresszusa.

[61] MMTVD, 2, 392.

[62] MMTVD, 2, 399.

[63] *Földmívelő*, 15. III 1897, 4; 2. IV 1897, 3—4; 9. IV 1897; 16. IV 1897, 4; 22. IV 1897, 3; 28. V 1897, 3—4; 18. VI 1897, 3; 24. XII 1897, 4; 7. I 1898, 3.

[64] OL BM, K—149, 1017—1897.

Mošorin, Stanišić, Subotica, Petrovac, Adorijan, Riđica, Moravica, Telečka, Čurug, Doroslovo i Bački Monoštor).[65]

Sukob između Socijaldemokratske partije Ugarske i Varkonjijevih pristalica uzeo je još žešću formu. Na V kongresu Partije, koji je bio održan u Budimpešti, Varkonji je isključen, a njegovo učenje proglašeno je teškom zabludom. Na taj način su uslovi za izmirenje postali još nepovoljniji.

U leto 1897. godine i u bačkobodroškoj županiji izbio je val žetelačkih štrajkova. Jedno od žarišta štrajkova u županiji bila je severna Bačka. Masovno se štrajkovalo i u Bačkoj Topoli, Malom Iđošu, Staroj Moravici. Drugo središte štrajkaškog pokreta svakako je bilo u Potisju. Na teritoriji bečejskog sreza pokreta većih razmera bilo je još u Srbobranu i Turiji,[66] a bilo ih je još i u odžačkom, somborskom, kao i u drugim srezovima županije.

Ni posle velikih žetelačkih štrajkova u leto 1897. godine nije bilo izgleda za izmirenje Varkonjijevih nezavisnih socijalista i rukovodstva SDPU. Zato je za 8. septembar 1897. godine sazvan Cegledski kongres Varkonjijevih pristalica radi formiranja nove partije. Poljoprivredni radnici u Bačkoj, a prvenstveno nezavisni socijalisti pokazali su veliko interesovanje za ovaj kongres.[67] Svoje delegacije poslale su organizacije: Ade, Feketića, Horgoša, Bajše, Bečeja, Novog Sivca, Srbobrana, Mola, Molskih Salaša, Martonoša, Bačkog Petrovog Sela. Treba naglasiti da su ženske organizacije iz Ade, Horgoša, Despota, Svetog Ivana i Bačkog Gradišta poslale svoje delegacije.[68]

Kongres je doneo više odluka koje su donekle slične odlukama sindikalnog kongresa, održanog u februaru iste godine, takođe u Cegledu. Veoma su značajne, međutim, i neke nove informišu o stavu novoformirane partije u pogledu socijalnih reformi. U jednoj kongresnoj odluci zahtevala se podela crkvenih imanja i velikih poseda preko 100 katastarskih jutara kao i davanje zemlje bezemljašima u zakup u parcelama od pet jutara. Tražilo se još da se otklone nečovečni status slugu u poljoprivredi, korišćenje dečje radne snage u radnim odnosima itd. Važno mesto u deklaraciji zauzima i zamisao o organizacionoj strukturi budućeg društva,[69] u kojoj se jasno odražava uticaj izvesnih anarhističkih koncepcija u novom pokretu. Interesantno je napomenuti da je predlog o organizacionoj izgradnji budućeg društva podneo delegat iz Feketića Janoš Ubornji.[70]

Delegati iz Bačke su u svojim diskusijama uglavnom obuhvatali pitanja koja se odnose na uslove organizovanja i na nečovečne postupke lokalnih vlasti u županiji. Delegat iz Ade Mita Radujkov pokrenuo je i pitanje izdavanja lista na srpskom jeziku za nezavisne socijaliste iz redova srpskog agrarnog proletarijata. Kongres je prihvatio novu inicijativu, a ovo je značilo i potvrđivanje već ranije iskristalisanog stava o potrebi pokretanja lista.

---

[65] *Népszava*, 12. II 1897, 3; 14. V 1897, 2—3; 13. VII 1897, 2; 12. XI 1897, 2—4; 11. XII 1897, 2—3.

[66] AV, BBŽ, kutija 2980, res. 56—1897.

[67] Partijski institut Mađarske socijalističke radničke partije (PI), Štampani tekst: A budapesti fő- és székváros állami rendőrség 1897 évi működése, 430—471.

[68] Isto.

[69] Pölöskei Ferenc, Szakács Kálmán, n. d., I, 244—260.

[70] Isto.

Zemljodelac je uskoro počeo da izlazi u Adi i njegov uticaj na jedan deo srpskih bezemljaša bio je izrazit. Građanska štampa je, na primer, registrovala da je list u nekim mestima prosto zarazio bezemljaše. Tako su se u Paragama srpski bezemljaši danima sastajali po grupama i raspravljali o podeli zemlje.[71] Sve je to ubrzalo stvaranje novih organizacija nezavisnih socijalista, u mestima sa srpskim življem, kao u Nadalju, Đurđevu i Gospođincima. I u ovim mestima pokret se razvijao pod uticajem drugova iz Srbobrana i Turije.

Socijaldemokratska partija Ugarske uložila je, takođe, sve snage da pridobije što veće mase na selu. U tom takmičenju na kraju je izašla kao pobednica. Na osnovu policijskog izveštaja za 1897, Partija je te godine u bačkobodroškoj županiji imala svoje organizacije i pristalice u 84 mesta, pa je ova županija izbila na prvo mesto u zemlji po jačini pokreta. Uspeh Socijaldemokratske partije možemo objasniti okolnošću što je većina poljoprivrednih radnika shvatila da se mogu nadati uspehu samo u savezu sa industrijskim proletarijatom.

Županijske vlasti slale su izveštaje o jačanju pokreta među poljoprivrednim radnicima i spominju i ona mesta, koja dotle nisu bila obuhvaćena socijalističkim idejama. U leto 1897. godine, na primer, sreski načelnik titelskog sreza sa žaljenjem konstatuje da je agrarni socijalizam počeo da se širi u Titelu, Mošorinu i Budisavi.[72] Organi mesne vlasti izveštavali su svoje pretpostavljene da su u prvom polugodištu 1898. godine osnovane nove organizacije u Pačiru, Bačkom Petrovom Selu, Feketiću i Molskim Salašima.[73]

Privremeno opadanje pokreta poljoprivrednih radnika

Pokret poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka počeo je od sredine 1898. godine pa za nekoliko narednih godina znatno da slabi. Agrarni proletarijat je, naime, zbog svog položaja bio u manjoj meri sposoban za trajno organizovanje od gradskog. Industrijski radnici živeli su, uglavnom, u većim mestima homogeno i uslovi za njihovo organizovanje bili su mnogo povoljniji. Međutim, naglo opadanje pokreta agrarnog proletarijata u leto 1898. godine bilo je prouzrokovano i donošenjem tzv. »robovskog zakona«. Slabljenju pokreta agrarnog proletarijata dobrim delom doprinela ja i zvanična politika Socijaldemokratske partije Ugarske, koja je mase vaspitala u reformističkom duhu i stalno je ukazivala »na poštovanje zakonitog puta«. Ona je u to vreme potpuno zanemarila ostale metode u svom delovanju i težište u programu rada dala borbi za izvojevanje opšteg prava glasa. Zbog pojačanog progona vlasti, SDPU je postepeno popustila u intenzitetu organizovanog rada u redovima agrarnog proletarijata i siromašnih seljaka i naročito je zanemarila rad na daljem formiranju njihovih organizacija. Na Drugom kongresu poljoprivrednih radnika koji je bio održan od 25. do 27.

---

[71] »Bácskai Hirlap«, br. 41/1898; *A paragai földosztók.*

[72] AV, BBŽ, kutija 2980, res. 37—1897.

[73] PI, A budapesti fő- és székvárosi állami rendőrség 1898 évi működése, 293—348; OL BM, 1898—III—1035/10/1.

decembra 1897. godine pod okriljem Partije doneta je odluka da u manjim mestima najpogodniji vid organizovanja predstavljaju komisije koje se formiraju radi širenja lista poljoprivrednih radnika *(Földművelők Szaklapja,* a posle *Világszabadság)* i prikupljanje novih pretplatnika.[74]

U Bačkoj je opadanje pokreta bilo uočljivo ne samo u redovima pristalica SDPU nego i kod idejnih privrženika Varkonjijevog pokreta. Banfijeva vlada je surovo proganjala Varkonjija smatrajući ga opasnijim nego organizacije Socijaldemokratske partije. I list *Földmívelő* prestao je da izlazi još u februaru 1898. godine.[75] Sličnu sudbinu imao je i list *Zemljodelac* koji je izlazio u Adi. Posle 11. broja glavni urednik Mita Radujkov je uhapšen (početkom marta 1898. godine) i segedinski sud ga je osudio na tri meseca zatvora.[76] Prestankom izlaženja lista i osudom Mite Radujkova i drugih koji su mogli da odigraju ulogu daljih organizatora na županijskom nivou, pokret nezavisnih socijalista počeo je da se osipa. Poljoprivredni radnici su u sve većem broju napuštali organizacije nezavisnih socijalista i priključivali se organizacijama Socijaldemokratske partije.

Postoje podaci još za 1900. godinu da su Varkonjijevi nezavisni socijalisti imali svoje poverenike u Feketiću, Riđici, Molu, Bajmoku, Telečki, Senti i u Staroj Kanjiži,[77] ali se njihov rad gotovo nije ni osećao. Organizacije poljoprivrednih radnika pod uticajem SDPU bile su takođe izložene progonima vlasti. Opadanje i nestanak organizacija SDPU takođe možemo lepo pratiti.

Radničke organizacije u Bačkoj u prvim godinama XX veka (1901—1904)

Za prve godine XX veka nema podataka o formiranju radničkih organizacija u Bačkoj, mada je takvih pokušaja bilo u nekoliko mesta, naročito u jeku predizborne kampanje za Ugarski sabor. Vladina naredba o zabrani formiranja mesnih organizacija Socijaldemokratske partije i dalje je bila na snazi, pa se moglo pristupiti formiranju samo potpornih i prosvetnih udruženja. Ti organizacioni okviri bili su, međutim, veoma uski, s obzirom da je vlada tolerisala prvenstveno samo one organizacije, koje su bile pod patronatom poslodavaca. Ovde je važno istaći da su radnici u većini slučajeva bili svesni značaja organizovanja. O ovome svedoči i veliki broj pisama koja su bila upućena uredništvu *Népszava* i u kojima je skoro uvek ukazivano na potrebu organizovanja. Više uspeha postigli su radnici u Subotici i Somboru. U Subotici, npr., poljoprivredni radnici pristupili su formiranju svoje posebne organizacije kao što su isprva zanatski i industrijski radnici delovali odvojeno. Poljoprivredni radnici u gradu su već krajem januara iste godine delovali u neformalnoj organizaciji pod imenom *Astalsko društvo*

---

[74] PI, A budapesti fő- és székvárosi állami rendőrség 1897 évi működése, 493.

[75] OL BM, res. 82, 393—1898.

[76] O zapleniivanju pojedinih brojeva lista »Zemljodelac« veliki župan bačkobodroške županije dostavio je izveštaj Ministarstvu unutrašnjih poslova (OL BM, res. 49—1898).

[77] PI, A budapesti fő- és székvárosi állami rendőrség 1900 évi működése, 575, 576.

»*Petefi*«.[78] Uskoro su i industrijski radnici zakazali svoj zbor na kojem je na dnevni red stavljena samo jedna tačka: položaj naroda i formiranje radničkog prosvetnog udruženja. Nedelju dana kasnije, tj. 22. januara, podneli su nacrt svoga statuta gradonačelniku na odobrenje. Ciljevi organizovanja bili su: nabavka korisnih knjiga, časopisa i pozajmljivanje istih; organizovanje popularnih predavanja iz raznih oblasti naučnih disciplina i formiranje čitalačkih i diskusionih krugova; organizovanje društvenih zabava, muzičkih priredbi, prigodnih svečanosti itd. Postupak oko odobravanja nove organizacije bio je jednostavan i kratak. Tekst je već, 4. aprila 1902. godine snabdeven klauzulom vidimiranja.

U Somboru su radnici takođe svestrano prionuli organizacionom učvršćivanju socijalističkog pokreta u gradu. Do 1902. godine još nisu uspeli da oforme svoju organizaciju zbog otpora vlasti. Delovalo je, međutim, tzv. *Astalsko društvo »Bratstvo«*.[79]

Posle intenzivnih priprema uspeli su da 22. februara 1903. godine održe osnivačku skupštinu svoje nove organizacije koja je dobila naziv *Opšteradničko stručno udruženje*. Nadležni organi odobrili su revidirani tekst statuta 23. maja iste godine, stim što je unekoliko izmenjeno i ime organizacije u *Somborsko opšteradničko stručno udruženje*. Delokrug organizovanog radništva prostirao se i na okolna mesta. U statutu nove organizacije, sem manje-više tipiziranih formulacija o zaštiti ekonomskih interesa radnika i o unapređenju njihovog obrazovnog nivoa naznačeno je još i:

a) pomaganje nezaposlenih radnika koji su ostali bez posla kao i davanje pomoći onim radnicima koji se nalaze na putu tražeći posla;

b) besplatno posredovanje rada;

c) besplatna pravna zaštita u svim pitanjima koja proističu iz sporova na radnom mestu;

d) unapređenje kulturnog nivoa članstva putem prigodnih predavanja, rasprava i diskusija, kao i dogovaranja o svim pitanjima koja zadiru u oblast industrije i zanatstva.

Gradski magistrat u Novom Sadu nije smatrao potrebnim formiranje nove radničke organizacije.[80] Vlasti koje su dotle donekle tolerisale organizovanje radnika i postojanje *Opšteg radničkog društva* u Novom Sadu nisu želele da rukovodstvo pređe u ruke mladih borbenih ljudi koji bi poveli radnike u smelije revolucionarne tokove. Jedan od takvih bio je Lajoš Čaki koji je pokazao veliku energiju u organizovanju radništva u gradu. Gradska uprava dala je negativno mišljenje o pokušaju da se formira nova radnička organizacija. Sa takvim mišljenjem složilo se Ministarstvo unutrašnjih poslova iz straha da ova izraste u instrument političke i ekonomske borbe radničke klase.

Ovde moramo još da se osvrnemo i na rad *Opšteg radničkog društva*. Ovo udruženje i dalje je postojalo, mada se u radu osećala potpuno odsustvo

---

[78] *Népszava*, 25. I 1902, 5.

[79] Istorijski arhiv Subotica (IASu), Magistrat Subotica, spisi gradonačelnika, 74457—1902.

[80] Újvidék, 6. III 1904, 2.

političkog delovanja; rad se ispoljavao u isplaćivanju potpora obolelim članovima. Krajem 1901. godine, u udruženju je bilo učlanjeno 550 radnika. Rukovodstvo organizacije se otuđilo od radničkog pokreta te je zauzelo negativan stav i o pitanju proslave Prvog maja. Sledeće (1904) godine, na godišnjoj skupštini održanoj 28. februara, utvrđeno je da je materijalno-finansijsko stanje udruženja solidno: ukupna imovina iznosila je 6643 krune. Na ime potpore bolesnim članovima bilo je isplaćeno 348, a za sahranu preminulih članova 270 kruna.[81] Na skupštini je registrovano svega 202 člana, znači, za protekle dve godine ispoljila se i dalja tendencija osipanja. Materijalna podloga udruženja i nadalje je bila dosta povoljna. Ova oportuna organizacija mogla je da egzistira zato što je Gradski magistrat 1901. i 1902. godine uspeo da spreči formiranje klasnog borbenog prosvetnog udruženja pa nije bilo uslova za prelivanje članstva. Naime, tek od 1903. godine kada se u Novom Sadu formiraju strukovne sindikalne organizacije, otpočelo je i prelivanje članstva.

Organizovanje na stručnom sindikalnom planu prvi su otpočeli novosadski krojački radnici. Oni su, u stvari, u poslednjoj deceniji XIX veka predstavljali najborbeniju grupu u redovima industrijskih radnika u gradu i pristupili su još 1901. godine obnovi svoje strukovne područnice. Uslovi za formiranje organizacije bili su povoljniji s obzirom da je u Novom Sadu bilo zaposleno 200 radnika sa sela. Ipak, nije se moglo osigurati aktivno uključenje radnika svih nacionalnosti. Najviše su bili zastupljeni Nemci, a zatim Mađari. Područnica je trebalo da posluži kao sastajalište i okupljanje krojačkih radnika i da pomaže u podizanju obrazovnog nivoa svojih članova.

U drugoj polovini 1902. godine u Novom Sadu je osnovana i *Mesna područnica Zemaljskog saveza metalskih i livačkih radnika.* Izabrano je i privremeno rukovodstvo.[82] Intenzitet u formiranju sindikalnih područnica nije opao ni narednih godina. Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo je rad i zemaljske područnice obućarskih i čizmarskih radnika.[83] Po nekim podacima, stvarni organizacioni rad obućarskih i čizmarskih radnika u Novom Sadu počinje tek početkom 1901. godine. Inače, i ovi radnici su u prvo vreme imali samo astalsko društvo sa namerom da čim ono ojača, formiraju i sindikalnu područnicu, koja bi se priključila Zemaljskom savezu obućarskih radnika.[84]

Organizovani radnici u gradu i dalje su ulagali napore na razvijanju sindikalnog pokreta. Od 1903. formiranje sindikalnih područnica odvijala se pod kvalitetno novim uslovima: vlada Kalmana Sela je 1902. godine odobrila osnivanje novih zemaljskih strukovnih organizacija koje su, u skladu sa svojim statutima, imali pravo da osnivaju svoje područnice širom zemlje.[85]

Pod takvim okolnostima, gradonačelnik Novog Sada je 15. decembra 1902. godine bez prigovora uzeo na znanje formiranje *Mesne područnice*

---

[81] *Vas- és Fémmunkások Szaklapja,* 2. 10 1902, 3, Újvidék.

[82] OL BM, 126264—1902.

[83] *A Cipész,* 15. I 1903. 5, Újvidék.

[84] Erényi Tibor, A Mu. d., 241—242.

[85] IAN, Magistrat Novi Sad, spisi gradonačelnika, 62—1902.

krojačkih radnika.[86] *Mesna podružnica Saveza štamparskih i slovoslagačkih radnika* počelo je sa radom 1. januara 1903. godine.[87] Uskoro je formirana i *Mesna podružnica metalskih radnika.*[88] Na taj način, do januara 1905. godine, tj. do početka krize u Ugarskoj, u Novom Sadu su delovale sindikalne podružnice drvoprerađivačkih, obućarskih i čizmarskih, krojačkih, građevinskih, štamparskih i slovoslagačkih radnika, kao i posebna sindikalna podružnica građevinskih nekvalifikovanih radnika.[89]

Organizovani radnici u Subotici posle X kongresa Socijaldemokratske partije Ugarske takođe su neumorno radili na formiranju novih sindikalnih podružnica. Vlasti su im, međutim, na svakom koraku pravili teškoće. Gradonačelnik Subotice, na primer, nije odobrio formiranje podružnice *Saveza građevinskih radnika.*[90] Početak sindikalnog obuhvatanja metalskih radnika u Subotici datira od poziva koji su neki metalski radnici iz grada uputili svojim drugovima putem njihovog lista u kojem ih podsećaju na to da je prošlo dosta vremena od formiranja *Centralnog saveza gvožđarskih i metalskih radnika Ugarske.* Njihova podružnica počela je sa radom u martu 1904. godine.[91] Pristupili su osnivanju svoje organizacije i građevinski radnici.[92] U isto vreme osnovana je i podružnica drvodeljskih radnika. Formiranje novih sindikalnih podružnica u Subotici nije bilo prekinuto. Na zboru od 7. juna 1904. godine doneta je odluka o osnivanju podružnice tipografskih radnika i izabrano je privremeno rukovodstvo.[93] Raspolažemo podacima da je *Mesna podružnica Saveza obućarskih i čizmarskih radnika u Subotici* osnovana 13. januara 1904. godine uz prisustvo 70 radnika.[94] Uskoro je osnovana i podružnica krojačkih radnika.[95] U Somboru su drvodeljski radnici takođe osnovali svoju podružnicu. Iz zapisnika koji je sačuvan u fondu Magistrata grada Sombora vidi se da je to učinjeno na skupu radnika 17. juna 1904. godine i da su se svi izjasnili za priključenje svom savezu.[96] X kongres SDPU predstavljao je svakako prekretnicu i u ideološkom opredeljenju trgovačkih pomoćnika. Formiranje *Zemaljskog udruženja trgovačkih pomoćnika 1902,* i pokretanje lista *Kereskedelmi Alkalmazott* stvorilo je povoljnije uslove za klasno borbeno opredeljenje i jednog dela trgovačkih pomoćnika. Tako je *Udruženje trgovačke omladine u Senti* uspostavilo vezu sa uredništvom pomenutog lista.[97] Formiranje sindikalnih podružnica pod neposrednim idej-

---

[86] IAN, Magistrat Novi Sad, spisi gradonačelnika, 91—1903.

[87] IAN, Magistrat Novi Sad, spisi gradonačelnika, 623—1903.

[88] IAN, Magistrat Novi Sad, 1715—1905.

[89] IASu, Magistrat Subotica, spisi gradonačelnika, 335—1904.

[90] IASu, Magistrat Subotica, spisi gradonačelnika, L. 680—1904.

[91] Pozive za osnivački zbor potpisali su: Ištvan Deneš, Ištvan Varga, Jakob Sekulić, Lajoš Bošnjak, Janoš Čilag i Aleksandar Radonić (IASu, Magistrat Subotica, spisi gradonačelnika. Eln. 680—1904.

[92] *Typographya,* 19. VI 1903, 5.

[93] *A Cipész,* 1. II 1904, 6. Szabadka.

[94] »Népszava«, 2. VI 1904, 7: *Szabadkán junius 5-én nyilvános szabó gyülés.*

[95] IASo, Magistrat Sombor, 12947—1904.

[96] »Kereskedelmi Alkalmazott«, 15. X 1902, 4: *A zentai kereskedő ifjak egyesülete e hó 15-én nyitotta meg tanfolyamát.*

[97] »Kereskedelmi Alkalmazott«, 15. I 1904, 3: *Csoportos csatlakozásukat bejelentették a szabadkai, zombori, kaposvári, brassoi, és szombathelyi kartársak.*

nim uticajem *Zemaljskog udruženja trgovačkih pomoćnika*, međutim, počinje tek 1904. godine. Prvo su se za priključenje ovom savezu izjasnili trgovački pomoćnici Sombora i Subotice.[98]

Novosadska podružnica, koja je oformljena pod imenom *Udruženje trgovačkih nameštenika i privatnih službenika* 13. oktobra 1904. godine, upisala je 224 člana.[99] I *Udruženje trgovačke omladine u Senti* sve se više povezivalo sa zemaljskim rukovodstvom i 4. decembra iste godine, članovi organizacije sazvali su svoj zbor, na kojem su prihvatili nacrt pravilnika o načinu organizovanja posredništva rada u celoj zemlji.[100]

Formiranje radničkih strukovnih sindikalnih organizacija spada u vreme kada je programom X kongresa SDPU omogućen rad u novim organizovanim okvirima, a omasovljenje sindikalnog pokreta prihvaćeno kao jedan od najvažnijih zadataka u oživljavanju klasne borbe. Za dalji rad sindikalnog pokreta i za organizaciono učvršćenje već postojećih sindikalnih podružnica biće od velikog značaja, XI kongres ove partije održan od 3. do 5. aprila 1904. a još više zemaljski kongres sindikata iste godine.[101] Na ovom drugom donete su odluke o delokrugu i zadacima Centralnog sindikalnog veća. Veoma je značajna bila i odluka, da se u većim mestima gde je bilo više podružnica osnuju mesni sindikalni odbori radi objedinjenja i koordiniranja rada sindikalnih podružnica.

Partijske organizacije *Socijaldemokratske partije Ugarske*, koje su bile u formiranju uglavnom od 1903. godine, u Bačkoj su od početka delovale kao legalne organizacije. U Subotici je, na primer, prema prvim podacima takva organizacija oformljena u okviru *Prosvetnog udruženja industrijskih i zanatlijskih radnika »Sloboda«*, za koju je Podružnica tipografskih radnika izabrala dva delegata.[102] Partijska organizacija u Somboru osnovana je takođe krajem 1903. godine. U njenom radu od početka se osećala spremnost da svoj uticaj proširi na okolna mesta. Povezanost grada i okolnih opština na organizacionom polju pokazalo je uskoro vidne rezultate. Već iste godine u Somboru je formirano i sindikalno veće.[103] U srednjoj Bačkoj ovo vreme predstavlja rast radničkog pokreta. Tako je u Vrbasu osnovana mesna partijska organizacija u drugoj polovini decembra 1903. godine. Osim Nemaca i Mađara u Vrbasu su se već i Srbi masovnije uključivali u radnički pokret. Kao predstavnici radnika srpske narodnosti u rukovodstvo organizacije je izabrano tri druga.[104] U maju 1904. godine osnovana je partijska orga-

---

[98] »Kereskedelmi Alkalmazott«, 1. XI 1904, 6: *Az újvidéki testvér egyesület megalakulása.*

[99] »Kereskedelmi Alkalmazott«, 15. XII 1904, 3, Zenta.

[100] Na kongresu je u ime sindikalnih organizacija iz Sombora učestvovao Mikša Vejin, koji je uzeo učešća u diskusiji i stavio zamerke na deo izveštaja, koji nije obuhvatio i pitanje poljoprivrednih radnika (MMTVD, 3, 237—246. A Szakszervezetek III. országos kongresszusa és a szakszervezeti mozgalom fejlődése).

[101] Typographya, 25. X 1903, 1, Szabadka: *Jegyzőkönyv.*

[102] »Népszava«, 19. I 1904, 4.

[103] »Népszava«, 24. XII 1903, 7.

[104] »Népszava«, 7. V 1904, 6: *Ujvidéken meglakult a pártszervezet.*

nizacija u Novom Sadu. U početku nije uspela da uspešnije razvije svoj rad pa, sem jedne kratke notice u *Népszavi*, za tu godinu nema više podataka o njoj.[105]

Prve sindikalne podružnice, ranije konstituisane dobro su izdržale svoje vatreno krštenje. U mnogim mestima u Bačkoj, još za vreme trajanja ekonomske borbe 1903. i 1904. godine, vlasti su pokušavale da administrativnim merama oslabe efikasnost akcija radnika. Policijska kapetanija u Somboru, npr., izvršila je pregled poslovanja u podružnicama metalskih, obućarskih i čizmarskih, kao i molerskih i farbarskih radnika, optužujući ih za »nedopustivo« držanje za vreme štrajkova, pružanje moralne podrške i materijalne pomoći onima koji su obustavili rad.

Početak 1904. godine, bio je veoma bogat političkim skupovima organizovanih radnika u celoj Bačkoj. U fazi tih zborova u pojedinim mestima osnovane su i socijaldemokratske partijske organizacije.

Ovde bi još trebalo napomenuti da je 1904. godine, posle organizovanog obuhvatanja žena socijalista na zemaljskom nivou, u Bačkoj takođe počeo da hvata korene i ženski socijalistički pokret. Prve su se organizovale u Subotici gde je već postojalo 1904. *Astalsko društvo »Svetlost«* iz kojeg je izrasla njihova organizacija. Posle dužih priprema, žene socijalistkinje sazvale su veoma uspeli narodni zbor početkom 1904. godine, na kojem su ukazale na potrebu organizovanja žena. Pročitan je i pripremljeni tekst statuta nove organizacije koji je jednoglasno prihvaćen.[106]

Formiranje Srpskog komiteta i širenje socijalističkog pokreta među narodnostima

Ranije je napomenuto da su od 1896. godine socijalističke ideje sve više hvatale korene i među agrarnom sirotinjom narodnosti Vojvodine, odnosno u Bačkoj. Rukovodstvo *Socijaldemokratske partije Ugarske* je, izprva prilično zanemarivalo rad u redovima agrarne sirotinje. Kod jednog dela članova partijskog rukovodstva, dalje, još uvek je preovladavalo mišljenje da proletarijat narodnosti još nije uspeo da se oslobodi uticaja sopstvene buržoazije. I stav Partije o nacionalnom pitanju takođe je imao velikog uticaja na sporo prodiranje socijalističkih ideja u redove narodnosti. Početkom XX veka, međutim, dolazi do kvalitetnije promene u radničkom pokretu narodnosti u Vojvodini, a naročito kod Srba.

Daljim razvitkom industrije u Vojvodini povećava se broj srpskog proletarijata koji je već tada uspeo da se oslobodi uticaja svoje buržoazije i da shvati njenu klasnu suštinu. Industrijski i zanatlijski radnici bili su najmasovnije zaposleni u Budimpešti. Zato i njihovo okupljanje na nacionalnoj

---

[105] »Népszava«, 10. XI 1904, 7: *A szabadkai munkásnők.*

[106] U Budimpešti je još od 1901. godine uspešno delovalo Društvo srpskih radnika »Sloboda«.

osnovi kao i počeci samostalnog pokreta kod ugarskih Srba u okviru *Socijaldemokratske partije Ugarske* počinje u Budimpešti.[107]

Politička klima, u početku nije bila povoljna. Srpski radnici u glavnom gradu bili su van neposrednog uticaja svoje sopstvene buržoazije, ali su bili neposrednije izloženi udarima najviših organa vlasti. I pored tih nepovoljnih uslova, već 1901. godine u glavnom gradu pokrenut je list *Narodni glas* kao srpski organ SDPU, pod uredništvom Milorada Popovića. Zbog materijalnih teškoća izašlo je samo devet brojeva, a posle se pojavljivao kao dodatak glavnog partijskog organa *Népszava.*[108] Srpski radnici, su u proleće 1902. godine iz svojih skromnih sredstava pokušali ponovo da pokrenu list. *Narodna reč* je počela redovnije da izlazi tek od početka 1904. godine i pod njenim uticajem radnički pokret je među srpskim radnicima jačao iz dana u dan.

Za organizaciono učvršćenje srpskog radništva veoma značajno je formiranje *Srpskog socijaldemokratskog komiteta.* Odluka o formiranju srpskog i rumunskog komiteta doneta je na XI kongresu *Socijaldemokratske partije Ugarske.* Delegati, Srbi, neposredno posle završetka rada kongresa održali su svoju konferenciju u Budimpešti na kojoj su izabrali *Srpski socijaldemokratski komitet.*[109] Njega su činili: Milan Stanković iz Bavaništa, za tamišku županiju, Branko Popov iz Velike Kikinde, za torontalsku županiju, Sava Petrović iz Begeča, za bačkobodrošku županiju, i Aca Brankovački za sremsku županiju.[110]

Srpski socijaldemokratski komitet odmah je razvio živu delatnost među srpskim radništvom i želeo da osigura priličnu samostalnost. Izabrani predstavnik bačkobodroške županije Sava Petrović iz Begeča obratio se putem lista *Narodna reč* svojim sunarodnicima i pozvao sve socijaliste da učestvuje u organizovanom radu i pristupe *Socijaldemokratskoj partiji Ugarske.*

Rad na organizovanju županijskog partijskog foruma istovremeno dobro je napredovao. Prva županijska konferencija bačkobodroške županije je održana već 1903. godine, posle X kongresa *Socijaldemokratske partije Ugarske.* Na ovom skupu učestvovali su predstavnici 17 opština (Baja, Bačalmaš, Čonoplja, Mali Iđoš, Bačko Dobro Polje, Kupusina, Zmajevo, Stara Moravica, Stari Vrbas, Aleksandrovo, Subotica, Sonta, Budisava, Nove Šove, Novi Vrbas, Novi Sad, Senta i Sombor). Dnevni red bio je veoma obiman (izveštaj o stanju subotičke partijske organizacije, ekonomski i politički položaj narodnih masa, opšte i tajno pravo glasa, štampa, partijski prirez, pitanje županijske organizacije). Na početku se osećala prilična neuhodanost ove forme rada.[111]

---

[107] Prvi broj lista pokrenut je 5. avgusta, a broj 9 je izašao 17. oktobra 1901. godine (Josip Mirnić—Kalman Čehak, *Radnički pokret u Vojvodini u početku XX veka — 1901—1914).* Srpska akademija nauka, knj. 61 Jugoslov. narodi pred I svet. rat. Bograd 1967, 637.

[108] »Narodna reč«, 25. IV 1904, 1: *Srpski socijaldemokratski komitet.*

[109] *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben.* Muzej... prepisi, inv. br. 20503, 5—7.

[110] *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben.* Muzej... prepisi, inv. br. 20503, 5—7; Volksstimme, 31. 12 1903.

[111] Isto.

Sledeće (1904) godine održana je i druga županijska konferencija u Somboru. I ova je protekla u traženju puteva za rad. Županijska konferencija je, već tada prevazišla prvobitnu ulogu koja je bila nametnuta županijskim organizacijama: da budu nekakva organizaciona tela preko kojih će srpski i rumunski socijaldemokratski komiteti moći da deluju u županijama u kojima kompaktno žive narodnosti, da svoju agitacionu aktivnost razvijaju u sredini sa življem narodnosti i u isti mah pokrivaju jedno područje županije.

Druga županijska konferencija, inače, nije bila masovna ni po broju delegata, ni po mestima koja su poslala svoje predstavnike. Sa teritorije današnje Bačke bila su zastupljena sledeća mesta: Sombor, Novi Sad, Kula, Nove Šove, Kulpin, Čonoplja, Senta, Doroslovo, Despot Sveti Ivan i Stapar.[112] U prvim godinama XX u Bačkoj je mnogo učinjeno na planu organizacionog učvršćenja već postojećih organizacija. Istovremeno se među bezemljašima razvijala ideja o potrebi formiranje takozvanih astalskih društava. Takve organizacije predstavljale su najlakši i najpogodniji oblik okupljanja poljoprivrednih radnika, za koje nisu bila potrebna posebna odobrenja organa vlasti, kao što je bio slučaj sa radničkim udruženjima za samoprosvećivanje i potporu, čiji se rad morao odvijati u okvirima odobrenih pravilnika. Na astalska društva vlasti su gledale kao na neregistrovane organizacije pogodne za okupljanje radnika i za razvijanje nekih oblika društvenog i zabavnog života, dogovaranje oko posla itd. Zato je bilo dovoljno o njihovom postojanju samo obavestiti lokalne vlasti. Proces oko odobravanja pravilnika ostalih radničkih organizacija često se odugovlačilo, pa je u slučajevima formiranja astalskih društava sva ta procedura izbegnuta. Prva astalska društva u Bačkoj javila su se početkom XX veka. Subotički poljoprivredni radnici su, npr., još februara 1902. godine osnovali svoje *Astalsko društvo »Petefi«*, koje je uskoro preraslo u *Prosvetno udruženje subotičkih poljoprivrednih radnika*. Industrijski i zanatlijski radnici u ovom gradu takođe su isprva imali svoje astalsko društvo pod imenom *»Sloboda«*. I ovo astalsko društvo je ubrzo preraslo u *Prosvetno udruženje subotičkih industrijskih i zanatlijskih radnika*. Somborski poljoprivredni radnici su iste godine takođe imali svoje astalsko društvo kojem su dali ime *»Bratstvo«* s obzirom da su u njemu zajedno radili mađarski, srpski i hrvatski radnici. U daljem procesu organizovanog učvršćenja i ovo društvo je preraslo u prosvetno udruženje, sa odobrenim statutom.

Sledeće (1903) godine konstituisano je *Astalsko društvo »Petefi«* u Aleksandrovu (Subotica). Istoga leta bezemljaši u Sonti oformili su svoje socijalističko astalsko društvo. Za osnivanje ovog društva vezuje se i istorija pobune 1904. godine. U leto 1903. godine rukovodioci subotičkih i somborskih bezemljaša poslali su svoje ljude u Sontu i tom prilikom je bio sazvan veliki narodni zbor na kojem je bilo oformljeno socijalističko astalsko društvo. Ono je lepo napredovalo i broj učlanjenih, za kratko vreme, kretao se između 1400 i 1700, a po nekim podacima dostizao je i do 2000.[113]

---

[112] IASo, fond Okružnog suda, izjave rukovodilaca Astalskog društva Marka Miloša i Imre Saboa (Zapisnik o glavnom pretresu, 1276—1904).

[113] »Szabad Szó«, 2. IV 1093, 4, Ada.

Početak širenja Novoorganizovane socijaldemokratske stranke u Bačkoj

Ekonomska i politička borba agrarnog proletarijata u prvim godinama XX veka u Ugarskoj nije prestala. To jasno dokazuju žetelački štrajkovi 1903. i 1904. godine u nekim županijama, pa i u bačkobodroškoj. Začetak novog pokreta leži u pokretanju novog lista *Szabad Szó* u Sentešu, pod uredništvom Vilmoša Mezefija, člana partijskog rukovodstva. On je zahtevao sistematsko organizaciono obuhvatanje agrarnog proletarijata. Zato je 1900. godine sazvao kongres svojih pristalica u Budimpešti na kojem je bilo oformljeno *Novoorganizovana socijaldemokratska stranka Ugarske.* Prihvaćen je i privremeni program, kao i pravilnik o organizacionoj strukturi stranke.

Nova stranka je težište svoga rada usmerila na stvaranje masovne baze u redovima agrarnog proletarijata i siromašnog, a delom i srednjeg seljaštva. U ekonomskom programu dominirao je zahtev za otkupljivanje vezanih poseda i za davanje malih parcela seljaštvu, a prvenstveno bezemljašima i siromašnim seljacima u zakup. Nisu bili manje popularni ni zahtevi o uvođenju progresivnog oporezivanja kao i o minimalnom posedu koji nije mogao da podleže licitaciji. Svi ti zahtevi su mobilisali bezemljaše i siromašne seljake, jer želja za dobijanje zemlje i dalje je predstavljala parolu kojom je u svako vreme bilo moguće mobilisati mase.

Svojim ekonomskim programom ova stranka privukla i veliki broj pristalica i iz redova Rumuna i Srba. Osim toga, energično je zahtevala dosledno poštovanje 44. zakonskog člana iz 1868. godine o narodnostima, protestovala protiv njegovog kršenja od strane vladajućih klasa i zalagala se za punu ravnopravnost svih nacionalnosti u Ugarskoj. I ovi, inače sasvim skromni zahtevi u interesu narodnosti, imali su izvesnog efekta.

Novoorganizovani socijalisti su još početkom 1903. godine pridobili za svoje ideje i jedan deo bezemljaša u Potisju. U prvoj polovini februara te godine organizuju se uspešni zborovi u Adi i u Molu. U Adi se formira komisija jedanaestorice sa zadatkom da pristupe radu oko organizovanja bezemljaša u opštini.[114] U Molu, u martu 1903. godine, formiran je tzv. *Opšti socijaldemokratski narodni kružok* koji je važio kao mesna organizacija *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke.*[115] Nova stranka je u Bačkoj tokom 1903. i 1904. godine uspela da pridobije deo bezemljaša u Subotici, Kuli, Bačkom Petrovom Selu i Vrbasu. Prvih dana 1904. godine, na primer, novoorganizovani socijaldemokrati sazvali su svoje savetovanje koje su proglasili za županijsku konferenciju. Pri tome se mislilo na bačkobodrošku i torontalsku, jer su, po pisanju *Szabad Szó-a,* na konferenciji učestvovali i predstavnici Padeja.

Vilmoš Mezefi je 1904. godine, sprovodio sistematski rad među Srbima. Pokušao je da preuzme list nezavisnih socijalista *Zemljoradnik* koji je izla-

---

[114] »Szabad Szó«, 8. III 1903, 4: *Ujjáalakulás Mohołon.*

[115] »Zemljoradnik«, 30. I 1904, 3: *Čivutska posla.*

zio u Srbobranu i usled materijalnih teškoća nalazio se pred obustavom, ali je redakcija odbila ponudu.[116]

U to vreme poljoprivredni radnici u Srbobranu ostali su i dalje na liniji učenja Ištvana Varkonjija i programa nezavisnih socijalista iz 1896—1898. godine. U određenom momentu bili su sposobni da ponovo podignu zastavu nezavisnih socijalista u Bačkoj. Ponovno oživljavanje ovog pokreta bilo je vezano za formiranje *Udruženja siromašnih seljaka i poljoprivrednih radnika Srbobrana.* Ovo udruženje osnovano je još krajem 1902. godine.

Udruženje je okupilo oko 300 poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka.[117] Sedmog decembra 1902. godine već je bio uručen odobreni tekst statuta privremenom predsedniku Šandoru Šenduli.[118] Javila se potreba za izdavanje jednog lista na srpskom jeziku, jer je među srbobranskim poljoprivrednim radnicima koji su ostali na pozicijama programa nezavisnih socijalista bilo dosta Srba. Istovremeno se pomišljalo i na proširenje uticaja udruženja na poljoprivredne radnike u susednim mestima sa srpskim življem (Turija, Nadalj). U ovim mestima su nezavisni socijalisti u godinama poleta svoga pokreta imali brojne pristalice među Srbima bezemljašima i siromašnim seljacima. Računalo se i na pridobijanje Srba i u drugim mestima. Bilo je zato potrebno izdavanje jednog lista na srpskom jeziku. List »*Földmívelő*«, koji je tada izlazio u Hódmezővásárhely-u, redovno je stizao i u Bačku. Međutim, jezičke smetnje kod jednog dela Srba bile su uočljive, i zato taj list nije mogao da posluži kao pogodno propagandno sredstvo među srpskim bezemljašima. Zato je još u toku 1901. godine u Srbobranu pokrenut list *Zemljoradnik* na srpskohrvatskom jeziku. List je izlazio do kraja juna 1904 godine. Uredništvo je bilo povereno Đorđu Sivačkom, koji je zajedno sa Šandorom Šendulom, takođe iz Srbobrana, izabran i za pomoćnika sekretara saveza zemljoradnika.[119]

Organizovanje siromašnih seljaka i bezemljaša udruženje koje je fungiralo i u ulozi unapređenja nezavisnih socijalista u županiji dostiglo je takav nivo, da je partijsko rukovodstvo nezavisnih socijalista donelo odluku da sledeći sindikalni kongres poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka sazove u Srbobranu. Taj kongres je bio održan od 11—13. januara 1903. godine. Dnevni red je bio veoma obilan i obuhvatao je političke i ekonomske zahteve ne samo poljoprivrednih radnika nego i siromašnih seljaka. Analizirajući probleme o kojima se raspravljalo, jasno se izdvajaju tri grupe pitanja:

a) ekonomski zahtevi,
b) politički zahtevi i
c) pitanja za unapređenje organizacionog stanja u Partiji.

Zahtevi ekonomskog karaktera bili su sastavljeni tako da podjednako budu zastupljeni interesi i siromašnih seljaka i poljoprivrednih radnika. Stav-

---

[116] Arhivsko središte Bečej (ASB), fond Sreskog načelstva bečejskog sreza, 27004—1902.

[117] ASB, fond Sreskog načelstva bečejskog sreza, 10787—1902.

[118] Pl, *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben* 262—289.

[119] Bácska, 27. I 1903, 5.

ljanjem u prvi plan zahteve u korist siromašnih seljaka (progresivno oporezivanje, ukidanje monopola na duvan itd.) želelo se preći na sistematski rad među seljacima koji su početkom XX veka propadali usled regresivnog sistema oporezivanja i drugih državnih tereta koji su ih pritiskivali. Osim toga, zahtevi za osnivanje zemljoradničkih udruženja, a naročito zadruga, predstavljali su deo programa koji se pojavljuje u to vreme samo u učenju nezavisnih socijalista. Dolazile se do izražaja i anarhističke ideje, kada su, na primer, u nekim mestima u Ugarskoj još pre održavanja pomenutog kongresa nezavisni socijalisti pokušali da ostvare zajedničku imovinu po uzoru na zajedničku imovinu »u ranom hrišćanskom komunizmu«. Bez obzira na to što takvi pokušaji nisu bili odraz gledanja svih nezavisnih socijalista, u vezi sa pitanjem zadrugarstva, izvesna anarhistička shvatanja skoro su uvek bila prisutna. U političkim zahtevima nezavisnih socijalista takođe je dominantno mesto zauzimalo pitanje opšteg i tajnog prava glasa.

Srbobranski kongres bio je veoma uspešan i po mišljenju prisutnih nadmašio je svaka očekivanja. Prema pisanju građanske štampe, bilo je od 800 do 1000 prisutnih. Najviše su bili zastupljeni poljoprivredni i siromašni radnici, meštani i iz okolnih sela, dok su zvanično bila predstavljena još i sledeća mesta: Đomasenteš, Kerešladanj, Hodmezevašarhelj, Orošhaza, Kerestarča, Senthalom i Doboz.[120]

Posle formiranja udruženja poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka u Srbobranu, kao i *Sindikalnog kongresa nezavisnih socijalista* u ovom mestu, pokret nezavisnih socijalista u Bačkoj dobio je izvestan polet. Ovo oživljavanje osetilo se i u zemaljskim relacijama, ali taj pokret ipak nije ni izbliza mogao da dostigne snagu *Nezavisne socijalističke stranke* iz vremena od 1896—1898. godine.

Koliko je nezavisnim socijalistima išla u prilog okolnost što je rukovodstvo *Socijaldemokratske partije* prilično zanemarilo agitacioni rad među poljoprivrednim radnicima i siromašnim seljacima, u tolikoj meri je dalje jačanje ove stranke sputavala činjenica da je Mezefijeva *Novoorganizovana socijaldemokratska stranka* baš tih godina beležila krupne uspehe u organizacionom obuhvatanja agrarnog proletarijata. Taj pokret bio je dinamičniji sa već tada izgrađenom partijskom strukturom i štampom koja je redovno izlazila. Pokret nezavisnih socijalista zato se ograničavao na određena mesta. U toku 1903. godine najjače uporište u Bačkoj, ostao je i dalje Srbobran. Intenzivno delovanje nezavisnih socijalista osetilo se i u Feketiću gde je 8. februara 1903. ponovo sazvan masovni skup na kome je stvorena sindikalna organizacija. Ona je sa izabranim rukovodstvom od 30 članova pod predsedništvom Balinta Solge (Szolga Bálint) postala 25. organizacija nezavisnih socijalista u zemlji. U toku 1903. godine, pokret nezavisnih socijalista počeo je da raste i u Bačkoj Topoli, pa je 22. februara i u ovom mestu oformljena sindikalna organizacija bezemljaša i siromašnih seljaka pod imenom »*Zemljodelački radnički dom*« uz privremno rukovodstvo određena je i komisija sa zadatkom da izdejstvuje odobrenje za rad.[121] U Adi je u to vreme delovao

---

[120] *Földmívelő*, 13. II 1903, 3.

[121] *Zemljoradnik*, 10. XII 1903, 4.

Mezefijev »*Ađanski čitalački krug*« mada su u ovu organizaciju bili uključeni i neki nezavisni socijalisti. I u Bečeju su nezavisni socijalisti imali pristalica. Naime, uredništvo lista *Zemljoradnik* je u 23. broju od 10. XII 1903. godine u rubrici »Odgovori uredništva« obavestilo pristalice da je po njihovoj želji poslato u Bečej 61 primerka toga lista. Uredništvo je u isti mah pozvalo svoje pristalice iz Bečeja da istraju u zajedničkoj borbi. Dali su na znanje da se u Srbobranu štampa i mađarski list.[122] Ovde se mislilo na list *Földmívelő* koji je od kraja 1903. godine, do proleća 1904. godine, bio štampan u Srbobranu mada je Hódmezővásárhely i dalje važio kao zvanično mesto uredništva lista. Posle kongresa nezavisnih socijalista, koji je bio održan u Mezőberényu, ponovo su se pojavili simptomi njihovog osipanja mada su 1903. godine doživeli kratkotrajan polet. Nije se moglo nikako izgraditi jedno organizaciono ustrojstvo koje bi osiguralo nesmetano funkcionisanje postojećih organizacija i omogućilo stvaranje novih. Zamišljena struktura o izgradnji organizacija, odnosno saveza nezavisnih socijalista bila je suviše zamršena i imala je anarhističku boju. Kao stalna spona između rukovodstva i organizacija bili su listovi *Földmívelő* i *Zemljoradnik*. Kongres je zaključio da se održi savetovanje sekretara, odnosno predstavnika nezavisnih socijalista iz mesta u kojima su delovale organizacije.

Pokret nezavisnih socijalista je, 1904. godine posle izvesnog oživljavanja počeo naglo da slabi. Njihov program za tu godinu imao je radikalni kurs, ali iza njega nisu stajale velike mase. Ceo pokret se već nalazio u fazi raspadanja. Materijalne teškoće dovele su uskoro u pitanje i dalje izlaženje lista *Földmívelő*. Kao što je i poznato, list je do proleća izlazio u Srbobranu, zatim se vratio u Hódmezővásárhely, a polovinom 1904. godine prestao je sa izlaženjem. Uskoro se ugasio i *Zemljoradnik*.

Uslovi za radnički pokret u Bačkoj za vreme unutrašnje političke krize u Ugarskoj (januar 1905—april 1906)

Novoformirana činovnička Fehervarijeva vlada u Ugarskoj već od početka se našla u veoma složenoj situaciji. Nezavisno od slabosti, neorganizovanosti i nedoslednosti u sprovođenju proglasa »o nacionalnom otporu«, našla se u potpunoj izolaciji i bez ikakvog društvenog oslonca. Da bi dokazala svoju dobru volju, stavila je van snage neke uredbe bivše Tisine vlade koje su bile uperene protiv radničkog pokreta i više puta se izjasnila o svojoj rešenosti da uvede opšte i tajno pravo glasa. Partijsko rukovodstvo bilo je spremno da celokupno članstvo SDPU mobiliše radi podrške vladi u naporima da ostvari svoj program. Ovaj sporazum je imao primese političkog pakta mada nije bio sklopljen u pisanoj formi.

Posle usmenog sporazuma sa vladom, *Socijaldemokratska partija Ugarske* otpočela je dobro pripremljenu političku akciju u celoj zemlji koja je trebala da se odvija u znaku snažne podrške vladi da ispuni svoje obećanje

---

[122] U upravu Mesne podružnice poljoprivrednih radnika bili su izabrani sledeći drugovi: Gašpar Miler, Mihalj Balog, Janoš Bekaš, Karolj Vajg, Janoš Varšanji, Andraš Biterman, Ferenc Nađ, Milan Glumac, Jakob Soterer, Filip Piliser i Đerđ Erdeš (*Népszava*, 7. II 1905, 9).

o uvođenju opšteg prava glasa. Još pre početka te zemaljske akcije SDPU, radnički pokret u bačkobodroškoj županiji pokazivao je tendenciju stalnog porasta. Ovo se uglavnom manifestovalo u organizacionom učvršćenju postojećih radničkih organizacija i u formiranju novih. Zato je period od januara 1903. godine pa sve do avgusta iste godine i u Bačkoj bio veoma plodonosan. U Novom Sadu su već u februaru organizacioni radnici ponovo oformili i svoju teritorijalnu partijsku organizaciju i izabrali partijsko rukovodstvo. I poljoprivredni radnici ovog grada sazvali su za 19. februar 1905. godine masovan zbor da bi osnovali sindikalnu organizaciju.[123] Ipak u sledećem vremenskom periodu bolje rezultate u formiranju sindikalnih područnica pokazali su zanatlijski i industrijski radnici. U Futogu su se 12. februara građevinski radnici izjasnili u korist formiranja svoje mesne sindikalne područnice i za priključenje Zemaljskom savezu građevinskih radnika.[124] Ovaj primer su prihvatili i građevinski radnici u Apatinu.[125]

Raspolažemo podacima o intenzivnom organizacionom radu teritorijalnih partijskih organizacija koje su dotle u Bačkoj stekle afirmaciju kao okviri za dalje organizaciono obuhvatanje radnika i koje su delovale kao tela za koordiniranje i usmeravanje rada svih radničkih organizacija u mestu. U Subotici je, partijska organizacija najavila da će na svojoj sednici 28. maja 1905. godine, sem izveštaja o radu na poslednjem partijskom kongresu, staviti na dnevni red i pitanje ponovnog oformljenja posebne sindikalne područnice.[126] Početkom februara iste godine poljoprivredni i zanatlijski radnici takođe su osnovali svoju teritorijalnu partijsku organizaciju.[127] U isto vreme politički skupovi organizovanih radnika doprineli su učvršćenju radničkih organizacija pa je priliv novih radnika bio ubrzan.

Tekstilne radnice u Novom Sadu su posle uspešnog štrajka oformile svoju sindikalnu područnicu.[128] Iste godine vodili su dosta uspešnu borbu najamni mlinski radnici u Somboru i posle te akcije i oni su osnovali svoju sindikalnu područnicu.

Pokreti agrarnog proletarijata Bačke za vreme političke krize

Za vreme opšte političke kampanje za opšte i tajno pravo glasa rukovodstvo SDPU stavilo je u mobilno stanje celokupno organizovano radništvo u zemlji. Glavnu udarnu snagu te akcije predstavljalo je industrijsko radništvo. Agitaciono propagandni rad je u isto vreme zahvatio i agrarni prole-

---

[123] *Népszava*, 21. II 1905, 8.

[124] IASo, fond Sreskog načelstva apatinskog sreza, 1063—1905; *Népszava*, 1. IV 1905.

[125] »Népszava«, 26. V 1905, 10: *A szabadkai pártszervezet, május 28-án délelőtt 10 órakkor, nyilvános népgyülést tart.*

[126] *Népszava*, 9. II 1905, 6.

[127] *Népszava*, 9. V 1905, 10.

[128] Na vanrednom kongresu SDPU iz Bačke su učestvovali predstavnici Apatina, Stare Moravice, Zmajeva, Stanišića, Rumenke, Novog Sivca, Novog Sada, Sente i Sombora (MMTVD, 3, 361—362, *Tudósítás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1905. évi szeptember 10-i rendkívüli kongresszusáról*).

tarijat. Domet i smer dotadašnje doktrine SDPU o agrarnom pitanju ostao je, uglavnom, isti pa i pojačana agitacija u redovima agrarne sirotinje vršila se starim metodama koje su se temeljile na jednostranom tumačenju društvenih zakonitosti u svim sferama ekonomskog života kao i o transformaciji kapitalističke strukture poljoprivrede u socijalističku, putem evolutivnog razvitka. Treba istaći da je agrarni proletarijat Bačke sa spremnošću prihvatio i podržao političku borbu SDPU za opšte pravo glasa kao i pripreme za generalni štrajk od 15. septembra. Pripreme za generalni štrajk poljoprivredni radnici u Bačkoj, kao i u drugim delovima zemlje, tumačili su, na sebi svojstven način, kompleksnije. Ograničenje štrajka na glavni grad, posle 15. septembra negativno je uticalo na intenzitet borbe agrarnog proletarijata. Ipak je i u narednom periodu bilo još bezbroj uspešnih masovnih skupova i u agrarnim sredinama Bačke, na kojima je, po uzoru na ranije slične skupove, dominiralo pitanje opšteg prava glasa.

Početak 1906. godine predstavlja značajan preokret koji se manifestuje u pozitivnom kursu partijskog rukovodstva u organizacionom obuhvatanju agrarnog proletarijata. Prvu značajnu etapu na ovom kompleksnom planu predstavljalo je formiranje *Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Ugarske*, čiji je rad bio odobren 7. I 1906. godine. Savez je trebalo da obuhvati sve kategorije poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka i sindikalne organizacije. On je predstavljao viši stupanj u izgrađivanju čvršćih organizacionih okvira za dalji rad među agrarnim proletarijatom. Po odobrenom statutu Savez je postavio sebi zadatak da sve poljoprivredne radnike ujedini sa ciljem da poprave svoj položaj putem udruženja i dogovaranje sa poslodavcima »uz nužno poštovanje postojećih zakonskih normi«.

U Bačkoj su bezemljaši sa živim interesovanjem pratili ceo tok organizacionih priprema za formiranje novog saveza koje su počele još od Zemaljske konferencije poljoprivrednih radnika koja je bila održana 22. aprila 1905. godine u Budimpešti i kada je prihvaćen predlog da se neodložno pristupi osnivanju pomenutog saveza.[129] U isto vreme sagledan je značaj štampe za agrarni proletarijat pa je list *Világ Szabadság* posle prekida od sedam godina obnovljen 2. septembra 1905. godine.

Osnivački kongres bio je sazvan za 6. januar 1906. godine.[130] U celoj Bačkoj su bezemljaši i siromašni seljaci sa živim interesovanjem pratili sve te pripreme.[131] Razdoblje od osnivanja Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika pa sve do kraja aprila 1906. godine, odnosno do dolaska koalicione vlade na vlast, ispunjeno je obuhvatanjem agrarnog proletarijata u okvir novoformiranog saveza. Pristupilo se i osnivanju mesnih podružnica u svim mestima nastanjenim poljoprivrednim radnicima.

Novoformirane mesne organizacije delovale su kao sindikalne podružnice poljoprivrednih radnika i ta organizaciona forma jasno dokumentuje

---

[129] Na osnivačkom skupu iz Bačke su učestvovali predstavnici Rumenke, Sente, Novog Sada i Stare Moravice (Takács József, *A földmunkásmozgalom története*, Budapest 1926, 77—82).

[130] *Világszabadság*, 13. I 1906, 5; Takács József, n. d. 81.

[131] Za predsednika podružnice izabran je Albert Švraka, za beležnika Ferenc Federer, za blagajnika Janoš Fondori, za kontrolore Vasa Čordarov i Sima Grujić, a za poverenike Janoš Boda i Mihalj Šlezak (Népszava, 3. II 1906, 8).

usku povezanost Partije i sindikalnih organizacija. Partija je, naime, i po različitim vidovima svoga delovanja i po svojoj organizacionoj šemi imala tada izrazito sindikalno obeležje. Teritorijalne partijske organizacije predstavljale su, u stvari, neku vrstu veštačkog zbira izabranih poverenika postojećih sindikalnih podružnica. U početnoj fazi delovanja one nisu našle adekvatan stil rada, niti su još dobile punu afirmaciju u organizacionoj strukturi Partije. Izuzetak čine partijske organizacije u Bačkoj koje su u pojedinim mestima ispoljile istrajnost u pogledu političkog delovanja u masama.

Formiranje mesnih podružnica poljoprivrednih radnika doprinelo je i daljem jačanju partijskih organizacija, jer je stvaranjem tih podružnica i u selu otklonjen dotadašnji vakum u agitaciono-propagandnom delovanju SDPU. Od tada su i podružnice poljoprivrednih radnika redovno slale svoje poverenike u partijske organizacije. Osnivanje mesnih podružnica u Bačkoj odvijalo se po ranije detaljno razrađenim uputstvima Saveza.

Svaka podružnica je trebala da izabere upravu iz redova najuglednijih poljoprivrednih radnika i to: predsednika, blagajnika, dva kontrolora i dva poverenika. U sledećem razdoblju, kada se pristupilo intenzivnom formiranju mesnih podružnica, novosadski poljoprivredni radnici bili su prvi koji su oformili svoju organizaciju. U upravu su podjednako bili birani i poljoprivredni radnici Srbi i Mađari.[132]

Za relativno kratko vreme osnovane su podružnice i u Subotici, Senti, Staroj Moravici, Rumenki, Novom Vrbasu, Novom Bezdanu, Bačkom Dobrom Polju, Zmajevu, Čonoplji, Somboru, Apatinu, Temerinu i Crvenki.[133]

Posle prvih organizacionih zahvata i formiranja podružnica u programiranju zadataka stavljeno je u prvi plan da se neodložno otpočne sinhronizovana ekonomska borba u svim mestima u cilju postizanja boljih radnih uslova za predstojeće žetelačke radove. U Savezu je bio odštampan i umnožen uzorni ugovor o minimalnim zaradama žetelačkih radnika; ispod utvrđene donje granice nijedan žetelački radnik nije smeo da prihvati nikakav posao. Primerci ovog ugovora upućeni su u sve podružnice. Intenzitet te akcije koja je imala da osigura životne potrebe poljoprivrednih radnika, u proleće 1906. godine postao je sve jači. Savez je u toku cele akcije sugerisao podružnicama da se maksimalno zalaže u iznalaženju mogućnosti da se sporovi sa poslodavcima reše mirnim putem i da se prilikom utvrđivanja radnih uslova za žetelačke radove uzdrže od preteranih zahteva.

Međutim, još u toku tih pregovora bilo je jasno da će sporazumi o novim žetelačkim uslovima biti mogući samo sa malim posednicima, a ne i sa ostalim kategorijama seljaštva i veleposednika. Nepopustljivost posedničke klase sa jedne strane i intenzitet ekonomske borbe poljoprivrednih radnika sa druge strane nagoveštavali su mogućnost izbijanja žetelačkih štrajkova.

---

[132] *Világszabadság*, 8. II 1906, 8; 27. I 1906, 8; 10. II 1906, 3; 17. II 1906, 8; 10. III 1906, 8; 17. III 1906, 8; 27. III 1906, 7; 7. IV 1906, 3.

[133] »Szabad Szó«, 5. XI 1905, 7: *Népgyűlés Óbecsén.*

Delatnost Novoorganizovane socijaldemokratske stranke za vreme unutrašnje političke krize (1905—1906)

Novoorganizovana socijaldemokratska stranka, nasuprot SDPU i *Varkonjijevim nezavisnim socijalistima,* nije podržavala Fehervarijevu darabonjsku vladu, nego je praktično bila na pozicijama uske saradnje sa snagama opozicione koalicije. Početkom 1905. godine ona se još otvoreno distancirala od koalicije sa motivacijom da specifičan društveno-politički sistem Ugarske zahteva jasno opredeljenje za borbu radi izvojevanja političke i ekonomske nezavisnosti zemlje.

Uticaj ove stranke u Bačkoj u to vreme osećao se samo u pojedinim mestima, mada su i tu njene pristalice najčešće bile u manjini prema broju privrženika SDPU. Ipak je broj onih koji su se izjasnili za *Novoorganizovanu socijaldemokratsku stranku* u narednom periodu bio u konstantnom porastu. Nova stranka sa svojim homogenim organizacionim okvirima i dinamičnim rukovodstvom na čelu sa Vilmošem Mezefijem imalo je uticaja i na deo bezemljaša u Bačkoj koji su prihvatili njen nacionalni radikalni ekonomski i socijalni program.

Uticaj *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke* svakako je bio najjači u pojedinim potiskim mestima. Ovoj konstataciji ide u prilog i narodni zbor koji su novoorganizovani socijaldemokrati sazvali za 24. oktobar u Bečeju. To je bila jedna od najmasovnijih manifestacija u poslednje vreme u Bačkoj.[134] *Novoorganizovana socijaldemokratska stranka,* međutim, ni u sledećem periodu nije izmenila svoj stav prema SDPU, i dalje joj je osporavala pravo da zastupa radničku klasu Ugarske. Takvi stavovi i međusobni odnosi nisu ni u Bačkoj doprineli jačanju pozicija *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke.* Stav njenog rukovodstva o isključivoj pravilnosti sopstvene varijante socijalizma prouzrokovao je dosta dug period stagnacije pokreta.

Nezavisna socijalistička stranka pod vođstvom Ištvana Varkonjija od proleća 1905. godine ponovo je beležila izvesno oživljavanje. Njena idejna preokupacija u radničkom pokretu Ugarske predstavljala je značajnu snagu posle osnivačkog kongresa koji je održan 18. marta 1905. godine u Bekeščabi. Novoformirana stranka po svojoj fizionomiji i idejnoj opredeljenosti nije počivala na tradicijama vremena iz 1896—1898. godine. Ni po masovnosti ona nije dostigla raniju stranku. Posle osnivačkog kongresa nezavisnih socijalista nastupilo je oživljavanje pokreta u onim regionima zemlje koji su ranije važili kao njihovo sigurno uporište. Slični simptomi oživljavanja javili su se i u Bačkoj, i to prvenstveno u Srbobranu i Feketiću, jer su u tim godinama mesni poljoprivredni radnici važili kao organizovana elita privrženih nezavisnim socijalistima. Srbobranski poljoprivredni radnici sazvali su svoj zbor krajem maja 1905. godine i ponovo potvrdili svoju dalju privrženost učenju nezavisnih socijalista. Posebno su istakli svoju spremnost da materijalno pomažu centralni organ nezavisnih socijalista *Szocializmus.*[135]

---

[134] »Szocializmus«, 4. VI 1905, 3: *Népgyűlések.*

[135] »Földmívelő«, 4. III 1906, 4: *Pacséri elvtársaink, megalakították a földmíves szövetség helyi csoportját.*

List *Szocialimus* bio je prihvaćen i od jednog dela agrarnog proletarijata Bačke. Najviše je bio rasturan u mestima gde su se bezemljaši opredelili za nezavisne socijaliste.

Sem sigurnih uporišta u Srbobranu i Feketiću ideje nezavisnih socijalista naišle su na povoljan prijem i u nekim drugim manjim područjima Bačke, gde je došlo do idejnog diferenciranja i pojedinačnih izjašnjavanja za Varkonjijev pokret. Zato zborovi nisu predstavljali značajne političke manifestacije.

I pored teškoća organizacionog karaktera kao i proganjanja od strane organa vlasti, pokret nezavisnih socijalista bio je u izvesnom poletu i u Bačkoj. Otuda je sledeći sindikalni kongres nezavisnih socijalista bio održan u Feketiću.

Feketićki sindikalni kongres doprineo je jačanju pokreta i u nekim mestima Bačke. Nezavisni socijalisti su za svoje ideološko opredeljenje pridobili bezemljaše u Pačiru. Na jednom od njihovih skupova osnovana je mesna podružnica i izabrana uprava od 16 članova.[136] U ovom razdoblju nezavisni socijalisti i dalje su suvereno držali svoje pozicije u Srbobranu i Feketiću, a imali su veliki broj pristalica u Pačiru, Bečeju i Bačkom Gradištu, dok im je uticaj u ranijim uporištima Senti i Adi skoro sasvim opao.

Na kongresu Nezavisnih socijalista koji je bio održan aprila 1906. godine u Sentešu iz Bačke su prisustvovali delegati iz Feketića (Balint Solga), Srbobrana (Šandor Šendula i Jožef Rap) i Pačira (Janoš Kisinger). Svi delegati iz Bačke bili su izabrani i u rukovodstvo saveza.[137]

Radničke organizacije u Bačkoj za vreme vladavine koalicije (1906—1910)

I u ovom razdoblju najorganizovaniju snagu industrijskog radništva u političkoj i ekonomskoj borbi predstavljale su sindikalne organizacije koje su u industrijski razvijenim mestima stekle afirmaciju najpogodnije forme organizovanja na strukovnoj osnovi. Treći kongres sindikata, koji je bio održan u septembru 1905. godine, odredio je smernice o ulozi i funkciji sindikalnih podružnica i preporučivao je organizacione forme koje su bile zasnovane u interesu daljeg organizacionog učvršćenja sindikalnih podružnica. U pojedinim mestima bilo je preporučeno i formiranje mesnih sindikalnih veća sa prevashodnim zadacima da predstavljaju koheziona tela. Paralelno sa snaženjem sindikalne organizacije, trebalo je da se odvija pokret za stvaranje mesnih partijskih organizacija. Mesna sindikalna veća u narednom periodu imala su da deluju i kao stalna spona između Centralnog sindikalnog veća u Budimpešti i sindikalnih podružnica u jačim industrijskim centrima u unutrašnjosti.

Analizirajući snagu sindikalnog pokreta po pojedinim industrijskim granama, uočavamo da se na čelu nalazila građevinska industrija bar po broju sindikalnih podružnica.

---

[136] »Földmívelő«, 22. IV 1906, 1—4. *Kongresszus.*

[137] PI, *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalom az 1906 évben,* 503—504.

Početkom 1906. godine građevinski radnici u Bačkoj imali su svoje podružnice u sledećim mestima:

Mesta	Godina formiranja	Broj članova
Apatin	1905.	93
Ada	1904.	48
Srbobran	1905.	36
Bačka Topola	1905.	64
Futog	1905.	70
Stara Kanjiža	1904.	104
Stari Bečej	1905.	66
Subotica	1904.	154
Novi Vrbas	1905.	86
Novi Sad	1904.	50
Senta	1905.	86

Na osnovu podataka službe policije u toku 1906. godine na teritoriji bačkobodroške županije bile su formirane sledeće podružnice:

Subotica: *Mesna podružnica Saveza berberskih i frizerskih radnika Ugarske;*

Novi Vrbas: *Mesna podružnica Saveza obućarskih i čizmarskih radnika i radnica Ugarske,* kao i *Mesna podružnica Saveza tekstilnih radnika i radnica;*

Stari Bečej: *Mesna podružnica Saveza krojačkih radnika i radnica Ugarske.*

U istim izvorima, spominje se i formiranje *Mesne podružnice Saveza građevinskih radnika Ugarske* u Starom Bečeju dok iz pregleda o broju sindikalnih podružnica na teritoriji bačkobodroške županije vidimo da je pomenuta podružnica bila oformljena još 1905. godine.

Prema istom izveštaju *Mesna podružnica građevinskih radnika u Staroj Kanjiži,* osnovana je početkom 1906. godine, a prema pregledu ona postoji još od 1904. godine.[138]

Prema podacima prikupljenim od policije u toku 1906. godine formirane su još dve podružnice građevinskih radnika i to u Bulkesu i u Bačkoj Palanci.[139]

Listovi sindikalnih saveza toga vremena u svojim napisima o organizacionom stanju sindikalnog pokreta industrijskih i zanatlijskih radnika u Bačkoj prezentuju podatke koji nisu sasvim adekvatni onima na kojima se temelji izveštaj policije. Iz podataka, na primer, stičemo uvid u organizaciono

[138] Isto.

[139] »Élelmezési Munkás«, 1. V 1906, 3—4: *Az élelmezési iparimunkások országos szövetségének I. évi rendes közgyűlése.*

stanje mesnih podružnica po strukama. Stanje organizovanosti često nije zavisilo od materijalne baze i zastupljenosti pojedinih grana u celokupnoj industrijskoj proizvodnji. U prvoj deceniji XX veka, npr., prehrambena industrija u Bačkoj, kao uostalom u celoj Vojvodini, još uvek se nalazi na prvom mestu, a njena tehnička opremljenost, takođe je dostigla nivo te industrijske grane u razvijenim područjima. Međutim, radnici zaposleni u ovoj grani su na organizacionom polju mogli da registruju samo skromne rezultate. U proleće 1906. godine *Savez prehrambenih radnika i radnica Ugarske*, imao je u evidenciji samo jednu podružnicu u Bačkoj, i to u Novom Sadu.[140] Iste godine, međutim, mlinski radnici su se otcepili od *Saveza prehrambenih radnika Ugarske* i oformili su svoju saveznu strukovnu organizaciju. Ova organizaciona promena na vrhu unela je izvesnu svežinu u proces formiranja novih sindikalnih organizacija u toj struci. Mlinski radnici u Subotici su se 28. januara 1906. godine na zajedničkom sastanku izjasnili u prilog formiranja svoje podružnice.[141] Već na osnovu ranije izloženog možemo zaključiti da su i mlinski radnici u Somboru, posle uspešno okončane ekonomske borbe, u rano proleće 1906. godine, takođe oformili svoju podružnicu.

Mlinski radnici u Senti, čija je organizacija bila još ranije formirana, beleži lepe uspehe na organizacionom polju, naročito u drugoj polovini 1907. godine.[142] U kožarsko-prerađivačkoj industriji stepen organizovanosti radnika zaposlenih u toj grani takođe nije dostigao nivo realnih mogućnosti. Centralni organ *Saveza kožarskih radnika* u 1906. godini zabeležio je osnivanje svoje podružnice u Novom Sadu.[143]

Početkom 1907. godine iskazano je postojanje samo dveju podružnica u Bačkoj, i to u Adi, gde je od ukupno 44 kožarska radnika u podružnici bilo njih 16, i u Novom Sadu, gde je učlanjeno 29 radnika od 65 koliko ih je ukupno bilo registrovano u gradu.[144] Metalo-prerađivačka industrija u Bačkoj bila je slabo zastupljena i, osim u Novom Sadu i Subotici, imala je uglavnom zanatlijski karakter. Po jednom statističkom podatku podružnica u Subotici, u aprilu 1907. godine, imala je 73 člana, a ona u Novom Sadu 25.[145]

Godina 1906. bila je značajna i po organizacionom obuhvatanju železničkih radnika. Posle opsežnih priprema u Budimpešti oformljen je *Zemaljski savez železničkih radnika*. Ovaj događaj, ujedno bio je preduslov za početak organizovanog rada železničkih radnika u unutrašnjosti. U Bačkoj su železnički radnici činili napore da se uključe u redove organizovanog radništva. Uslova za temeljniji rad, međutim, bilo je samo u većim gradovima. Železnički radnici u Subotici prvi su uspeli da oforme svoju sindikalnu podružnicu u avgustu 1906. godine. U isto vreme njihova se organizacija pojavila i u ulozi inicijatora za formiranje podružnica u mestima gde su postojali preduslovi

---

[140] *Molnárok és Malommunkások Lapja*, 1. II 1906, 6: Új csoportok, Szabadka.
[141] *Molnárok és Malommunkások Lapja*, 1. IX 1907, 1. Gyűlések, Zenta.
[142] Podružnica je oformljena krajem 1906. godine; izabranu upravu činili su Milan Tatić, Milan Srdić, Valerija Čikoš, Ivan Grujić i Milan Grujić. *Bőrmunkás*, 1. XII 1906, 4.
[143] *Bőrmunkás*, 1. II 1907, 7—8.
[144] »Vas- és Fémmunkások Szaklapja«, 4. IV 1907, 5; *A helyi csoportok egyesület mozgalmi tevékenysége.*
[145] *Magyar Vasutas*, 1. VI 1906, 5; 31. VIII 1906, 6—7.

za takav poduhvat. Inicijativni odbor za osnivanje podružnice u Subotici pozvao je železničke radnike zaposlene u Novom Sadu da neizostavno učestvuju na skupu koji je zakazan za 26. avgust radi formiranja podružnice u gradu.[146]

Ista, 1906. je bila u celoj zemlji godina veoma dinamična na organizacionom planu. U Bačkoj dolazi do formiranja novih podružnica. Sledeća (1907) godina prošla je, međutim, sa veoma mršavim bilansom. Ova konstatacija odnosi se na stanje u zemlji uopšte, ali je ona karakteristična i za Bačku. Razlozi se objašnjavaju složenom unutrašnjo-političkom situacijom. U listovima strukovnih saveza nema pomena o formiranju novih sindikalnih podružnica u bačkobodroškoj županiji. Podaci iz drugih izvora pak registruju samo toliko da je *Mesna podružnica Saveza tesarskih radnika Ugarske u Bačkoj Topoli* prestala sa radom.[147] Svi ti izvori, međutim, nisu bili veran odraz stvarnog stanja na terenu, jer nigde nije bio zabeležen prestanak rada postojećih sindikalnih podružnica. Sačuvan je, međutim, originalni zapisnik o osnivačkom zboru *Mesne podružnice tekstilnih radnika u Somboru*, koji je održan 18. avgusta 1907. godine.[148] U celini uzevši, sindikalne podružnice grafičkih radnika pokazale su najkonstantnije organizacione formacije. Sindikalna aktivnost štamparskih i grafičkih radnika dolazi do punog izražaja u Somboru, Subotici i Novom Sadu. Prostor nam ne dozvoljava da detaljno analiziramo njihov rad. Podružnica u Novom Sadu je od prvog dana svoga postojanja težila za uključenjem svih štamparskih radnika u gradu. U ovom nastojanju u potpunosti je uspela. Posebne zasluge u organizacionom učvršćenju podružnice stekao je štamparski radnik Milan Glumac, koji je tada imao reputaciju iskusnog organizatora ne samo štamparskih i grafičkih radnika, nego i celokupnog organizovanog radništva u gradu. Novosadska podružnica je pod njegovim rukovodstvom imala između 40—50 članova, a u prvoj polovini 1906. godine bilo ih je registrovano ukupno 79.[149]

Izvesno stagniranje radničkog pokreta Ugarske od sredine 1907. godine, u svakom slučaju, negativno se odrazilo i na rad novosadske podružnice. Celokupna aktivnost na organizacionom polju oslabila je, a došlo je i do osipanja jednog dela članstva. Već na godišnjem sastanku podružnice jedva je učestvovalo nešto više od polovine članova.

Podružnica grafičkih radnika u Subotici bila je malobrojnija, ali efikasnost njenog rada temeljila se na dosta solidnim organizacionim osnovama. Uvek je pokazala spremnost da učestvuje u svima akcijama koje su predstavljale deo borbe radničke klase. Članovi podružnice su krajem oktobra 1905. godine bez prigovora prihvatili i inicijativu o osnivanju *Zemaljske blagajne* radi stvaranja fonda za pomaganje ekonomske borbe tipografskih radnika. Njene filijale otvorile bi se pri podružnicama gde za to ima uslova. Članovi

---

[146] PI, *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben*, 503—504.

[147] Za predsednika bio je izabran Albert Freis, za beležnika Jožef Vizi, za blagajnika Antal Jurišić, za kontrolore Deže Mihalek i Jožef Stefan, a za poverenike Janoš Džida i Janoš Buterer (IASo, Magistrat Sombor, 17460—1907).

[148] *Typographya*, 24. IV 1906, 3, Újvidék.

[149] *Typographya*, 3. XI 1905, 3, Szabadka.

podružnice u Subotici ujedno su prihvatili i obavezu da 2% svoje zarade redovno uplaćuju u te svrhe.[150]

Somborska podružnica štamparskih i tipografskih radnika po broju članova bila je najmanja organizacija, ali ta okolnost nije bitno umanjila efikasnost njenog rada. Broj njenih članova nikada nije bio veći od 20, a na sastanku je učestvovalo 10—15 članova.

O stanju ostalih struka možemo da zaključimo samo na osnovu izvesnih podataka koji nam pružaju sliku nacionalnog sastava postojećih podružnica. Međutim, ni oni nisu dovoljni za temeljniju postavku ovog pitanja. U novu upravu *Mesne podružnice Saveza građevinskih radnika Ugarske u Srbobranu,* na izbornim sastancima od 3. decembra 1906. godine, izabrani su Mađari i Srbi u podjednakom broju.[151]

Po slovu svojih statuta sindikalne podružnice nisu mogle biti direktni nosioci ekonomske borbe radničke klase. Organi vlasti bili su jedinstveni u nastojanju da organizacije radničke klase ne budu akteri ekonomskog i političkog preobražaja zemlje. Osnovna orijentacija delatnosti sindikalnih organizacija, po odobrenim statutima, trebalo je da bude staranje o kulturnom uzdizanju svojih članova i o bogaćenju njihove stručne spreme, kao i pružanje materijalne pomoći najugroženijim članovima.

U isto vreme, intenziviranje ekonomske borbe predstavljalo je objektivnu nužnost i iz razloga što su i poslodavci bili na putu da oforme svoje organizacije i da radnike liše svih tekovina borbe iz 1905. godine. U prvom naletu poslodavci su uspeli da oforme svoje organizacije u metaloprerađivačkoj, drvoprerađivačkoj i građevinskoj grani, a na pomolu je bilo osnivanje organizacija poslodavaca i u drugim industrijskim granama. Sem toga, radničke organizacije u Ugarskoj su već bile izložene opasnostima da budu zabranjene ukoliko prekorače u statutima utvrđen delokrug aktivnosti. Ministar unutrašnjih dela Andraši je, na primer, 9. novembra 1906. godine izdao naredbu po kojoj su sindikalne podružnice bile obavezne da ograniče prava svojih članova i da izvrše reviziju svojih statuta.[152] Intencija ovog ograničenja bila je da se spreči ulazak industrijskih radnika u mesne podružnice Saveza poljoprivrednih radnika Ugarske koje su upravo bile u fazi intenzivnog formiranja. Zato je, kao preventiva, počeo proces formiranja tzv. »slobodnih organizacija«.

U ostvarivanju ideje o slobodnim organizacijama najčvršće temelje postavili su opet štamparski i tipografski radnici, koji su već od početka 1906. godine imali *Zemaljsku potpornu blagajnu* sa izgrađenom mrežom filijala pri podružnicama u unutrašnjosti.

Teritorijalne partijske organizacije u to vreme nisu bile koherentne organizacione forme. Pravilnik o izgradnji strukture partijskih organizacija pretrpeo je samo beznačajnu izmenu u skladu sa nekim promenama koje su nastale u uslovima organizovanja. Osnovne organizacione forme po mestima predstavljale su i dalje mesne organizacije. Po pravilniku mesne sindikalne

---

[150] *Építőmunkás,* 15. I 1907, 7, B. Szenttamás.

[151] Naredba br. 122000 od 9. novembra 1906. godine, Magyarországi rendeletek tára, Budapest 1906, 2138—2143.

[152] *Népszava,* 18. I 1907, 9.

podružnice bile su obavezne da delegiraju po dva poverenika radi formiranja zajedničog tela, tj. »tela radničkih poverenika«. Iz redova poverenika mesne podružnice bile su obavezne da izaberu mesno partijsko rukovodstvo. Ukoliko se u nekom mestu zbog malog broja sindikalnih podružnica ovakav postupak nije mogao sprovesti, izbor mesnog partijskog rukovodstva bio je obavljen na javnom zboru ukupnog članstva.

Čvrsta povezanost sindikata i Partije manifestovala se i u objektivnoj okolnosti da su organizovani radnici učlanjeni u sindikalne podružnice činili i partijsko članstvo i bili obavezni da plaćaju poseban dodatak, tzv. »partijski porez«.

Višu instancu u organizacionom ustrojstvu Partije predstavljale su županijske organizacije, na čelu sa županijskim agitacionim odborom. Županijske organizacije bile su osnivane u onim županijama u kojima je socijalistički pokret dostizao takav stepen razvijenosti da se javljala objektivna potreba za formiranjem jednog tela koje bi rukovodilo navedenim poslovima. Više županija mogle su usled specifičnih uslova (prvenstveno zbog geografske povezanosti i etničkog sastava) objediniti svoj rad i stvarati potrebne agitacione okruge odnosno oblasti. Takva je agitaciona formacija bila i južnomađarska agitaciona oblast, koja je obuhvatala torontalsku, tamišku i krašosremsku županiju.

Za unapređenje agitacije na jezicima narodnosti na teritoriji Ugarske bili su oformljeni nacionalni agitacioni odbori (srpski, slovački, nemački i rumunski). U toku 1906. godine bačkobodroška županija predstavljala je jedan od najvažnijih regiona u delokrugu agitacionog odbora, a naročito srpskog, odnosno kasnije srpsko-bunjevačkog.

O radu teritorijalnih partijskih organizacija do 10. oktobra 1907. godine, (crvenog petka), raspolažemo sporadičnim podacima koji nam dozvoljavaju zaključak da su mesne socijaldemokratske organizacije bile na putu afirmacije uloge koja im je bila namenjena. Do kraja 1906. godine, teritorijalne partijske organizacije u Novom Sadu, Subotici i Somboru radile su svojevrsne transmisione snage između sindikalnih podružnica i viših sindikalnih partijskih kvoruma.

Koncepcijska shvatanja o stvarnoj ulozi teritorijalnih partijskih organizacija u unutrašnjosti bila su različita. Mnogima se činio sasvim prihvatljivim tumačenje da mesno partijsko rukovodstvo čini neku vrstu predstavničkih tela sindikalnih podružnica. Takva shvatanja su crpela svoju argumentaciju iz objektivne okolnosti da su članovi partijskog rukovodstva bili birani iz redova poverenika koje su delegirale sindikalne podružnice. Te koncepcijske barijere, međutim, postepeno su prevaziđene i preovladala su nova shvatanja o stvarnoj ulozi tih rukovodstva. Partijska organizacija u Subotici je u toku 1906. godine ispoljila najviše sistema u organizovanom radu. Ona je krajem te godine prvi put održala i svoj godišnji sastanak koji je ujedno predstavljao i analizu rada u proteklom periodu.[153] Dokumentacija o radu partijske organizacije u Novom Sadu iscrpljuje se u podacima objavljenim u

[152] *Népszava*, 6. X 1906; 9. I 1907, 8.

Népszavi u formi obaveštenja o adresi na koju treba upućivati pisanu pošiljku koja se odnosi na partijsku organizaciju.[154]

Županijska partijska organizacija bila je u to vreme na putu organizacionog učvršćenja, što se ogledalo u postojanju i delovanju županijskog agitacionog odbora. Njegov zadatak bio je pre svega, popunjavanje postojećih vakuma u agitacionom radu na širenju socijalističkih ideja. Naime, i pored okolnosti da je bačkobodroška županija već važila za jedno od područja sa najjačim radničkim pokretom u zemlji, ipak su pojedini njeni delovi u tom pogledu i dalje zaostajali.

Drugi prioritetni zadatak županijskih kandidacionih odbora bio je iznalaženje mogućnosti za proširenje socijalističke agitacije i u susedne županije, ukoliko je tamo razvitak radničkog pokreta bio slab. Županijski agitacioni odbor u Bačkoj, ovo pitanje nije uvrstio u svoj program rada. U susednoj, torontalskoj županiji radnički pokret bio je jak, a sremska županija je u administrativno-teritorijalnom pogledu pripadala Hrvatskoj, te se radnički pokret na tom području razvijao pod uticajem Hrvatske socijaldemokratske stranke.

Županijska partijska konferencija za Bačku, koja je održana 1. jula 1906. godine u Somboru, manifestovala je konsolidovanu formu rada u okviru županije. Prihvaćena rezolucija predstavljala je ujedno i prihvatanje opštih principa dotadašnje taktike partijskog rukovodstva.[155]

Organizacija poljoprivrednih radnika u uslovima postojanja Saveza poljoprivrednih radnika Ugarske

Odobreni statut *Saveza poljoprivrednih radnika Ugarske* jasno je formulisao osnovne ciljeve ove organizacije: da objedini sve kategorije poljoprivrednih radnika kako bi poboljšali svoj položaj snagom svoje organizacije uz puno poštovanje postojećih zakonskih okvira; da olakša mogućnost sporazumevanja sa malim posednicima u pogledu pravne zaštite, uz određenu potporu u nezaposlenosti; da ostvari posredništvo rada u slučaju najamne borbe u ulozi pregovarača pred vlastima, kao i posredništvo u uzimanju zemlje i zaštite. To znači da je zadatak Saveza da vrši primenjivanje i proučavanje svih metoda rada u cilju zaštite i drugih interesa svojih članova.[156]

Svi ti zahtevi predstavljaju postavljene ciljeve jedne tipične organizacije izgrađene na sindikalnoj osnovi. I pored uskosti doktrine i reformizma rukovodstva SDPU i novoformiranog Saveza, mase bezemljaša i siromašnih seljaka od početka su izrazile svoju privrženost ovoj organizaciji. U narednom razdoblju je u celoj zemlji otpočeo proces pristupanju Savezu i formiranju mesnih područnica. Ovo prelivanje masa poljoprivrednih radnika u nove organizacione okvire u proleće 1906. godine vršeno je i u Bačkoj. O procesu formiranja mesnih područnica možemo da saznamo iz delimično sačuvane građe kao i iz kompletne radničke i građanske štampe. U vreme intenzivnog

---

[154] *Népszava*, 8. VII 1906, 11.

[155] MMTVD, 3, 409—410. *A Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének alapszabályai.*

[156] IASu, Magistrat Subotica, spisi Gradskog veća, 238—1906.

pristupanja formiranju mesnih sekcija najistaknutiji su bili poljoprivredni radnici u Subotici. Oni su već 21. januara 1906. godine sazvali svoj zbor i izjasnili se za priključenje *Savezu poljoprivrednih radnika Ugarske* i za formiranje svoje sekcije.[157]

Posle formiranja podružnice u Subotici, u daljoj proceduri oko osiguranja zvaničnog odobrenja za rad, primenjen je metod koji je zatim bio ponovljen prilikom formiranja novih podružnica: 19. marta 1906. godine formirana podružnica u Tavankutu i na pustari Šebešić-Mergeš, a nekoliko dana kasnije i u Aleksandrovu. Osnivački skupovi u tim mestima održani su po utvrđenim kriterijumima uz prisustvo izaslanika iz rukovodstva Saveza. Usled zabačenosti tih mesta, a najviše zbog neiskustva bezemljaša, bilo je najcelishodnije spajanje njihovog rada sa subotičkom organizacijom. Tim principima se rukovodila i uprava subotičke organizacije kada je 26. aprila izvestila gradonačelnika o formiranju svojih ispostava u Tavakutu, Šebešić-Mergešu i Aleksandrovu bez statusa samostalnih podružnica s tim da ove ispostave podležu odlukama subotičke podružnice. Gradonačelnik nije odobrio takav organizacioni pristup za rad poljoprivrednim radnicima u pomenutim mestima uz obrazloženje, da u skladu sa 13. paragrafom Saveza formiranje ispostava za uplate spada u isključivi delokrug Saveza i da se one mogu formirati samo u mestima u kojima iz bilo kojih razloga još nije bila oformljena mesna podružnica.[158] Formiranje subotičke podružnice bio je signal za dalje organizacione zahvate poljoprivrednih radnika u Bačkoj. Proces formiranja novih podružnica možemo pratiti na osnovu članaka iz centralnog organa Saveza *Világszabadság*. Početkom februara poljoprivredni radnici imaju već svoje organizacije u Senti, Novom Sadu, Starom Vrbasu, Staroj Moravici i Crvenki.[159] Dalje, još u toku februara nikle su nove podružnice — u Novom Vrbasu, Novom Bezdanu, Apatinu, u Bačkom Dobrom Polju, Zmajevu, Temerinu, Crvenki i Somboru.

Dolazak koalicije na vlast i njena otvorena antidemokratska i antiradnička orijentacija kao i prve mere vlade da nanese udar naraslim snagama radničkog pokreta, usporili su intenzitet organizacionog rada. I pored tih otežavajućih okolnosti, do kraja 1906. godine u Bačkoj je došlo do formiranja novih mesnih podružnica — u Doroslovi, Bačkoj Topoli, Bačkom Brestovcu, Srbobranu, Adi, Novim Šovama, Kucuri, Telečki, Bajši, Futogu i Bajmoku.[160]

Godine 1907. nastavlja se proces osnivanja podružnica, naročito u toku prvog polugodišta. Povremeni podaci svedoče o formiranju mesnih podružnica u Budisavi, Starom Sivcu, Bačkom Gradištu, Bačkom Jarku, Gornjem

---

[157] IASu, Magistrat Subotica, spisi Gradskog veća, 238—1906.

[158] »Világszabadság«, 3. II 1906; 8. *Az ország szervezése — Új szervezetek alakultak.*

[159] Jedino je o formiranju Mesne podružnice poljoprivrednih radnika u Apatinu sačuvana kompletna dokumentacija (IASo, fond Sreskog načelstva apatinskog sreza, 1230—1908; *Világszabadság*, 7. II 1906, 8; 19. V 1906, 5—6; 26. VI 1906, 8; 30. VI 1906, XII; 14. VII 1906, 7; 22. IX 1906, 8; 27. X 1906, 8.

[160] »Világszabadság«, 5. I 1907, 7; 12. I 1907, 5; 9. II 1907, 7; 23. II 1907, 5—6; 28. III 1907, 8; 28. V 1907, 8.

Svetom Ivanu, Šajkašu, Starom Bečeju, Šebešić-Mergešu, Kisaču, Bačkom Petrovcu, Riđici, Koviljskom Svetom Ivanu i Laliću.[161]

Novoformirane organizacije poljoprivrednih radnika odigrale su veoma značajnu ulogu u žetelačkom štrajkaškom valu u leto 1906. godine, koji je obuhvatio i područja sadašnje Vojvodine. Statut *Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Ugarske* nije pružao mogućnost za otvoreno izjašnjavanje u prilog štrajkova u poljoprivredi i zato se pojavila potreba za formiranje posebnog tela, sličnog slobodnim organizacijama pri sindikatu industrijskih radnika. Takvu funkciju imala je *Zemaljska organizaciona komisija*, pri uredništvu lista *Világszabadság*. Ova komisija je formalno bila nezavisna, nije imala izgrađene organizacione okvire, te u smislu postojećih zakona nije bila obavezna da raspolaže statutom o radu. Ona je bila orijentisana prvenstveno na pripremanje terena za pokrete najamnih poljoprivrednih radnika i starala se o mirnom toku istih, bez prerastanja u pokrete koji bi imali za posledicu surove represalije vlasti. Ni Savez, niti njegove mesne podružnice, nisu mogle da se otvoreno izjasne i da se javno solidarišu sa štrajkovima jer su na insistiranje vlasti u svoje statute morali uneti i odredbe o ograđivanju od štrajkova, a u slučajevima otvorenog kršenja tih odredaba organizacijama je pretila opasnost od zabrane rada. I pored tih faktora koji su slabili udarnu moć Saveza i njegovih podružnica u unutrašnjosti, mobilizatorska uloga organizacija poljoprivrednih radnika bila je nesumnjiva. Organizacije na terenu su uključivanjem u svoje redove najvećeg dela bezemljaša i siromašnih seljaka podstakle i reafirmaciju borbenog duha još iz vremena 1897. i 1898. godine.

Drugi kongres poljoprivrednih radnika je održan 19. i 20. januara 1908. godine. Izveštaj podnet kongresu potvrdio je tezu da se ceo pokret poljoprivrednih radnika nalazi u privremenom opadanju. I podaci koji su se odnosili na bačkobodrošku županiju prikazivali su takvu sliku opadanja. Na ovom području je do 31. decembra 1907. godine bilo oformljeno ukupno 70 podružnica poljoprivrednih radnika. Od njih su početkom 1908. godine neprekidno radile svega 32; drugih 9 organizacija se nalazilo u fazi postepenog osipanja, a ostale su već prestale sa radom.[162]

Na već pomenutom Drugom kongresu jedna od intencija bila je da se na terenu neodložno pristupi formiranju »slobodnih organizacija«, umesto rasformiranih ili zabranjenih podružnica. To nije uspešno realizovano jer su snage poljoprivrednih radnika u uslovima stagniranja pokreta bile preslabe za jedan takav poduhvat.[163] I u Bačkoj je 1908. godina protekla u znaku vegetiranja celog pokreta. U organizacionom radu još postojećih podružnica dolazi do čestih vakuma i pasiviziranja članstva.

Izvesna svežina i oživljavanje pokreta po zamisli rukovodstva Saveza očekivani su od okružnih konferencija poljoprivrednih radnika koje su u celoj zemlji održane u oktobru 1908. godine. Već su pripreme za okružne konferen-

---

[161] »Világszabadság«, 25. I 1907: *A földmunkások országos Kongresszusa.*

[162] U materijalu koji se odnosi na polugodišnju Županijsku konferenciju Agitacionog odbora bačkobodroške županije za 1908. godinu ima podataka o pokušaju da se izgradi široka mreža slobodnih organizacija koje bi delovale kao svojevrsne ilegalne formacije u slučaju zabranjivanja postojećih podružnica poljoprivrednih radnika.

[163] »Világszabadság«, 37. X 1908, 1—2: *Kerületi értekezletek.*

cije unele dosta živosti u redove poljoprivrednih radnika. Pošto su delegati bili upućeni na konferenciju, radnički dopisnik je izveštavao da je »cela Bačka bila predstavljena kao i jedan deo torontalske i peštanske županije«.[164] Konferencija u Segedinu, međutim, nije ispunila očekivanja: na njoj nisu rešavana pitanja ekonomskog položaja poljoprivrednih radnika, niti su utvrđene smernice za ekonomsku borbu u narednom periodu. Data je i dalje prednost podružnicama sa odobrenim statutima. Ukoliko, međutim, u nekim mestima usled terora vlasti to nije bilo moguće, onda je po ranije prihvaćenim kriterijumima trebalo pristupiti formiranju slobodnih organizacija. I u Bačkoj je cela 1909. godina prošla u znaku opšteg stagniranja pokreta na selu. Prema podacima iz lista *Világszabadság*, poljoprivredni radnici se nisu intenzivnije angažovali ni u političkoj borbi koja se 1909. godine, a donekle i 1910. godine, vodile pod parolom oštre osude vladine koncepcije o uvođenju pluralnog izbornog prava. Veze sa Savezom i uredništvom lista *Világszabadság* održavali su radnici iz Telečke, Subotice, Bajše, Stare Moravice, Novog Sada i Sente.[165]

Godine 1908. i 1909. karakterične su po opštom stagniranju agrarnog proletarijata. Ukupan broj članova Saveza u celoj zemlji nije iznosio više od 1500. Izvesno oživljavanje osetilo se tek od 1910. godine.

Dalji uticaj Novoorganizovane socijaldemokratske stranke Ugarske u Bačkoj

Osnovni dokumenat političke i ekonomske politike novoorganizovanih socijaldemokrata i dalje je predstavljao *Akcioni program* koji je bio donet još 1900. godine.

Novoorganizovana socijaldemokratska stranka je posle neuspelog pokušaja da svoj uticaj proširi i na industrijsko radništvo bila okrenuta, skoro isključivo, prema poljoprivrednim radnicima i siromašnom seljaštvu. Januara 1906. godine, i njena zemaljska organizacija pod nazivom *Zemaljski savez za zaštitu radnika* dobila je odobrenje za rad. Cela 1906. godina bila je veoma plodonosna u razgranjavanju ovog saveza na terenu. Prema podacima koje je krajem iste godine objavio organ Stranke *Szabad Szó* u 560 mesnih podružnica bilo je učlanjeno ukupno 107 000 zemljoradnika.[166]

I u Bačkoj je tokom 1906. i 1907. godine proces formiranja mesnih podružnica *Zemaljskog saveza za zaštitu radnika* bio je u punom jeku. Podaci iz službenih izvora očito su nekompletni. Po njima su 1906. godine takve podružnice formirane u Novom Sadu, Stanišiću, Starom Sivcu, Bačkom Petrovom Selu, Bačkom Gradištu, Čurugu, Nadalju, Šajkašu, Gospođincima, Bačkoj Topoli, Palanci, Tovariševu, Silbašu i Temerinu.[167] Nekompletnost tih podataka

---

[164] »Világszabadság«, 9. I 1909, 4; 16. I 1909, 4; 13. II 1909, 4; 20. II 1909, 4; 10. III 1909, 4; 3. IV 1909, 6; 5. VI 1909, 3; 19. VI 1909, 4.

[165] »Szabad Szó«, 20. XII 1906.

[166] PI, *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1906. évben*, 503—504.

[167] Isti policijski izveštaj pominje samo prestanak rada podružnica u Zmajevu i Despotovcu (PI, *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben*, 785).

ogleda se i u tome, što se 1907. godine za Bačku ne pominje formiranje nijedne podružnice ovog saveza.[168] Zna se da je te godine pokret novoorganizovanih doživeo svoj najveći uspon, u čemu je doprinos Bačke bio značajan.

Cela druga polovina 1906. godine je inače i u Bačkoj imala pozitivan bilans za novoorganizovane socijaldemokrate na organizacionom polju. Sem postojanja i aktivnog delovanja mesnih podružnica koje su registrovane u službenim dokumentima državne administracije, list *Szabad Szó* je obaveštavao svoje čitaoce i o radu mesne podružnice u Malom Iđošu i u Senti.[169]

Dosadašnji podaci donekle nam bacaju svetlost na jačinu i raširenost uticaja novoorganizovanih socijaldemokrata u Bačkoj. Njihovo najjače uporište je bilo, svakako, u Potisju, a imali su svoje organizacione punktove i u drugim područjima Bačke. Svi ti organizacioni zahvati nisu mnogo ugrozili dominantni uticaj SDPU, odnosno *Saveza poljoprivrednih radnika Ugarske.* Krajem 1906. godine novoorganizovani socijaldemokrati vrše pokušaje i za dalje omasovljenje svoga pokreta u redovima narodnosti. Na tom polju, u Bačkoj je njihova agitacija imala odjeka kod srpske agrarne sirotinje. Najeminentniji idejni pobornik ove stranke među Srbima bio je Kosta Jorgović, koji je uključen u rukovodstvo. Prva faza agitacije među Srbima ocenjena je kao plodonosna, pa se rodila ideja o pokretanju jednog lista na srpskom jeziku. Ova zamisao je ubrzo bila realizovana i istoimeni prilog *Szabad Szó*-a u prevodu na srpski jezik *Slobodna reč* počela je da izlazi krajem novembra. Pokretanje ovoga lista za kratko vreme donelo je nove organizacione uspehe Mezefijevog pokreta među srpskim masama. Čvrstu sponu između uredništva lista i mesnih podružnica koje su bile u procesu formiranja predstavljao je Kosta Jorgović, koji je ujedno bio i glavni urednik lista. I zaista u prvoj polovini 1907. godine u nizu mesta je uticaj novoorganizovanih postao sve značajniji i bilo je čak simptoma prevage njihovog političkog prestiža među Srbima nad uticajem *Srpskog agitacionog odbora.* Posle uspešnog zbora u Horgošu dolazi do sličnih skupova u decembru 1906. godine u Nadalju, Tovarišević, Gospođincima i Gardinovcima.[170]

Narodni zborovi održavani su i u drugim mestima sa pretežno srpskim življem. U Silbašu je za 26. decembar bio zakazan narodni zbor sa sličnom namenom. Na njemu su, sem masovnog odziva Srba, u velikom broju učestvovali i slovački bezemljaši.

Uticaj novoorganizovanih socijalista u tadašnjoj južnoj Ugarskoj uskoro dobio je takve dimenzije da se rodila ideja o sazivanju jednog šireg skupa na kojem bi učestvovali predstavnici novoorganizovanih sa tog područja. Ova zamisao je uskoro bila realizovana i 8. januara 1907. godine u Starom Bečeju su se okupili predstavnici idejnih pobornika novoorganizovanih sa područja južne Ugarske. Osnovni cilj sazivanja ovog skupa bili su uglavnom problemi vezani za blagovremeno sklapanje povoljnih ugovora za žetelačke radove.[171]

---

[168] *Szabad Szó,* 27. IX 1906, 7; 18. X 1906, 7; 18. X 1906, 6; 15. XI 1906, 6; 13. XII 1906, 5.

[169] *Slobodna reč,* 26. XI 1906, 1—4; 17. I 1907, 3.

[170] *Slobodna reč,* 17. I 1907, 4.

[171] *Szabad Szó,* 21. III 1907, 1—9; 4. IV 1907, 1—4.

Još pre bečejskog skupa Srba, 25. i 26. decembra 1906. godine u Malom Iđošu je održana županijska skupština *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke* gde je iz 19 opština učestvovalo više od 100 delegata. Na ovoj skupštini učestvovali su i predstavnici srpskih bezemljaša, koji su u ime svojih opština podneli županijskoj skupštini korisne predloge u cilju unapređenja pokreta novoorganizovanih socijaldemokrata među Srbima bezemljašima i siromašnim seljacima.

Pokret i uticaj *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke u bačbodroškoj županiji* čine značajnu snagu i u državnim razmerama. Time se može objasniti da je VII zemaljski kongres Stranke bio održan u Bačkom Gradištu.[172]

Prva polovina 1907. godine značila je »renesansno doba« u istoriji *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke* u zemlji. Međutim, kulminacija pokreta koja je u danima svoga cvetanja prevazišla uspehe *Nezavisne socijalističke stranke* iz perioda 1896—1898. godine pokazala je simptome skorog opadanja pa i postepenog silaženja sa političke pozornice. Opadanje pokreta, inače, poklapa se i sa periodom opšteg slabljenja i stagniranja radničkog pokreta u Ugarskoj. Zato je i društveno-politička pozadina koja je ovo stagniranje izazvala uticala i na rad *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke*. No, njeno naglo opadanje ubrzali su i posebni razlozi. Za jedan deo organizovanog agrarnog proletarijata pokret novoorganizovanih bio je privlačan jer se računalo da će se ta stranka doslednije od SDPU boriti za njihove interese. U praksi se, međutim, pokazalo da su njihove snage preslabe za realizaciju svog političkog i ekonomskog programa i da su im borbeni metodi još pomirljiviji, a na taj način i manje efektni nego metodi i borba SDPU. Saznanje da je ovaj pokret, u stvari, izazvao rascep u političkom i ideološkom opredeljenju agrarnog proletarijata i da izolovana borba bez povezanosti sa industrijskim savezom neće doneti trajnije rezultate, takođe je uticalo na njegovo opšte slabljenje. U drugoj polovini 1907. godine oseka pokreta je bila sve izrazitija. Rukovodstvo *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke* je početkom januara 1908. godine ulagalo velike napore da sazivanjem županijskih konferencija zaustavi sve izrazitije opadanje pokreta. Tim principom ona se rukovodila i prilikom sazivanja županijske konferencije za bačkobodrošku županiju koja je održana 8. januara 1908. godine u Starom Bečeju. Ovaj skup je bio slabo posećen i nije mogao dati suštinsku analizu najbitnijih pitanja a još manje je bio u mogućnosti da odredi smernice akcionog programa za budući rad.

Radničke organizacije u Bačkoj u periodu opadanja pokreta u Ugarskoj (1908—1910)

Koaliciona vlada, koja je došla na vlast u proleće 1906. godine, od početka je izlazila u susret vladajućim krugovima koji su zahtevali »energičniji kurs« protiv organizovanog radništva. Zato je vlada u decembru 1908. godine

---

[172] Za predsednika je bio izabran Gašpar Miler, za sekretara Gavro Živanović, za blagajnika Janoš Bozoki, za bibliotekara Mihalj Remer i za članove Pal Lazar i Laslo Hejbager (*Népszava*, 23. II 1908, 12).

zabranila rad *Savezu metalskih radnika Ugarske,* a u toku 1908/1909 godine rasformirano je i oko 200 mesnih podružnica tog saveza. Pooštrena je državna kontrola nad radom ostalih sindikalnih strukovnih organizacija. Uskoro je nastalo i sistematsko proganjanje podružnica *Saveza poljoprivrednih radnika.*

Jedan od izvora za dugotrajno stagniranje svakako leži u idejno-političkom opredeljenju SDPU. Svi ti faktori su svakako uticali na opadanje intenziteta socijalističkog radničkog pokreta. I u Bačkoj je posle 10. oktobra takođe nastupilo razdoblje stagnacije, mada je ona bila više izražena u toku 1909. godini. Organizaciona izgradnja partijskih sindikalnih organizacija ni u ovom razdoblju nije pretrpela neke bitnije izmene. Osnovna teoretska koncepcija o čvrstoj povezanosti Partija i sindikata ostala je u suštini neizmenjena. Osnovne smernice u programima daljeg rada sindikalnih organizacija odredio je IV kongres sindikata Ugarske od 5—7. januara 1908. godine. Posle kongresa i u industrijski razvijenim centrima Bačke, u skladu sa kriterijumima potvrđenim u novom statutu *Sindikalnog veća Ugarske,* pristupilo se formiranju mesnih sindikalnih odbora. Takav organizacioni zahvat preduzeli su i novosadski organizovani radnici koji su već sredinom februara, formirali svoj mesni sindikalni odbor.[173]

Nepunih mesec dana kasnije i organizovani radnici u Somboru formiraju takav sindikalni odbor.[174]

Posle IV kongresa i u Bačkoj nastupa era opadanja radničkog pokreta i analogno tome i aktivnosti sindikalnih organizacija. Ipak bilo je i uspeha. Pristupalo se čak i organizacionim pripremama za formiranje novih sindikalnih podružnica. Somborski organizovani radnici su 1908. godine uspeli da oforme *Mesnu podružnicu tesarskih radnika,* kao i *Mesnu ispostavu Saveza trgovačkih nameštenika.* Taj organizacioni rad, međutim, i u županiji naišao je na sve žešći otpor udruženih poslodavaca koji su i dalje uživali punu podršku državne administracije. Na taj način je sprečeno i formiranje *Mesne podružnice Saveza tesarskih radnika u Crvenki* i *Mesne sekcije Saveza tekstilnih radnika i radnica Ugarske u Novom Vrbasu.*[175]

Godine 1909. u županiji nije bila osnovana nijedna sindikalna podružnica pod okriljem SDPU.

Pitanje izgradnje slobodnih organizacija kao posebnog vida ilegalnog delovanja, ukoliko legalne forme rada budu onemogućene, ni u Bačkoj nije bilo skinuto sa dnevnog reda. Ovaj zahvat je, međutim, samo delimično uspeo i slobodne organizacije koje su bile stvorene nisu uspele da zaustave osipanje članstva. No, i pored neuspeha u sprovođenju pomenute koncepcije i u Bačkoj dolazi do formiranja izvesnog broja slobodnih organizacija u raznim strukama. Ugostiteljski radnici u Subotici, početkom aprila 1908. godine, uz podršku partijske organizacije formirale su svoju slobodnu organizaciju. U isto vreme javlja se slobodna organizacija subotičkih metalskih radnika.[176]

---

[173] »Népszava«, 17. III 1908, 11: *A zombori szakszervezeti bizottság megalakul.*

[174] PI, *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1908. évben,* 966—970.

[175] *Népszava,* 10. III 1908, 1—2.

[176] MMTVD, 4/A, 64—100, A magyarországi Szociáldemokrata Párt 15. P. országos kongresszusa, 1908. április 19—23.

U Bačkoj su kao i u celoj zemlji teritorijalne partijske organizacije doživele dalju afirmaciju. Idejna orijentacija teritorijalnih partijskih organizacija bila je u osnovnim konturama izložena u novom organizacionom ustrojstvu SDPU, prihvaćenom na XV kongresu SDPU (19—23. januara 1908. godine).[177] Tu je dat veliki značaj mesnim partijskim organizacijama koje bi trebalo da sačinjavaju članovi partije nastanjeni na teritoriji jednog grada ili opštine. Mesna organizacija je formirala i telo poverljivih ljudi od predstavnika strukovnih organizacija i izbornih okruga. Oni su po tom ustrojstvu imali da delegiraju po dva izaslanika. Telo poverljivih ljudi je zatim iz svojih redova biralo mesni izvršni odbor sa ulogom mesnog partijskog rukovodstva.

Posebnu novinu ovde predstavlja naročita pažnja koja se poklanja formiranju socijalističkih ženskih i omladinskih organizacija.

Partijske organizacije najviše su se istakle i u industrijskim centrima (Novi Sad, Subotica, Sombor, Senta). Njihov utvicaj nije se ograničio na uske gradske regione, nego je zahvatao i širu okolinu.

U agitacionu mrežu subotičke partijske organizacije bila su obuhvaćena i naseljena mesta okoline (Bosna Šebešić, Šebešić, Mergeš, Tavankut, Žednik, Tompakelebija i Aleksandrovo). Agitaciono-propagandni uticaj somborske teritorijalne partijske organizacije dosegao je sve do Stanišića, Riđice, Kupusine, Bačkog Svetog Ivana, Apatina, Doroslova, Stapara, Starog i Novog Sivca, Starog i Novog Vrbasa, Kerenja, Telečke i Čonoplje.[178]

Paralelno sa postojanjem već afirmisanih teritorijalnih partijskih organizacija, rukovodstvo SDPU je u to vreme pristupilo i stvaranju posebnih partijskih sekretarijata kojim je ujedno započeo proces formiranja novih agitacionih punktova u unutrašnjosti. Ti sekretarijati preuzimali su izvesne zadatke, prvenstveno agitaciono-propagandne prirode od partijskog rukovodstva. U Bačkoj, 1907. godine, dolazi do formiranja takvih sekretarijata u Novom Sadu i Subotici. Posle se formiraju i novi sekretarijati. Sem teritorijalnih partijskih organizacija u Novom Sadu, Subotici, Somboru i Senti postojale su još i takve organizacije u manjim mestima, ali sa daleko manjim značajem i uspesima od onih u industrijsko razvijenim regionima. U izveštaju partijskog rukovodstva koji je bio podnet na XV partijskom kongresu pominju se partijske organizacije u Adi, Telečki i Bulkesu.[179] On nije bio, međutim, kompletan jer su obaveštenja sa terena o stanju pokreta neredovno stizala u partijski centar. To se vidi i iz slučaja da je neposredno pre održavanja partijskog kongresa i u Starom Bečeju osnovana teritorijalna partijska organizacija, koja nije bila registrovana u pomenutom izveštaju.

I u ovom periodu višu organizacionu instancu u županiji predstavljao je županijski izvršni odbor. Jedan od osnovnih zadataka u radu izvršnog odbora bio je agitacija i propaganda, ali njegov stvarni uticaj nikada nije obuhvatio u jednakoj meri celu županiju, nego se najviše ograničavao na njeno sedište i okolinu.

---

[177] PI, *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben, 83—85.*

[178] *Népszava,* 9. IV 1908, 1—5.

[179] *Nőmunkás,* 21. V 1905, 5.

SDPU je još od osnivanja u svojoj ideološkoj političkoj orijentaciji isticala važnost sistematskog rada među radnicima. Uslovi za taj rad u prvim godinama njenog postojanja bili su nepovoljni. U industrijsku proizvodnju, a posebno u pojedine njene grane, bio je uključen i veliki broj žena, koje su bile izložene posebnom vidu eksploatacije. Početkom XX veka u industrijskoj proizvodnji Ugarske sve više se koristi ženska, kao i dečija radna snaga. U poljoprivredi su žene sve masovnije bile angažovane, naročito u jeku sezonskih radova. Sve te okolnosti bitno su uticale na opredeljenje SDPU da neodložno pristupi i organizovanom uključenju žena u socijalistički pokret. Od 1. marta 1905. godine počeo je da izlazi list namenjen ženama *Nőmunkás.*

Od sredine 1905. godine Partija je preuzela opsežne organizacione zahvate u zemaljskim razmerama radi masovnog uključenja žena u socijalistički pokret. U skladu sa tim principima sazvan je i jedan zbor žena za 28. maj 1905. godine u Senti.[180] Na tlu Bačke ozbiljni rezultati u ženskom socijalističkom pokretu zapažaju se tek od sredine 1909. godine. Ovaj pionirski poduhvat u županiji učinile su radnice Subotice i Sombora uz svestranu podršku teritorijalnih partijskih organizacija. Nešto kasnije, socijalistkinje iz Subotice održale su ponovo zbor na kojem je formirana ženska partijska organizacija i izabrana njena uprava.[181] Socijalistkinje iz Sombora izabrale su drugi organizacioni put. One su računale sa mogućnošću da vlasti neće dozvoliti formiranje legalne ženske organizacije i zato su se izjasnile za formiranje svoje »slobodne« organizacije. Petog septembra 1908. godine, ova organizacije je izabrala jedno telo koje je posle fungiralo kao komisija za agitaciju i širenje lista *Nőmunkás.*[182] Ženski pokret, i u Bačkoj počeo je da se razvija baš u vreme kada je u celom radničkom pokretu Ugarske nastupio period prividnog stagniranja, pa se negativni uticaj takvog stanja i ovde osetio. U atmosferi zatišja postojeće ženske organizacije u Bačkoj su se orijentisale prvenstveno na sistematski agitaciono-propagandni rad.

Delovanje agitacionog odbora na teritoriji bačkobodroške županije

Na kongresu srpskih socijaldemokrata koji je održan januara 1906. godine, u skladu sa odlukama ranijeg kongresa SDPU, doneta je i odluka o formiranju *Srpskog agitacionog odbora SDPU.* Uskoro je u Novom Sadu bio pokrenut i organ ovog odbora pod imenom *Narodni glas.*

---

[180] Za predsednika te komisije bila je izabrana Roza Denfinger, za potpredsednika Ana Mobl, za sekretara Katica Ninkov, za blagajnika Ana Bogdan, a za kontrolore Mariška Šnajder i Jozefina Gotliher *(Nőmunkás,* 1. IX 1908, 7—8).

[181] *Nőmunkás,* 1. IX 1908, 7—8.

[182] O radu Srpskog, odnosno Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora i njegovim kongresima u našoj istoriografiji do sada je najtemeljitije i najkompleksnije pisao Andrija Radenić u delu *Kongresi Srba socijaldemokrata Vojvodine do I svetskog rata,* (Spomenik CIX-Odeljenje društvenih nauka, n. s., 11, 1—33).

Formiranje *Srpskog agitacionog odbora* mobilizatorski je uticalo na srpske radničke mase. U mestima sa srpskim življem zapaža se intenzivan organizacioni rad i stalno povećanje broja idejnih pristalica SDPU. I pored izvesne tendencije separatizma i samostalnog rada, *Srpski agitacioni odbor* se ubrzo potpuno uklopio u tokove političke i ekonomske borbe SDPU. Godina 1907. okončana je takođe sa pozitivnim bilansom. Svoju agitaciju ovaj odbor je te godine najviše orijentisao na uključivanje srpskih bezemljaša i siromašnih seljaka u *Zemaljski savez poljoprivrednih radnika Ugarske.* U 20 opština sa pretežno srpskim stanovništvom došlo je do formiranja sekcija, a u ostalih 30 opština permanentne zabrane onemogućile su njihovo osnivanje. Pored angažovanja u svim sferama agitaciono-propagandnog rada Odbor je ulagao i napore da stvori materijalnu podlogu za dalje nesmetano izdavanje *Narodnog glasa.*

U ovom izlaganju nije potrebno više govoriti o radu kongresa *Srpskog agitacionog odbora,* jer je ovoj problematici u našoj istoriografiji već posvećeno dovoljna pažnja.[183] Napominjemo samo da je na ovim kongresima bilo raspravljano o pitanjima iz plana rada SDPU i da je u praksi sve više dolazila do izražaja tesna saradnja između *Srpskog agitacionog odbora* i rukovodstva SDPU.

Izvesno stagniranje celog radničkog pokreta u Ugarskoj od početka 1908. godine, svakako se negativno odrazilo i na stanje pokreta kod narodnosti. Počelo je masovno osipanje pretplatnika na *Narodni glas* što je dovelo u pitanje dalje izlaženje lista.

Na teritoriji Bačke se u izvesnoj meri osećao još i uticaj *Slovačkog* kao i *Nemačkog agitacionog odbora,* ali mnogo manje jer ta županija, zbog svog perifernog geografskog položaja, nije bila čvrsto uključena u domen agitacionog područja ovih odbora.

Veze *Slovačkog agitacionog odbora* sa Slovacima na jugu Ugarske dobijale su čvršće osnove tek posle uspešne akcije ovog odbora u širenju njegovih listova po slovačkim mestima Bačke. Zahvaljujući tome, formiraju se slovačke socijaldemokratske organizacije sa velikim brojem članova — u Kisaču (316), u Petrovcu (601), Kulpinu (187) Pivnicama (170), Laliću (73) i Gložanu (283).[184] Iste, (1908) godine poljoprivredni radnici iz Kisača i Bačkog Petrovca poslali su svoje delegate na zemaljsku konferenciju slovačkih socijaldemokrata koja je održana u Požunu 1. i 2. marta. *Nemački agitacioni odbor* je s vremena na vreme vršio svoju agitaciju na području Bačke u mestima sa pretežnim brojem nemačkog stanovništva, i ta agitacija nije bila manjeg obima od slovačke. Odbor je do marta 1908. godine odštampao i rasturio u celoj zemlji oko 16 000 letaka i brošura propagandnog karaktera, kojima je pokrio i teritoriju Bačke. Uticaj *Nemačkog agitacionog odbora* sem Vrbasa protezao se i na neka druga mesta u Bačkoj, gde je nemačko stanovništvo činilo većinu ili značajniji procenat. Na takav način je uspo-

---

[183] A magyarországi tótajkú szociáldemokraták III. országos értekezlete *(Népszava,* 17. III 1908); MMTVD, 4/A 32—36; o radničkom pokretu među Slovacima, na teritoriji Ugarske, za period do 1918. godine ima najviše podataka u delu Miloša Gosjorovskog *Deiny Slovenskeho Robotníckeho Hnutia,* 1848—1918, Bratislava, 1958.

[184] *Társadalmi Forradalom,* 15. XII 1907, 6.

stavljena izvesna saradnja ovog odbora i sa organizovanim Nemcima iz Apatina, Bačke Palanke, a po nekim indicijama i sa radnicima iz Sombora i Stanišića.

Opoziciona strujanja u radničkom pokretu Ugarske i uticaj tih snaga u Bačkoj

U prvoj polovini XX veka, protiv političke linije rukovodstva SDPU ustala je sindikalno orijentisana opozicija. Najeminentniji predstavnik te struje bio je mladi radnik i saradnik lista *Népszava,* Ervin Sabo (Szabó). Interesovanja za ključna pitanja usmerila su ga na temeljno proučavanje društvenih pitanja. Njegov pristup složenoj problematici društvenog razvitka, međutim, svedoči o anarhosindikalističkim koncepcijama. Zato se odlučno izjasnio protiv prakse rukovodstva SDPU da u političku borbu uključi i sindikalne podružnice. Necelishodnost taktike partijskog rukovodstva i neefikasnost političke borbe za opšte pravo glasa izazvali su nezadovoljstvo i unutar Partije. Vođa te partijske opozicije od 1908. godine bio je novinar i član redakcije *Népszava* Đula Alpari (Alpári Gyula).

Ova idejna strujanja u radničkom pokretu Ugarske imala su izvesnog uticaja i na tok socijalističkog pokreta u Vojvodini prema tome i u Bačkoj. U Senti se 1908. godine *35. podružnica Zemaljskog saveza za zaštitu radnika,* koja je formirana pod okriljem Mezefijeve *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke* reorganizovala u sindikalnu grupu i izjasnila za anarhosindikalizam. Ovaj separatistički organizacioni poduhvat dotadašnjih pristalica novoorganizovanih socijaldemokrata u Senti, izazvalo je opštu protivakciju *Novoorganizovane socijaldemokratske stranke.*[185]

Opozicija unutar SDPU pod vođstvom Đule Alparija, aktivno je delovala prvenstveno u Budimpešti i donekle u centralnim delovima zemlje. Zato su organizovani radnici u unutrašnjosti bili slabo upoznati sa suštinom borbe partijske opozicije. Pojedinačnih primera istupanja protiv oportunizma i kolebljive taktike partijskog rukovodstva i ovde je bilo. Na taj zaključak nas upućuje i pismo, koje je jedan organizovani radnik iz Sombora poslao uredništvu lista *Társadalmi Forradalom.* U odgovoru uredništva doslovno stoji da autor pisma ima »izrazito opozicioni stav i želju da se unutar SDPU izvrši korenita reforma, dok anarhosindikalisti žele da liše radničku klasu svih partija u rukovođenju.«[186]

Radničke organizacije u Bačkoj u periodu neposrednih priprema za I svetski imperijalistički rat

Politička i ekonomska borba organizovanog radništva u okviru *Socijaldemokratske partije Ugarske* nije se nakon izborne pobede *Nacionalne stranke rada* u suštini mnogo izmenila.

Još od poslednjeg partijskog kongresa u unutrašnjosti je u velikom broju kružila agitaciona brošura partijskog rukovodstva pod naslovom »*Poli-*

---

[185] *Társadalmi Forradalom,* 11. IX 1909, 8.

[166] »Sloboda«, 1. XI 1910, 3: *Zbor u Staparu.*

tička partijska organizacija i kućna agitacija«. Tu su data detaljna uputstva o metodu rada partijskih organizacija.

Uspesi i nedostaci u organizacionom radu bitno su uticali i na stanje socijaldemokratskih partijskih organizacija u Bačkoj. Za njih je karakteristično da su ispoljile najtrajnije organizacionu čvrstinu u industrijski najrazvijenijim mestima, dok su u ostalima organizacije bile veoma labilne. Podatke o radu partijskih organizacija u Bačkoj socijaldemokratska štampa redovno registruje tokom 1911. i 1912. godine.

Bačkobodroška županijska partijska organizacija u to vreme nije mogla da sačuva ranije stečenu reputaciju osnovnog regulatora koji objedinjuje celokupnu agitacionu-političku delatnost na ovom području. Na konferenciji županijske partijske organizacije održanoj 25. i 26. decembra 1910. godine u Subotici učestvovali su i predstavnici *Srpskog agitacionog odbora.*

Rad nacionalnih agitacionih odbora i socijalistički pokret u redovima narodnosti može se sagledati kroz organizacione uspehe tih odbora. Najneposredniji izvor za podatak o jačini toga pokreta svakako je socijalistička štampa na jezicima narodnosti. Postepeno oživljavanje radničkog pokreta u Ugarskoj davalo je impuls u radu *Srpskog agitacionog odbora.* Najizrazitiji rezultat jačanja pokreta, bilo je pokretanje novog lista *Sloboda* koji je otpočeo sa izlaženjem 1. jula 1910. godine.

Za kratko vreme je u mestima sa pretežnim srpskim življem otpočelo stvaranje srpskih teritorijalnih partijskih organizacija, kakve su osnovane na primer, u Staparu,[187] pa posle i u Futogu.[188] I na *VI kongresu srpskih socijaldemokrata u Ugarskoj,* koji je održan 15. i 16. januara 1910. godine u Budimpešti, takođe su pomenute ove dve partijske organizacije.

U svima mestima gde je srpski živalj bio zastupljen u većem broju, *Srpski agitacioni odbor* vršio je akcije organizacionog karaktera i agitaciju na nacionalnom jeziku. U izvršnim odborima partijskih organizacija Srbi su bivali zastupljeni u sve većem broju. Ovu konstataciju posebno ilustruju podaci koji se odnose na izbor izvršnih odbora teritorijalnih partijskih organizacija u nacionalno mešovitim sredinama. Tako su u izvršni odbor partijske organizacije u Novom Sadu, 20. januara 1911. godine, ušli i neki članovi koji su se dotle bili afirmisali u *Srpskom agitacionom odboru.*[189]

Od marta 1911. godine, organizacioni rad ovoga odbora bio je u Bačkoj sadržajniji i bogatiji. Pratilo ga je oživljavanje političkih organizacija u nekim mestima sa srpskim stanovništvom. Po svome sastavu, ove nove organizacije predstavljale su, u stvari, mesne podružnice poljoprivrednih radnika, mada su bile tretirane kao teritorijalne partijske organizacije. Organizaciono bile su povezane prvenstveno sa *Srpskim agitacionim odborom,* dok su sa *Savezom poljoprivrednih radnika Ugarske* imale sasvim labilne ili formalne veze. Takve organizacije stvorene su sredinom marta 1911. godine u Starom Bečeju i Starom Sivcu.[190]

---

[187] »Sloboda«, 15. XI 1910, 3: *Konferencija u Futogu.*

[188] »Sloboda«, 5. II 1911, 1: *Rad VI kongresa Srba socijaldemokrata.*

[189] »Sloboda«, 15. III 1911, 2: *Konferencija u Starom Bečeju, Konferencija u Starom Sivcu.*

[190] »Sloboda«, 15. VI 1911, 3: *Nova partijska organizacija.*

Srpski agitacioni odbor se i u procesu daljeg rada pridržavao jednog od postavljenih organizacionih ciljeva: osnivanje posebnih srpskih teritorijalnih socijaldemokratskih organizacija u mestima gde su prilike za takve poduhvate bile povoljne. U skladu sa tim intencijama došlo je do obrazovanja partijske organizacije u Novom Sadu 28. maja 1911. godine, do izbora partijske uprave i upisa 42 nova člana.[191]

Formiranje *Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora* stvorilo je još kvalitetnije i kompleksnije agitacione uslove. Prestanak izlaženja lista *Napred*, koji je bio namenjen socijalistima u unutrašnjosti, imao je negativne posledice, koje će se i dalje osećati,[192] ali one nisu prekinule proces stvaranja novih političkih organizacija. Takva je 18. decembra 1911. godine osnovana u Somboru,[193] a sredinom marta 1912. godine u Bačkoj Palanci.[194] U okviru tog procesa zabeleženi su i novi organizacioni uspesi: uključivanje Hrvata (Bunjevaca) u pokret i formiranje partijske organizacije kao i osnivanje *Mesne podružnice poljoprivrednih radnika u Tavankutu.*[195]

O radu ostalih agitacionih odbora nemamo dovoljno podataka. Sve do izbijanja I svetskog rata, rad *Srpskog agitacionog odbora* u Bačkoj je najkompleksniji i najtrajniji. Na drugom mestu je *Nemački agitacioni odbor.* Njegov uticaj je najznačajniji u mestima gde je nemačko stanovništvo bilo više zastupljeno. Delegati iz pojedinih mesta Bačke (Novi Vrbas, Nova Šova), redovno su učestvovale i na zemaljskim skupovima *Nemačkog agitacionog odbora.* Novi Vrbas je u Bačkoj važio kao centar uticaja ovog odbora zbog jačine socijalističkog pokreta i broja nemačkog stanovništva u njemu.

Uticaj *Slovačkog agitacionog odbora* bio je najmanje prisutan u Bačkoj. Razlozi za takvo stanje su mnogostruki. *Slovački agitacioni odbor,* čiji je centar bio u Požunu (Bratislavi) prvenstveno je usredsredio i izgradio svoju agitaciono-propagandnu mrežu u tadašnjoj gornjoj Ugarskoj, gde je slovački narod činio većinu.

Jedan od razloga gubljenja veze sa *Slovačkim agitacionim odborom* bila je i okolnost što je *IV kongres slovačkih socijaldemokrata* održan 12. i 13. aprila 1914. godine u Bratislavi. Na njemu je iz 12 mesta učestvovalo ukupno 32 delegata.[196]

Kongresi su uvek predstavljali u izvesnom smislu zemaljsku vezu između rukovodstva agitacionog odbora i mesnih organizacija.

Stanje sindikalnog pokreta

Na rad sindikalnih organizacija u Bačkoj bitno su uticali, organizaciono ustrojstvo socijaldemokratskog pokreta i postojeći društveno-ekonomski uslovi u zemlji. Od 1910. godine osećalo se izvesno oživljavanje sindikalnog pokreta koje se manifestovalo ne toliko u porastu članstva, koliko u borbenom opredeljenju i oživljavanju ekonomske i političke borbe sindikata.

---

[191] List »Napred« prestao je sa izlaženjem još 13. januara 1912. godine.
[192] »Sloboda«, 25. XII 1911, 4: *Nova partijska organizacija.*
[193] »Sloboda«, 23. III 1912, 4: *Iz Partije. Nova partijska organizacija.*
[194] »Sloboda«, 6. IV 1912, 3: *Živije kretanje drugova Bunjevaca.*
[195] Miloš Gosjorovski, n. d., 223. Autor ne pominje učešće delegata iz Vojvodine na ovom zemaljskom skupu.
[196] *Épitőmunkás,* 2. III 1911, 3. Bácstopolya.

U nekim bačkim gradovima već su postojala i mesna sindikalna veća (Subotica, Sombor i Novi Sad). Najbolje rezultate u radu zabeležila je *Podružnica štamparskih i tipografskih radnika* u Novom Sadu dok su *organizacije građevinskih radnika* u Bačkoj bile najbrojnije: postojale su u Subotici, Somboru, Novom Sadu, Senti i Staroj Kanjiži, a od marta 1911. godine i u Bačkoj Topoli.[197] Građevinski radnici cele zemlje, bili su okupljeni u *Savez tesarskih radnika Ugarske,* koji je oformljen 1908. godine, posle čega u Bačkoj dolazi do izdvajanja tesarskih radnika, i do formiranja posebne organizacije.[198]

Broj tekstilnih radnika u Bačkoj bio je mali zbog nerazvijenosti ove industrijske grane. Veliku većinu sačinjavali su zanatlijski radnici, od kojih su najbrojniji bili krojački. Njihove organizacije postojale su u svim industrijski razvijenim mestima Bačke (Subotica, Sombor, Novi Sad, Senta). *Mesna podružnica Saveza tekstilnih radnika u Novom Sadu,* obuhvatila je veliki broj radnica zaposlenih u Novosadskoj svilari, gde ih je bilo oko 300. U ovu podružnicu, ušli su i radnici zaposleni u Kudeljari.[199]

Radnička i sindikalna štampa sačuvala je malo podataka, o sindikalnom organizovanju kožarskih radnika koji su imali svoje podružnice u Subotici, Somboru, Novom Sadu i Senti. One su obuhvatale mahom obućarske radnike. Obućarskim radnicima iz Novog Vrbasa pošlo je takođe za rukom da formiraju svoju organizaciju o čemu nalazimo podatke u centralnoj sindikalnoj štampi.[200]

Pokret i snaga metalskih radnika nisu išli u korak sa intenzitetom rada ostalih strukovnih organizacija. Ipak su organizacije ovih radnika u Subotici i Novom Sadu beležili izvestan napredak u odnosu na ranije organizaciono stanje.

Partijske organizacije SDPU u Bačkoj uoči rata ispoljavale su čvrsto organizaciono ustrojstvo samo u industrijski razvijenim sredinama. U Novom Sadu, Subotici i Senti doživele su uoči rata svoju tihu renesansu. U Novom Sadu i Somboru istovremeno postojanje mađarske i srpske partijske organizacije nije dovelo do zajedničkog rada. Tako je u Novom Sadu srpska partijska organizacija, oformljena na Salajci, razvila agitaciono-propagandni rad na srpskom jeziku, dok je sama organizaciono bila povezana sa mađarskom organizacijom u mestu.

Broj partijskih organizacija u toku 1913. godine povećao se zahvaljujući prvenstveno zahvatima već afirmisanih organizacija u industrijskim centrima. List *Népszava* sredinom februara 1914. godine, u sumarnom iskazu o naplati partijskog prireza naznačio je partijske organizacije u Starom Vrbasu i Apatinu.[201] U martu iste godine konstituisana je partijska organizacija i u

---

[197] Takvo izdvajanje zapaža se u Somboru, gde je bila formirana nova podružnica tesarskih radnika i izabrana uprava (IASo, Magistrat Sombor, spisi gradonačelnika, Eln. 71—1908).

[198] *Népszava,* 30. VIII 1911, 9.

[199] *A Cipész,* 14. III 1909, 8, Újverbász.

[200] »Népszava», 17. II 1914, 1: *Pártadó kimutatás 1914 január hóról.*

[201] »Népszava«, 11. III 1914, 14: *Az Óbecsei pártszervezetet vasárnap alakíottták meg elvtársaink.*

Starom Bečeju, a izabrani izvršni odbor imao je u jednakom broju Mađare i Srbe.

O radu *bačkobodroške županijske organizacije SDPU* raspolažemo sa malo podataka. Županijski agitacioni odbor je posle perioda konsolidovanja i afirmisanja kao tela za koordiniranje agitaciono-propagandnog rada u celoj županiji, u poslednjim godinama pred rat bio dosta pasivan i rezultati njegovog delovanja van Subotice jedva su bili primećeni.

U tim godinama je *Srpsko-bunjevački agitacioni odbor* delovalo pod izmenjenim i otežanim uslovima na koje su bitno uticali spoljnopolitički faktori, a prvenstveno prvi balkanski rat. Prema izveštajima koji su dostavljeni XX kongresu SDPU, u proteklom vremenu od XIX kongresa neposredna agitaciona mreža *Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora u Ugarskoj* obuhvatala je dve partijske organizacije sa 1961 članom. Organizacije su održale 54 zbora, dok su 36 bili zabranjeni.

U poslednjim godinama mira broj sindikalnih podružnica na teritoriji Bačke ostao je uglavnom nepromenjen. Podaci, međutim, registruju formiranje dve nove podružnice (obe u Novom Sadu). Krznarski radnici ovoga grada su sredinom juna 1913. godine ponovo uspostavili svoju sindikalnu podružnicu pošto se ranija posle nekog vremena ugasila. Početkom 1915. godine u Novom Sadu nastala je *Okružna organizacija potpornog udruženja štamparskih i slovolivačkih radnika Ugarske.*[202]

Agrarni proletarijat u Bačkoj uoči rata

Savez poljoprivrednih radnika Ugarske je, posle dve godine intenzivnog organizacionog bujanja, 1908. doživljavao najveću krizu. Postojeće mesne podružnice u celoj zemlji, redom su se gasile ili su bile zabranjene zbog oštrog antiradničkog kursa koalicione vlade. Broj članova Saveza, za čitavu Ugarsku nije bio veći od 1500 do 2000.[203] I na teritoriji Bačke je u organizacijama poljoprivrednih radnika od 1908. godine bila slična situacija. Tek 1913. godine je list *Népszava* u nekoliko svojih brojeva donelo tri nacrta agrarnog programa SDPU, koji su imali da posluže kao osnova u izradi detaljnog programa, do kojeg, međutim, nije došlo. Za 1910. i 1911. godinu raspolažemo nepotpunim podacima koji se odnose isključivo na organizacioni rad agrarnog proletarijata Bačke. Moramo, međutim, podvući da su za ove zemaljske političke akcije SDPU u Bačkoj veliku rezervu činili poljoprivredni radnici i siromašni seljaci mada formalno nisu imali organizacije u nizu mesta. Čak i u industrijski razvijenim mestima na svim masovnim skupovima dobar deo učesnika činili su baš agrarni radnici i sirotinja.

Na dalji tok organizovanog rada među agrarnim proletarijatom Bačke imala je pozitivnog dejstva *IV zemaljska konferencija Saveza poljoprivrednih*

---

[202] IANs, Magistrat Novi Sad, spisi Gradskog veća, 12897, 17203, 33857—1912; IASo, Magistrat Sombor, spisi gradonačelnika, Zapisnik o osnivačkoj skupštini Novosadskog udruženja Okružne organizacije štamparskih i slovolivačkih radnika. Eln. 17—1914.

[203] Takács József, n. d., 14.

radnika Ugarske, koja je održana 27. februara 1912. godine u Subotici. Tu je iz cele zemlje u ime 27 organizacija učestvovalo 40 delegata.

Na XX zemaljskom kongresu SDPU koji je održan od 19. do 21. oktobra, ponovo je bio potvrđen umereni rast socijalističkog pokreta među poljoprivrednim radnicima. Na kraju 1912. godine, u celoj zemlji bilo je učlanjeno u 61 organizaciju ukupno 5000 poljoprivrednih radnika. U toku 1913. godine broj organizacija se povećao na 65. Organizacije poljoprivrednih radnika u Bačkoj koje su bolje radile spadale su u red većih podružnica. Takve su bile u Staroj Moravici sa 120 radnika, u Subotici sa 200 i u Senti opet sa 200 radnika.[204]

Radničke organizacije u Bačkoj za vreme prvog svetskog rata

Usled vanrednih mera, koje su bile uvedene odmah po izbijanju rata, u Vojvodini je za izvesno vreme klasna borba radništva skoro zamrla. Ni ovde, kao ni u ostalim delovima zemlje, postojeće organizacije *Socijaldemokratske partije Ugarske* nisu bile zabranjene, ali je zabranjena svaka delatnost koja je imala manifestacioni i masovni karakter.

Rad *Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora* je odmah na početku rata bio zabranjen, te je praktično bio onemogućen i rad organizacija koje su delovale pod njegovim neposrednim uticajem.

Za 1914. godinu u sindikalnoj štampi postoje podaci samo o tome da su podružnice građevinskih radnika iz Pančeva, Subotice, Novog Vrbasa, Novog Sada, Vršca i Sente izvršile devetomesečni finansijski obračun.[205]

U prvoj polovini 1915. godine, međutim, pojavljuju se prvi znaci oživljavanja pokreta. Sindikalne podružnice se organizaciono sve više učvršćuju. Mesne podružnice građevinskih radnika u Senti, Subotici i Novom Vrbasu početkom 1915. godine već vode sistematsku evidenciju o nezaposlenim radnicima svoje grane.[206] Postepeno oživljava i rad u sindikalnim podružnicama Novog Sada: u listu *Népszava* u maju 1915. godine objavljen je članak o regulisanju članarine u pojedinim podružnicama.[207] U isto vreme najsistematskiji rad ispoljava se u radu štamparskih i tipografskih radnika u Subotici i Novom Sadu. Prema izveštajima dostavljenim *Savezu tipografskih i štamparskih radnika Ugarske* može se zaključiti da su u toku 1914—1915. godine na teritoriji Bačke takođe delovale još i podružnice u Starom Bečeju, Somboru i Adi.[208]

U toku 1917. godine klasno borbeni radnički pokret nalazio se u uzlaznoj fazi i po masovnosti i po borbenom suprotstavljanju sve težoj eksploataciji. U organizacionom pogledu zapaža se takođe značajan napredak. U Subotici, na primer, *Mesna partijska organizacija SDPU* tokom cele 1917. godine delovala je sistematski. I rad *Podružnice subotičkih štamparskih i tipografskih*

---

[204] MMTVD. 5/A, 640. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XX. Országos kongresszusa, A Földmunkások mozgalma.

[205] *Épitőmunkás*, 12. X 1914, 4.

[206] *Épitőmunkás*, 12. X 1914, 4. i 11. II 1915. 2: *Bélyeg és szakforgalom.*

[207] *Népszava*, 20. V 1915, 11.

[208] »Typographya«, 19. II 1915, 1—2: *Bevételek kiadások.*

radnika odvijao se u daljem organizacionom učvršćenju. Njihovi predstavnici učestvovali su i na ponovnoj *Zemaljskoj konferenciji Saveza štamparskih i slovolivačkih radnika Ugarske* koja je bila održana 2. IX 1917. Još u vreme pre izbijanja oktobarske revolucije, u Staroj Moravici obnovljena je *Mesna organizacija žena socijalista* i izabrana privremena uprava.[209]

Opšta ekonomska i politička situacija u proleće 1918. godine dovela je i do oživljavanja pokreta agrarnog proletarijata u pojedinim mestima Vojvodine. Organizacioni rad među poljoprivrednim radnicima donekle je bio podstaknut i sazivanjem *Okružne konferencije poljoprivrednih radnika na pustari Mergeš* 25. III 1918, gde su prisustvovali i predstavnici Saveza. Na tom skupu uspostavljena je i *Mesna podružnica Saveza poljoprivrednih radnika za pustaru Mergeš*. Nešto kasnije obrazovane su nove podružnice u Tavankutu, a kasnije u Telečki i Bajmoku.[210]

U nekim delovima Bačke, poslednjih nedelja rata, najaktivnija je bila podružnica krojačkih radnika. Takav slučaj bio je i u Subotici. *Podružnica krojačkih radnika u Subotici* je krajem aprila i početkom maja vodila uspešni štrajk koji je doveo do znatnog poboljšanja položaja radnika. Drugi njihov pokret bio je krajem avgusta i početkom septembra, a trajao je dve nedelje.[211]

Posebno je, međutim, važno istaći za taj period da se od kraja 1917. godine pokušalo sa obnavljanjem rada *Srpsko-bunjevačkog agitacionog odbora* i ponovnim pokretanjem lista *Sloboda*. Inspiraciju za ovaj pokušaj dao je *Rumunski agitacioni odbor* koji je od jeseni 1917. godine obnovio svoj rad.[212] Ovaj poduhvat međutim, nije uspeo i pomenuti agitacioni odbor počeo je da radi tek od novembra 1918. godine pod sasvim izmenjenim uslovima. Ova problematika, međutim, već ne spada u domen našeg rada.

Zaključak

Formiranjem *Socijaldemokratske partije Ugarske* u decembru 1890. godine, klasnoborbeni radnički pokret u Ugarskoj razvijao se pod novim, u političkom i organizacionom pogledu, povoljnijim uslovima.

Sve do I svetskog rata državne investicije u industriju Bačke bile su skromne pa je jedna od karakteristika industrije ove oblasti bila njena usitnjenost i ekstenzivni rast. Potpuno su preovladali mali i srednji industrijski objekti. Prema popisu iz 1910. godine, ukupan broj zaposlenih u industriji Bačke iznosio je 37 047. Međutim, ukupan broj fabričkih radnika u odnosu na broj zaposlenih u industriji pre prvog svetskog rata bio je oko 1 : 7. Iz ovoga se vidi da je industrija u Bačkoj sve do propasti Austro-Ugarske imao uglavnom zanatlijski karakter. Ove okolnosti bitno su uticale na tok i karakter radničkog pokreta u ovom području u uslovima delanja *Socijaldemokratske partije Ugarske.*

---

[209] »Nőmunkás«, 1. IV 1917, 8: *A bácskosútfalvai munkásnők megalakították a helyi nőszervező bizottságot.*

[210] Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini, 1969*, 20; Világszabadság, 17. II 1918. i 14. IV 1918.

[211] Danilo Kecić, n. d., 16. A XVI/917; 16/66.

[212] PI, Archiv 66.

Zbog takvog stanja industrije u Bačkoj glavni nosioci radničkog pokreta bili su zanatlijski radnici, ali je solidan doprinos fabričkih radnika bio nesumnjiv.

Socijaldemokratska partija Ugarske je od osnivanja zastupala stav da njeno organizaciono ustrojstvo treba da obuhvati sve snage iz ugnjetenih klasa u zemlji koje su spremne za klasnu borbu. Partija je, bez obzira na reformistički ideološki kurs, do kraja prvog svetskog rata okupljala najprogresivnije snage u zemlji i u odnosu na druge stranke uvek bila najnaprednija. Ipak ona nije bila u mogućnosti da svoje organizaciono ustrojstvo gradi na širokoj i razgranatoj mreži mesnih organizacija, jer vlasti joj to nisu dozvoljavale pod izgovorom da ni građanske stranke nemaju svoje mesne organizacije. Zato se SDPU u prvom periodu svoga agitaciono-propagandnog rada oslanjala na mesne sindikalne podružnice koje su u toku poslednje decenije XIX veka u celoj zemlji bile u intenzivnom formiranju. Njen ideološki uticaj u unutrašnjosti zemlje osećao se i u raznim radničkim udruženjima za samoprosvećivanje i potporu. Sindikalne podružnice su, međutim, delovale u prvom periodu dosta izolovano i nepovezano, jer vlasti nisu dozvoljavale stvaranje zemaljskih strukovnih organizacija radi objedinjenja organizovanih radnika na strukovnoj sindikalnoj osnovi. Osim toga, udruženja za samoprosvećivanje, koja su uspostavljana najviše u agrarnim sredinama, u većini slučajeva nisu dobila odobrenja za rad. Zato su i u Bačkoj mogućnosti za uključivanje industrijskih i zanatlijskih radnika, kao i bezemljaša i siromašnih seljaka u organizacije pod neposrednim uticajem SDPU, u poslednjoj deceniji XIX veka bile veoma skromne. Situacija se u znatnoj meri izmenila u prvim godinama XX veka. Osnivane su radničke organizacije u Subotici i Somboru. Uskoro su zemaljski sindikalni savezi dobili odobrenje za rad i objedinili mesne sindikalne podružnice.

Od prvih godina XX veka, formiraju se socijaldemokratske partijske organizacije u Subotici, Somboru, Novom Sadu, Senti, a povremeno i u nekim manjim mestima. Ove organizacije su u Bačkoj delovale kao legalne, mada ni ovde, kao uostalom ni u celoj zemlji, u organizacionom ustrojstvu SDPU status teritorijalnih partijskih organizacija nije bio potpuno raščišćen.

Uzrok izvesnog zakašnjenja pokreta agrarnog proletarijata treba tražiti i u nacionalnom sastavu stanovništva bačkobodroške županije koji je bio prilično šarolik (Srbi, Mađari, Nemci, Bunjevci, Slovaci i Rusini). Takav nacionalni sastav po sebi ne ometa klasnu borbu ukoliko među nacijama nema ugnjetača i ugnjetenih, pa ovi drugi mogu pasti pod uticaj vlastite buržoazije. Krajem 90-tih godina agrarna sirotinja iz redova narodnosti postepeno se oslobađa od uticaja sopstvene buržoazije i sve masovnije uključuje u klasni borbeni radnički pokret.

Uzrok izvesnog zakašnjenja organizovanja agrarnog proletarijata leži i u politici *Socijaldemokratske partije Ugarske* i u nejasnim i u neiskristalisanim stavovima partijskog rukovodstva o nacionalnom i agrarnom pitanju. Opšte saznanje o neizbežnosti klasne borbe prouzrokovalo je i opšti porast agrarnog pokreta Bačke. Od juna 1898. godine, međutim, pokret agrarnog proletarijata u celoj zemlji počeo je naglo da opada. U Bačkoj se takođe oseća stagniranje pokreta, naročito 1899. godine. Konstituisanje *Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Ugarske* (1906—1907) godine izazvalo je dotada

neviđeni polet socijalističkog pokreta u redovima agrarnog proletarijata. I u Bačkoj, skoro u svakom mestu gde su u većem broju živeli poljoprivredni radnici, bila je formirana i mesna podružnica ovog saveza. Kasnije, u vreme opšteg slabljenja socijalističkog pokreta u Ugarskoj, oslabila je i organizovana aktivnost agrarnog proletarijata i siromašnih seljaka i tek pred rat se zapaža izvesno oživljavanje.

Klasno borbeni radnički pokret u Bačkoj u obrađenom periodu prošao je kroz sve faze plime i oseke koje su bile karakteristične za opšte tokove ovog pokreta u Ugarskoj.

Pokret u Bačkoj je od prvih godina XX veka već uspeo da izgradi svoju dosta solidnu organizacionu strukturu. Opšta politička platforma SDPU uvek je bila sprovedena. Mase su, međutim, i ovde često osudile kolebljivost partijskog rukovodstva. Inače, sem dosta snažnog uticaja nezavisnih socijalista, a posle novoorganizovanih socijaldemokrata, druga idejna strujanja u SDPU nisu nalazila trajnog korena u Bačkoj.

Proletarijat Bačke, u sastavu proletarijata cele zemlje, afirmisao se kao važan politički činilac. Sa druge strane on je po masovnosti i intenzitetu prevazišao većinu proletarijata u ostalim županijama naročito u prvoj fazi razvitka pod okriljem SDPU. Bačka je i na nekim kongresima Partije bila ispisana kao prva među županijama po brojnosti obuhvaćenih radnika.

Összefoglalás

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a továbbiakban (MSZDP) megalakulása után (1890) a munkásmozgalom újabb lendületet kapott Bácskában is. Miután ezen a vidéken eléggé fejletlen volt az ipar, kevés volt a nagyüzemi és kisipari dolgozók száma. Ennek ellenére közvetlenül az MSZDP megalakulása után, itt is egymás után jöttek létre a munkás egyesületek a munkásosztály önművelése és megsegítése céljából.

Az 1891 és 1896 közötti magyarországi sztrájkhullámok idején, ez a gazdasági harc Bácskában is elterjedt.

Bácskában 1895. folyamán a mezőgazdasági munkások körében tömegessé vált a szervezett mozgalom (Szabadka, Bačko Petrovo Selo, Kula). Egy évvel később már újabb munkás egyesületek alakultak, elsősorban a mezőgazdasági szektorban. Viszonyítva az ország többi vármegyéihez, Bácskában volt a legtöbb ilyen munkás szervezet. Ugyancsak itt, 1896 és 1898 között nagy volt a Várkonyi István vezette Független Szocialista Párt ideológiai hatása. Ennek a pártnak sok követője akadt a szerb földnélküliek körében, és 1897. október 29-én Adán ők indították meg a *Zemljodelac* című újságot, melyet azonban hamarosan betiltottak.

Aratósztrájkok dúltak Bácskában is 1897 nyarán, melyeknek eredményeként a mezőgazdasági munkásoknak sikerült kiharcolniuk a jobb munkafeltételeket. Azonban az 1898. folyamán meghozott II. törvénycikk, mely „rabszolga törvény"-ként ismeretes, a bácskai munkásmozgalom intenzitását is gyengítette.

A XX. század elején újból fellendült Bácskában a munkásmozgalom. A művelődést célzó munkásegyesületek mellett az iparilag fejlettebb vidékeken (Újvidék, Zombor, Szabadka, Zenta, Verbász, Kula, stb.) a különböző ipari ágakban szakszervezeti alapszervezeteket létesítettek. Ezekben a városokban megalakították a helybeli szakszervezeti tanácsokat is, melyeknek az volt a feladata, hogy egyesítsék és összehangolják a meglévő szakszervezetek alapszervezeteinek tevékenységét.

A magyarországi Földmunkásszövetség tevékenységét 1906. folyamán engedélyezték, minek utána egymás után alakították meg Bácska majd minden helységében a fiókszervezeteket. Ugyancsak 1906-ban újabb aratósztrájkok színhelye volt Bácska.

A nemzetiségi területek munkás egyesületei az MSZDP körében létesített nemzetiségi agitációs bizottságok (nemzetiségi nyelvi szekciók) ideológiai hatására működtek. Ebből a szempontból különösen a szerb, azaz szerb—bunyevác agitációs bizottság tevékenységét kell kiemelnünk, melynek nagy ideológiai hatása volt Bácskában.

IZGRADNJA KOMUNIKACIJA U BANATU U POSLEDNJOJ DECENIJI XIX I PRVOJ DECENIJI XX VEKA

Dr Kalman Čehak

Banat je bogat vodenim tokovima. Oduvek su ovdašnje reke (Tisa, Begej, Tamiš, Dunav) bile veoma značajne za prevoz proizvoda (uglavnom poljoprivrednih) i sirovina u druge krajeve Ugarske, Slavonije, Hrvatske, zatim i dalje u sve predele Habsburške Monarhije, kao i u Srbiju, Rumuniju, Bugarsku, takođe i za uvoz robe (industrijske pre svega), uglavnom, iz Austrije i Češke. Naročito su značajnu ulogu odigrale banatske vodene saobraćajnice nakon regulisanja rečnih tokova. Ti regulacioni radovi započeti su još u XVIII veku, nastavljeni u XIX, i završeni, uglavnom, u prvim decenijama XX veka. Tisa je već u XIX veku postala plovna duž celog toka, kao i Dunav (nakon završetka ogromnih radova u Đerdapu sve do ušća u Crno more). Posle izvođenja velikih regulacionih radova postali su plovni i Begej i Tamiš. Razvojem parobrodarstva vodeni saobraćaj postao je brži, sigurniji i jeftiniji, zapravo najjeftiniji od svih ostalih vrsta saobraćaja. Ipak, postojala su velika ograničenja u pogledu korišćenja vodenog saobraćaja. Reke su plovne samo u mesecima kada je vodostaj normalan, a zimi je ovaj saobraćaj potpuno paralisan. Da bi se uključile u ovaj saobraćaj i predeli udaljeniji od rečnih tokova, bilo bi nužno izgraditi mrežu plovnih kanala sa nizom pristaništa i, dakako, mrežu dobrih drumova. Kanali su u Banatu prokopavani uglavnom samo radi isušivanja močvara i plavnih područja, znači radi odvoda suvišnih voda i sticanja novih obradivih površina u cilju proizvodnje semenskih kultura, prvenstveno žitarica, ali ne i za potrebe saobraćaja. Razlozi za to leže i u tome što je obradivo zemljište bilo na visokoj ceni, a izgradnjom širokih, za plovidbu pogodnih kanala ovaj zemljišni fond bi znatno opao. Sumirajući prednosti rečnog i železničkog saobraćaja, političari i privrednici su zaključili da prednost treba dati železnici, a sve ostale vidove komunikacija treba razvijati prema mogućnostima.

Izgradnja železnica

Železnica je uspešnije i lakše savladavala sve prirodne nepogode. Nije u toj meri zavisila od zime i drugih meteoroloških prilika kao vodeni saobra-

IZGRADNJA KOMUNIKACIJA U BANATU U POSLEDNJOJ DECENIJI XIX I PRVOJ DECENIJI XX VEKA

Dr Kalman Čehak

Banat je bogat vodenim tokovima. Oduvek su ovdašnje reke (Tisa, Begej, Tamiš, Dunav) bile veoma značajne za prevoz proizvoda (uglavnom poljoprivrednih) i sirovina u druge krajeve Ugarske, Slavonije, Hrvatske, zatim i dalje u sve predele Habsburške Monarhije, kao i u Srbiju, Rumuniju, Bugarsku, takođe i za uvoz robe (industrijske pre svega), uglavnom, iz Austrije i Češke. Naročito su značajnu ulogu odigrale banatske vodene saobraćajnice nakon regulisanja rečnih tokova. Ti regulacioni radovi započeti su još u XVIII veku, nastavljeni u XIX, i završeni, uglavnom, u prvim decenijama XX veka. Tisa je već u XIX veku postala plovna duž celog toka, kao i Dunav (nakon završetka ogromnih radova u Đerdapu sve do ušća u Crno more). Posle izvođenja velikih regulacionih radova postali su plovni i Begej i Tamiš. Razvojem parobrodarstva vodeni saobraćaj postao je brži, sigurniji i jeftiniji, zapravo najjeftiniji od svih ostalih vrsta saobraćaja. Ipak, postojala su velika ograničenja u pogledu korišćenja vodenog saobraćaja. Reke su plovne samo u mesecima kada je vodostaj normalan, a zimi je ovaj saobraćaj potpuno paralisan. Da bi se uključile u ovaj saobraćaj i predeli udaljeniji od rečnih tokova, bilo bi nužno izgraditi mrežu plovnih kanala sa nizom pristaništa i, dakako, mrežu dobrih drumova. Kanali su u Banatu prokopavani uglavnom samo radi isušivanja močvara i plavnih područja, znači radi odvoda suvišnih voda i sticanja novih obradivih površina u cilju proizvodnje semenskih kultura, prvenstveno žitarica, ali ne i za potrebe saobraćaja. Razlozi za to leže i u tome što je obradivo zemljište bilo na visokoj ceni, a izgradnjom širokih, za plovidbu pogodnih kanala ovaj zemljišni fond bi znatno opao. Sumirajući prednosti rečnog i železničkog saobraćaja, političari i privrednici su zaključili da prednost treba dati železnici, a sve ostale vidove komunikacija treba razvijati prema mogućnostima.

Izgradnja železnica

Železnica je uspešnije i lakše savladavala sve prirodne nepogode. Nije u toj meri zavisila od zime i drugih meteoroloških prilika kao vodeni saobra-

ćaj, a bila je i znatno brža od vodenog, čak najbrža od svih vrsta saobraćaja još i u godinama prelaska iz XIX u XX vek. Zato je i u Banatu najveća pažnja bila posvećena izgradnji novih železničkih pruga u poslednjoj deceniji XIX i u prvoj deceniji XX veka. U ove dve decenije nastavljeni su ranije započeti radovi na izgradnji banatske mreže železnica.[1]

Kao što je razvoj bankarstva bio preduslov za kapitalistički preobražaj poljoprivrede i brži opšti privredni rast, tako su kapitalistička poljoprivreda kao i ostale privredne grane nužno zahtevale dalji razvoj saobraćaja da bi se proizvodi mogli plasirati na domaćem i stranom (i inostranom) tržištu. Pošto je dobro izgrađena mreža saobraćajnica bila preduslov za stvaranje jedinstvenog tržišta u okvirima jedne zemlje, a jedinstveno tržište je istovremeno i najjača koheziona snaga svake zemlje, i u Ugarskoj je izgradnja železnica postala, odmah na početku, briga države do te mere da je tekla uz izdašnu pomoć državne blagajne. Usled toga je izgradnja saobraćajnica postala jedna od najvažnijih uzroka porasta državnih dugova u zemlji i inostranstvu.

Izgradnja železnica je, doduše, i u Ugarskoj, pa i u samom Banatu, tekla od samog početka, uglavnom, putem privatne inicijative, ali uz izdašnu pomoć države. Država je izdavala dozvole za izgradnju pruge i garantovala 5% kamate za uložena sredstva ukoliko železnica nije bila rentabilna. Ovakav sistem je davao mogućnosti za razne špekulacije i malverzacije. Dozvole za gradnju železnica bile su izdavane samo istaknutijim ličnostima, prvenstveno aristokratama, magnatima, političarima i visokim državnim činovnicima. Stoga su one, ne retko, postale predmet kupoprodaje, a državna garancija je mamila direkcije privatnih železnica da veštačkim putem stvaraju gubitke da bi od države mogle naplatiti zagarantovanu kamatu na uloženi novac.

Zainteresovanost svih faktora — ekonomskih i političkih postala je odmah na početku vidna. Seljaštvo je takođe brzo shvatilo da sa železnicom može postati robni proizvođač, a bez nje je lišeno takoreći svih mogućnosti za ikakav napredak. Drumovi su bili u veoma lošem stanju, čak i oni prvog reda, a da i ne govorimo o županijskim, sreskim, a pogotovo seoskim putevima. Kamena za podlogu u ravničarskom delu Banata nije bilo, a prevoz iz udaljenijih krajeva zapregom bio je veoma spor i skup. Sredstava za paralelnu izgradnju železnica i drumova nije bilo dovoljno, a i tehničke mogućnosti železničkog saobraćaja su u to vreme bile znatno veće od drumskog. Otuda su železnice u ovo doba bile u velikoj »modi«, kao što su danas izbili u prvi plan kamioni, autobusi i putnički automobili, i samo još veća energetska kriza će naterati ljude da menjaju svoja opredeljenja.

U eri izgradnje železnica u Ugarskoj, takođe i u Banatu, postojalo je veliko rivalstvo između pojedinih županija, između municipalnih i županijskih gradova, pa i opština, a da i ne govorimo o interesima veleposednika. Te interese je bilo veoma teško usaglasiti, a oni nisu uvek bili u skladu sa interesima cele zemlje ili jednog regiona. Izgradnjom železnica su, ipak, uglavnom svi dobijali nešto. Ona je donosila zaradu velikom broju ljudi:

---

[1] O izgradnji železničkih pruga do 1890. godine u Banatu videti delo: Kalman Čehak, *Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske 1868—1890*, Novi Sad 1971, 34—42.

siromašnim seljacima i poljoprivrednim radnicima mogućnost zaposlenja i van sezone poljskih radova. Javila se i jedna nova vrsta seoskog proletarijata. To su bili kubikaši, koji su postali najpokretniji deo seoskog stanovništva. Njihov pribor čine: kolica sa jednim točkom, ašov, lopata i putna torba za rublje i hranu. Okupljali su se u »bande« — manje ili veće grupe ljudi — koji su zajedno radile a zaradu delile po učinku. Preko nedelje su ovi ljudi bili odvojeni od porodica, a sedmično jedanput, u subotu, odlazili svojim kućama za čisto rublje i novu nedeljnu zalihu hrane (hleb, slanina, luk, so, mlevena paprika, krompir i sl.). Pošto su ovi ljudi bili veoma pokretljivi, a živeli su u grupama, činile su klasno svesniji deo seoskog proletarijata jer su bili prijemčivi za sve napredne ideologije, naročito za socijalističke ideje. Vlasti su to znale i zato su radnici na izgradnji železničkih pruga, nasipa i kanala bili pod policijskom i žandarmerijskom prismotrom već od doba Bahovog apsolutizma i izgradnje prvih železnica u Banatu u prvoj polovini pedesetih godina XIX veka. Izgradnja železnica je, dakle, posredno, ali i neposredno uticala na formiranje radničke klase, pa je, ne retko, i direktno uticala na intenzitet pokreta ove klase, a naročito njenog agrarnog dela. I iz ovih razloga vredi posvetiti pažnju izgradnji železnica u Banatu u poslednjoj deceniji XIX i prvoj deceniji XX veka.

Zahvaljujući brzom tempu izgradnje železničke mreže, u godinama prelaska iz XIX u XX vek na svakih 100 km^2 teritorije dolazi u Ugarskoj u proseku 5 km pruge, a na svakih 100 000 stanovnika 87 km, što je približno jednako odnosima u Austriji i Češkoj, znatno iznad proseka u zemljama istočne i jugoistočne Evrope, a blizu je proseku u zapadnoevropskim zemljama.[2] A Banat je na ovom planu bio nešto iznad ugarskog proseka, a znatno iznad proseka u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i drugih, naročito planinskih delova Ugarske.

Banatske železnice se izgrađuju u sklopu mreže ugarskih železnica i nadovezuju se na glavne saobraćajnice koje su izgrađene do Nagodbe 1867, kada se vodilo računa pre svega o interesima Austrije i njenog centra Beča. Posle Nagodbe interesi Ugarske nalagali su da Budimpešta postane središte svih saobraćajnica u istočnom delu dualističke monarhije.

Do 1867. godine u Ugarskoj su izgrađene dve veoma značajne linije buduće železničke mreže. Prva je išla linijom Beč—Pešta—Segedin—Velika Kikinda—Temišvar—Oršava na Dunavu blizu Đerdapske klisure (Gvozdena kapija) i povezivala je žitorodne krajeve Velike nizije, kojoj pripada i ravničarski deo Banata, sa Peštom i Bečom. Ova pruga je stvorila preduslov za izgradnju peštanske mlinske industrije, ali je doprinela i izgradnji velikog parnog mlina u Kikindi 1869. godine. Istovremeno, izgradnjom ove pruge omogućena je eksploatacija velikog rudnog bogatstva (gvozdena ruda) i uglja u planinskom delu Banata. Druga pruga je išla linijom Beč—Pešta—Solnok—Debrecen na istoku, i povezivala je stočarske krajeve Ugarske istočno od Tise sa Peštom i Bečom, stvorivši na taj način preduslov za razvoj klanične industrije i akumulaciju trgovačkog kapitala u Beču i Pešti.

---

[2] Berend T. Iván — Szuhay Miklós, *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944*. Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973, 53.

Do 1877. godine izgrađena je poprilična velika mreža železnica sa nekoliko veoma značajnih linija prema severu (Slovačka), istoku (Erdelj) i jugu (Hrvatska). Za jugoslovenske zemlje najznačajnija je linija koja vodi od Budimpešte preko Zagreba do Rijeke, kao i ona koja ide od Segedina, preko Subotice i Sombora do pruge Budimpešta—Zagreb—Rijeka. Jedino je Kikinda od gradova jugoslovenskog dela Banata bila povezana ovom prugom sa Jadranskim morem. Zato je bila toliko izražena želja Banata da se ili preko Bačke, ili preko Srema ostvari direktnija i neposrednija veza sa Jadranom, ali i sa Peštom i sa Beogradom, kasnije, nakon izgradnje železnice koja je išla preko Smedereva dole na jug Srbije, i sa Smederevom.

Do 1887. godine izgrađena je i železnička pruga Budimpešta—Beograd koja ide preko Bačke i Srema, a u Banatu su položeni temelji lokalnih železničkih pruga koje se nadovezuju na jednu od glavnih arterija Budimpešta—Oršava koja će postati osnovom i za vezu sa Rumunijom.

Izgradnjom železnica sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka Banat je bio uključen u krvotok Ugarske i Evrope, a nove železnice, izgrađene u periodu od 1890. do 1913. godine, kada su izgrađene sve ostale pruge u Banatu sem one koja povezuje Pančevo (time i Južni Banat) sa Beogradom, unosile su još veći dinamizam u privredni i društveno-politički život banatske ravnice.

Prilikom izgradnje lokalnih železnica u Banatu postojalo je rivalstvo između istočnog dela ove oblasti, pogotovo tamiške županije, i zapadnog dela, tj. torontalske županije, a unutar ove druge između Pančeva, grada sa izvesnom unutrašnjom samoupravom, i Velikog Bečkereka (Zrenjanin), sedišta torontalske županije. Pančevci su postali zainteresovani za osnivanje direktne veze sa Budimpeštom preko Titela i Novog Sada čim je otpala varijanta izgradnje železničke veze sa Srbijom linijom Budimpešta—Segedin—Kikinda—Veliki Bečkerek—Pančevo—Beograd, već je izgrađena, kao što je poznato, pruga Budimpešta—Subotica—Novi Sad—Zemun—Beograd. Pančevci su se sada zalagali za izgradnju pruge Veliki Bečkerek—Pančevo preko Perleza (od Perleza, preko Titela za Novi Sad), s tim da se ova pruga nastavi od Pančeva preko Bavaništa do Kovina radi povezivanja sa Smederevom i dalje sa jugom Srbije.[3]

Županija je, međutim, nastojala da ostvari davnašnji san: železničku vezu sa Budimpeštom preko Kikinde, što je osamdesetih godina i ostvareno, kao i sa Beogradom preko Pančeva, a sa Smederevom linijom Veliki Bečkerek—Kovin—Smederevo.[4] Grad Pančevo ni 1892. godine nije definitivno odustao od svojih ranijih stavova, već je ponudio kompromisno rešenje kako županiji, tako i Velikom Bečkereku. Prihvatio je predlog za izgradnju pruge Veliki Bečkerek—Pančevo, ali s time da se ona nastavi od Pančeva do Kovina, a odustao je od pruge Pančevo—Perlez—Titel—Novi Sad, što je i javno mnjenje pozdravilo rečima da je prihvaćeni plan dobar. Važno je da što pre dobijemo železnicu jer će ona pozitivno uticati na dalji privredni prosperitet.[5] Naime, te 1892. godine municipalni odbor grada Pančeva je na

---

[3] K. Čehak, n. d., 40—41.

[4] Isto.

[5] *Határőr*, 18. IX 1892, 1—2.

glavnoj skupštini doneo odluku da će grad obezbediti sumu od 210 000 frt. kao doprinos za izgradnju železnice, s tim da se 2/3 ove sume (140 000 frt.) utroši za izgradnju pruge Veliki Bečkerek—Pančevo, a 1/3 (70 000 frt.) za izgradnju pruge Pančevo—Kovin do Dunava prema Smederevu.[6] Istovremeno, municipalni odbor grada je jednoglasno odbio predlog županije za učešće u izgradnji pruge Vršac—Petrovo Selo (Vladimirovac)—Kovin, i Vladimirovac—Pančevo.[7] Do definitivnog preokreta je došlo tek u 1893. godini. Tada je municipalni odbor grada Pančeva doneo odluku o podizanju opštinskog zajma kod Peštanske štedionice u visini od 148 000 frt. kao svoj udeo u izgradnji pruge Veliki Bečkerek—Pančevo, a da istovremeno nije uslovio ovo učešće sa izgradnjom pruge Pančevo—Bavanište—Kovin.[8] Neke zainteresovane opštine su postale u međuvremenu nestrpljive zbog odugovlačenja i požurivale su rasplet, naravno u želji da što pre dobiju železnicu. Opština Debeljača se, primera radi, 1891. godine obratila županiji sa predlogom da se železnica izgradi od Bečkereka do Debeljače.[9] Jedno vreme se i županija nosila mišlju da prihvati ovakvo rešenje. Naravno, činila je to sa namerom da i na taj način vrši pritisak na grad Pančevo da bi prihvatio izgradnju pruge V. Bečkerek—Pančevo bez ikakvih posebnih uslova.

Pruga Veliki Bečkerek—Pančevo je uz utrošak 2 440 000 frt. izgrađena u rekordnom roku,[10] i već 9. aprila 1894. godine predata saobraćaju. Na svečanom otvaranju bio je prisutan i ministar saobraćaja koji je doputovao prvim vozom u pratnji 40—50 ljudi u Pančevo, gde mu je priređen svečani doček.[11] O tom događaju je i štampa, pogotovo pančevačka, obilato pisala.[12]

Pančevci su, paralelno sa izgradnjom pruge V. Bečkerek—Pančevo, pristupili izgradnji i pruge od železničke stanice do pristaništva na Tamišu,[13] a otpočeti su i radovi na regulisanju ušća Tamiša u Dunav.[14] Ovaj poduhvat je bio veoma značajan i velik i trajao je sve do pred kraj ove decenije. Prvi voz je stigao na železničku stanicu Pančevo—Tamiš tek u novembru 1899. godine,[15] mada je odbor za izgradnju železnice grada Pančeva usvojio ovaj projekat na sednici pod predsedništvom Pala Petera (Péter Pál), gradonačelnika Pančeva još u 1893. godini, a predlog je prihvatio municipalni odbor grada još iste te godine.[16] Prema predračunu iz 1893. godine samo izgradnja pristaništa trebala je da staje 187 597 frt.[17]

---

[6] Istorijski arhiv Pančeva (u daljem tekstu IAP), zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva br. 10/1819/1892. Vidi i *Werschetzer Gebirgsbote*, 18. II 1892, 3.

[7] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva br. 11/1818/1892.

[8] Isto, br. 11/2325 ex 1893.

[9] Arhiv Vojvodine (u daljem tekstu AV), zapisnik torontalske županije br. 417/1891 i 17033/1891.

[10] *Határőr*, 11. III 1894, 2. Izgradnja je otpočela 14. aprila 1893. (OL Ker. min. 1893—2—30752), a završena je 243 dana pre roka (OL Ker. min. 1894—2—86259).

[11] IAP zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva, br. 32/3806/1894.

[12] Vidi, npr., *Határőr*, 8. IV 1894, 1—2.

[13] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva, br. 66/6981/1893.

[14] Isto, br. 120/12243/1893. i br. 160/15057/1893.

[15] *Határőr*, 12. XI 1899, 2.

[16] Isto, 18. VI 1893, 3.

[17] Isto, 18. VI 1893, 3.

Municipalni odbor grada Pančeva je ovom kompleksu pitanja (izgradnja pruge V. Bečkerek—Pančevo, Pančevo—Tamiš, regulacija ušća Tamiša, izgradnja pristaništa i železničke stanice Pančevo—Tamiš) posvetio niz sednica. Međutim, smatram da je ovom prilikom nepotrebno ulaziti u sve detalje ove značajne izgradnje. Lokalna (i ne samo lokalna) štampa redovno je izveštavala kako o toku radova, tako i o faznim rezultatima, pa i o nizu pitanja koja su iskrsavala tokom izgradnje. Saznajemo, primera radi, kako su tekli zemljani radovi, kako je vršen dovoz peska, šljunka, kamena, šlipera i sl., ali i o tome da su radnici kubikaši zarađivali svega 18 krajcara za iskop 1 m³ zemlje.[18] Nadalje, da je kompanija otkupljivala zemlju od posednika po cenama: 480 frt. za jedno jutro oranice ukoliko je pruga išla ivicom njive, 600 frt. ako je pruga presecala njivu, a 800 frt. za jutro vinograda.[19] Nije, međutim, sve išlo glatko. Bilo je i otpora prema izgradnji železnice. Do otpora je dolazilo, uglavnom zbog neznanja, neobaveštenosti, ali i zbog straha seljaka od prevelikog zaduživanja; a oni koji su se bavili i prevozom robe zapregom plašili su se da će izgubiti mogućnost za dopunsku zaradu. Nemiri u Crepaji su izbili 1892. godine zato što seljacima nisu blagovremeno i podrobno objasnili da nisu dužni odmah da stvore sumu od 80 000 frt. za izgradnju pruge.[20] Čim su dobili iscrpne informacije o načinu obezbeđenja sredstava za izgradnju železnice, prihvatili su učešće ne od 80 000, već od 100 000 frt.[21] Bilo je, međutim, i sabotažnih akcija prilikom same gradnje pruge. Neki nezadovoljnici u Uzdinu su podizali prepreke od šlipera i šina na već izgrađenoj pruzi da bi na taj način otežali prevoz materijala za novu deonicu. Podžupan torontalske županije je morao oglasom da se obrati stanovništvu i da zapreti najstrožim kaznama učesnicima u sabotažnim akcijama.[22] Razlog za ovakvo ponašanje Uzdinaca, možda, leži u tome što ni oni nisu bili načisto s time kako će stvoriti drugu polovinu sume za učešće od 30 000 frt. Polovinu su obezbedili putem zajma na opštinske prihode, a drugu polovinu uz pomoć županije, te je i ovde otklonjen razlog za nezadovoljstvo.[23] I pored ovih teškoća, čak sabotažnih akcija, izgradnja pruge je brzo napredovala. Sredstva su bila obezbeđena dugoročnim bankovnim kreditima. Zainteresovane opštine su učestvovale sa ne malim sredstvima: Kovačica sa 80 000 frt., a Tomaševac i Padina sa 30 000, odnosno 20 000 frt.,[24] mada je Tomaševac bio poprilično udaljen od planirane trase ove pruge, a Padina još udaljenija. Istina, Padina je nešto kasnije dobila prugu pored samog sela koja je išla od Kovačice do Samoša. Crepaja je, rekli smo već, učestvovala sa 100 000, Debeljača sa 80 000, Kačarevo sa 100 000 frt.[25] Torontalska županija je te 1892. godine organizovala akciju po opštinama u regionu od Velikog Bečkereka do Pančeva pa su opštinske vlasti donosile od-

---

[18] Isto, 9. VII 1893, 3.

[19] Isto, 16. VII 1893, 3. i 23. VII 1893, 2.

[20] *Donau—Temes—Bote*, br. 20 iz 1892.

[21] *Határőr*, 3. IX 1893, 2.

[22] Isto, 6. VIII 1893.

[23] AV, zapisnik torontalske županije br. 1540/1893.

[24] *Werschetzer Gebirgsbote*, 17. VIII 1893, 3.

[25] *Határőr*, 3. IX 1893, 2.

luke o učešću u izgradnji železnica i o tome obaveštavale županijsku vlast. Iz zapisnika municipalnog odbora torontalske županije saznajemo da je Ernesthaza (Banatski Despotovac) doneo odluku o učešću sa 100 000 frt., Uzdin sa 30 000 frt., Starčevo sa 20 000 frt., Tomaševac sa 30 000 frt., itd.[26] Neke opštine, među njima Gložan, Omoljica i Jabuka, primera radi, nisu bile spremne da izdvoje ni krajcare za gradnju železnica.[27]

Listovi su pisali i o mostu na Tamišu u blizini Tomaševca, zapravo kod Orlovata, da je toliko širok da preko njega ide železnička pruga, drum za dvosmerni saobraćaj i pešačka staza.[28] Ima mnogo napisa i o izgradnji železničkih stanica, puteva do njih, kao i o izgradnji skladišta na stanicama, a još više o potrebi da se ta skladišta što pre izgrade u interesu bržeg privrednog napretka.[29]

Pošto Pančevo nije dobilo podršku niti županije, niti Ministarstva saobraćaja za izgradnju pruge Pančevo—Kovin preko Bavaništa, a bilo je veoma zainteresovano za železničku vezu sa Kovinom, i preko Kovina sa Smederevom i Nišom, prihvatilo je projekat pruge Vršac—Vladimirovac—Bavanište—Kovin, ali je izrazilo želju da se izgradi pruga Pančevo—Vladimirovac preko Banatskog Novog Sela. Time bi bila ostvarena, preko Vladimirovca, i veza sa Kovinom. Municipalni odbor torontalske županije prihvatio je ovaj predlog Pančeva sa tom izmenom da linija ide pravcem Kačarevo—Banatsko Novo Selo—Vladimirovac. Kao obrazloženje naveo je da je ova linija i kraća i jeftinija, a i više odgovara interesima opština ovog regiona. Županija je, pri tome, obećala da će i moralno i materijalno podržati grad Pančevo ukoliko prihvati ovu izmenu i dopunu svoga predloga.[30] Municipalni odbor Pančeva je prihvatio sugestije županije i odlučio da za realizaciju ovog projekta zatraži, putem Ministarstva trgovine, državnu pomoć, a od Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva poljoprivrede podršku.[31]

Međutim, ova odluka nije bila definitivna, jer su interesi Pančeva, a naročito Banatskog Novog Sela diktirali da do međusobne veze dođe direktno a ne indirektnim putem preko Kačareva. To je značilo da je trasa trebala da ide linijom Pančevo—Banatsko Novo Selo—Vladimirovac, i ovde da se nadoveže na već izgrađenu prugu Vršac—Kovin. Banatsko Novo Selo je bilo spremno da za izgradnju pruge obezbedi učešće u visini od 100 000 frt., ukoliko ona ide od Pančeva a ne Kačareva. Županija je našla, doduše, formalnog razloga da poništi ovu odluku opštine, ali je ministar trgovine uvažio žalbu Banatskog Novog Sela,[32] i tako je definitivno određeno da trasa ide linijom

---

[26] AV, Tor. žup., zapisnici municipalnog odbora županije br. 587/1892, 610/1892, 606/1892, 612/1892.

[27] Isto, br. 608/1892, 607/1892. i 609/1892.

[28] *Határőr*, 31. XII 1893, 3. Zapravo skupština torontalske županije je na svojoj sednici donela odluku da se ovaj železnički most koristi i za potrebe drumskog saobraćaja (Vidi AV Tor. žup. zapisnik br. 1692/1893).

[29] *Határőr* je, primera radi, 24. II 1895. posvetio uvodnik ovom pitanju u Pančevu.

[30] AV, zapisnik torontalske županije br. 816/1894.

[31] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva, br. 96/10943/1894.

[32] AV, zapisnik torontalske županije br. 1217/1894. i *Határőr*, 10. III 1895, 2.

Pančevo—Banatsko Novo Selo—Vladimirovac. O izgradnji ove pruge kasnije će još biti reči.

Ideja o izgradnji železnice Vršac—Kovin rodila se koncem osamdesetih ili odmah početkom devedesetih godina prošlog veka. Prvu određenu vest o tome našli smo u vršačkom listu *Werschetzer Gebirgsbote* koji piše da je u oktobru 1891. godine jedna delegacija posetila velikog župana tamiške županije i iznela mu ideju o izgradnji ovog veoma značajnog privrednog objekta.[33] Od tada, pa sve do završetka izgradnje stalno je ovo pitanje bilo u žiži interesovanja vršačke, pančevačke i druge štampe u Banatu. Zainteresovani subjekti su već u novembru 1891. godine održali konferenciju u Banatskom Karlovcu posvećenu železnici Vršac—Kovin,[34] a naredne 1892. godine poslanik ugarskog parlamenta Bernat Irmenji (Ürmény Bernát) obratio se u ime zainteresovanih subjekata (tamiške županije i opština koja su reflektovala na ovu prugu) molbom komunitatu torontalske županije da podrži ovaj i za ovu županiju, značajan poduhvat,[35] jer im je namera da ga realizuju u saradnji sa torontalskom županijom i kompanijom torontalskih lokalnih železnica. Saznajemo i to da su zainteresovane opštine bile spremne da učestvuju u izgradnji ove pruge sa ne baš velikim ali ni beznačajnim sredstvima: Vršac sa 35 000, Kovin sa 25 000, Bavanište sa 35 000 frt. itd., ali da je kompanija torontalskih železnica bila nezadovoljna ovim ponudama, već je, primera radi, od Vršca tražila učešće u vidu otkupa akcija u vrednosti od 50 000 frt.[36]

Na novoj konferenciji u Banatskom Karlovcu, koja je održana 25. februara 1892. godine, postojale su četiri varijante u pogledu trase buduće železnice: a) da pruga ide linijom Vršac—Vlajkovac—Ritiševo—Uljma—Izbište—Nikolinci—Banatski Karlovac—Alibunar—Vladimirovac—Dolovo—Mramorak—Bavanište—Kovin, kao i Vladimirovac—Banatsko Novo Selo—Pančevo; b) sve isto sa tom razlikom da pruga ne ide prema Kovinu već samo prema Pančevu, tj. otpala bi deonica Vladimirovac—Dolovo—Mramorak—Bavanište—Kovin; c) kao varijanta a) s tom razlikom da otpadne deonica Vladimirovac—Banatsko Novo Selo—Pančevo i d) da trasa ide do Banatskog Karlovca kako je predviđeno u svim varijantama, a od Banatskog Karlovca linijom Mramorak—Bavanište—Kovin.[37] Prevagnulo je mišljenje da trasa treba ipak da ide linijom Vršac—Vlajkovac—Uljma—Nikolinci—Banatski Karlovac—Alibunar—Vladimirovac—Mramorak—Bavanište—Kovin do Dunava. Ova trasa je dugačka 80 km, a po prvom predračunu izgradnja bi stajala okruglo 2 000 000 frt.[38] Koncesiju za izgradnju ove pruge dobio je već spomenuti poslanik parlamenta Bernat Irmenji.[39] On je na sednici odbora za izgradnju lokalnih železničkih pruga tamiške županije, kojoj je predseda-

---

[33] *Werschetzer Gebirgsbote*, 15. X 1891.

[34] Isto, 15. XI 1891.

[35] AV. Tor. žup. Indeks županijskih sednica br. 1249/1892. Zapisnik sa ove sednice nije sačuvan.

[36] *Werschetzer Gebirgsbote*, 14. I 1892, 3.

[37] Isto, 6. III 1892, 1. Beilage.

[38] Isto, 14. IV 1893, 3.

[39] Isto, 5. V 1892, 2.

vao dr Viktor Molnar (dr. Molnár Viktor), veliki župan tamiške županije, zatražio od županije doprinos za izgradnju ove pruge u iznosu od 6000 frt. po jednom kilometru, ukupno 426 000 frt. za 71 km pruge kroz tamišku županiju putem kupovine akcija[40] s tim da za preostalih 16 km kroz teritoriju torontalske županije obezbedi ova županija takođe od 6000 frt. po jednom kilometru. Pojedine zainteresovane opštine su takođe dale svoj doprinos: Kovin 34 000, Banatski Karlovac 16 000, Uljma 18 000, Bavanište 34 000, Nikolinci 15 000 frt.[41] Diskusija je, međutim, još uvek trajala o tome treba li pruga da ide do Kovina ili bi bilo bolje da povezuje Vršac sa drugim jakim ekonomskim centrom južnog Banata, sa Pančevom, tim pre jer Banatski Karlovac, Alibunar, Vladimirovac, Mramorak i Bavanište gravitiraju ka Pančevu, isticali su pobornici ove ideje. Drugi su, međutim, bili mišljenja da je Kovin idealno određen za krajnji cilj ove pruge ne samo zbog lokalnih interesa ovog regiona, već i zbog međunarodne veze Ugarske jer je na drugoj obali Dunava, naspram Kovina, Smederevo, centar jedne od najbogatijih i industrijski najrazvijenijih područja Srbije.[42] Iz ovih razloga je i Pančevo bilo toliko zainteresovano za izgradnju pruge Pančevo—Bavanište—Kovin—Dunav, naglašavali su pobornici ostvarenja veze Vršca sa Kovinom. Pošto je ministar za saobraćaj dao prednost izgradnji pruge Vršac—Kovin, a i torontalska županija je bila zadovoljna ovakvim rešenjem, zahtev Pančeva za izgradnju pruge Pančevo—Bavanište—Kovin kao i Pančevo—Vršac je otpao. Torontalska županija je, videli smo, u ovo vreme bila zaokupljena izgradnjom pruge Veliki Bečkerek—Pančevo. S druge strane, vezu sa Kovinom i dalje preko Smedereva sa Srbijom ova županija mogla je da ostvari železnicom koja bi išla od Velikog Bečkereka do Alibunara. Odluka je 1893. godine definitivno doneta, i vlasnik koncesije, poslanik Bernat Irmenji, dostavio je tehničku dokumentaciju pruge Vršac—Kovin svim zainteresovanim subjektima, pa i komuni torontalske županije.[43] Naravno, Irmenji je ovo učinio u nadi da će i torontalska županija obezbediti 6000 frt. za svaki kilometar pruge koja ide kroz njenu teritoriju. U ovom smislu se obratio i ministar saobraćaja komunitatu ove županije. Komunitat je, međutim, stao na stanovište da ovakav zahtev nije na svom mestu iz razloga što su zainteresovane torontalske opštine dale velik doprinos za ovu prugu, dok tamiška županija nije ničim doprinela izgradnji pruge Veliki Bečkerek—Vršac za deonicu od Margite do Vršca,[44] koja je izgrađena 1891. godine. Irmenji je i osobno bio kod velikog župana torontalske županije Ronaja (Rónay) i podžupana Daniela (Dániel), koji su mu izneli, između ostalog, i podatak da će Alibunar dati 30 000, a Vladimirovac 32 000 frt.[45] Bilo je još i nekih drugih teškoća oko obezbeđenja neophodnog kapitala za izgradnju ove pruge. Mramorak je, primera radi, bio spreman da doprinese sa 24 000 frt, ali nije bio voljan da besplatno ustupi kompaniji opštin-

---

[40] *Határőr*, 23. X 1892, 3.

[41] *Werschetzer Gebirgsbote*, 8. V 1892, 4.

[42] *Határőr*, 27. XI 1892, 1—2.

[43] AV, zapisnik torontalske županije br. 6/1893.

[44] AV, zapisnik torontalske županije br. 1151/1893.

[45] *Werschetzer Gebirgsbote*, 2. II 1893, 3.

sko zemljište za prugu, što je županija morala da akceptira.[46] Trebalo je, nadalje, i kod države izdejstvovati učešće u novcu, kao i garanciju za rentabilnost eksploatacije pruge. Vlada je dala dozvolu za izgradnju pruge, odobrila je i elaborat i predračun,[47] ali je ćutala o doprinosu i garanciji pa su se zainteresovane opštine dogovorile da upute deputaciju kod ministra trgovine Bele Lukača (Lukács Béla) sa molbom da se što pre doznači državna pomoć, tim pre, jer su predradnje na pruzi potpuno završene.[48]

Pristupanju izgradnji pruge prethodila je još jedna konferencija u Banatskom Karlovcu 19. avgusta 1893, na kojoj su bili prisutni poslanici parlamenta Elemer Palfi (Pálffy Elemér), Bernat Irmenji i dr Imre Čivak (dr. Csivák Imre) kao i predsednici sudbenih stolova Vršca, Bele Crkve i Kovina, a konferenciju je otvorio gradonačelnik Vršca Johan Semajer (Johan Seemayer).[49] Međutim, ni na ovoj konferenciji nisu uspeli da daju odgovor na najakutnije pitanje: kako obezbediti sredstva koja nedostaju. *Határőr*, posmatrajući tokove raspleta oko pruge Vršac—Kovin iz lokalističkog pančevačkog ugla, pomalo likujući, uzviknuo je: izgleda da je pruga Vršac—Kovin iskočila iz koloseka jer nema dovoljno para za njenu izgradnju. Naime, deputacija koja je nedavno pre toga bila kod ministra trgovine — piše list — i tražila sumu od 154 000 frt., ostala je praznih ruku, naravno, ukoliko se dobijeno obećanje ne uzme zdravo za gotovo.[50] Ipak, vrag nije bio toliko crn koliko su, možda, neki i želeli da bude. Na sledećoj konferenciji, koja je održana u Alibunaru 10. januara 1894, postignut je izvestan napredak[51] jer je ministar trgovine već 19. januara iste godine podneo parlamentu predlog zakona o izgradnji pruge Vršac—Kovin,[52] a u martu je odbor parlamenta prihvatio predlog zakona,[53] u junu iste godine znalo se da će pruga stajati 2 850 000 frt., da su ova sredstva definitivno obezbeđena, čak da radovi veoma uspešno napreduju i da je istog meseca u Budimpešti osnovano akcionarsko društvo za izgradnju ove pruge, i da je akcionarsko društvo putem emisije 3390 osnovnih (törzs) i 9880 primarnih (elsőbbségi) akcija obezbedilo kapital u iznosu od 6 935 000 kruna (3 467 500 frt.).[54] Time je otklonjena i poslednja prepreka da se započeto i završi. Radovi, koji su otpočeli u martu, trebalo je da budu završeni u novembru iste 1894. godine. Pančevo je još jednom pokušalo da onemogući ostvarenje ovog projekta. Naime, prema pisanju lista *Határőr* (a i sam dokumenat je sačuvan), grad je uputio memorandum ministru trgovine sa molbom da odbije predlog za izgradnju pruge Vršac—Kovin, jer će izgradnjom ove pruge Pančevo, kao najveći centar Južne Ugarske posle Temišvara i Novog Sada, dospeti u

---

[46] *Határőr*, 4. VI 1893, 2.
[47] Isto, 16. VII 1893, 3.
[48] Isto, 23. VII 1893, 3. i *Werschetzer Gebirgsbote*, 10. VIII 1893, 3.
[49] *Werschetzer Gebirgsbote*, 24. VIII 1893, 2.
[50] *Határőr*, 10. IX 1893, 3.
[51] *Werschetzer Gebirgsbote*, 21. I 1894, 3.
[52] *Határőr*, 21. I 1894, 3.
[53] Isto, 11. III 1894, 2.
[54] Isto, 10. VI 1894, 3. i *Werschetzer Gebirgsbote*, 17. VI 1894. Po W. G. osnovni kapital akcionarskog društva iznosio je 6 625 000 kruna, a ne 6 935 000 koliko navodi *Határőr*.

veoma težak ekonomski položaj — izgubiće dobar deo svoje prirodne zaleđine. U memorandumu se iznose i podaci da je grad podneo ogromne žrtve dajući 140 000 frt. za izgradnju pruge Veliki Bečkerek—Pančevo, da ulaže, nadalje, ogromna sredstva u izgradnju i obnovu javnih drumova, u regulaciju korita Tamiša do ušća itd.[55] Ipak, pitanje izgradnje pruge Pančevo—Vladimirovac sve je više dolazilo na dnevni red i u Pančevu, jer izgradnjom ove pruge sve do pristaništa na Tamišu — smatrali su mnogi — grad bi mogao nadoknaditi, delimično barem, gubitak koji će ga zadesiti izgradnjom pruge Vršac—Kovin. Delovala je u tom pravcu i odluka skupštine magistrata Pančeva.[56] Zainteresovanost Pančeva kao i opština na budućoj pruzi postajala je sve veća. Ali je i tu glavni problem predstavljao obezbeđenje neophodnih sredstava putem doprinosa u vidu otkupa deonica i izdejstvovanja finansijske pomoći županije i države. Naime, prema nacrtu predračuna pruga bi stajala ravno milion forinti. Trebalo bi, dakle, obezbediti barem 350 000 frt. u osnovnim deonicama. Alibunar je najavio spremnost da obezbedi 20 000, Banatsko Novo Selo 100 000, Vladimirovac 30 000 frt. i računali su da će i država otkupiti osnovne deonice u vrednosti od 80 000 frt., a Pančevo od 120 000 frt.[57] Međutim, neprijatno iznenađenje zadesilo je pobornike ove železnice u Vladimirovcu. Opštinsko predstojništvo je sa jednim glasom više odbilo doprinos za prugu Pančevo—Vladimirovac, a po zakonu nova rasprava o ovom pitanju mogla je da usledi tek nakon šest meseci.[58] Za prebrođenje nastalih teškoća Pančevcima i svim zainteresovanima veoma je dobro došla mnogo publikovana izjava predsednika vlade Vekerlea (Wekerle) u septembru 1894. godine. Centralno pitanje te izjave odnosilo se na unapređenje privrede Ugarske u celini putem obezbeđenja boljeg i bržeg prosperiteta gradova u unutrašnjosti zemlje. Drugim rečima, da se pomalo preinači dotadašnja politika favoriziranja Budimpešte na račun ostalih gradova zemlje. A to se — po rečima predsednika vlade — najefikasnije može postići izgradnjom železničkih pruga. Vekerle je pohvalno govorio o naporima Mađarske industrijske i trgovačke banke (Ipar és kereskedelmi bank) koja je u zajednici sa veoma solidnim inostranim bankama uspešno finansirala izgradnju železnica u Ugarskoj. Isto tako je istakao i da je ova banka uspela da putem Banque de Paris i njenih belgijskih i austrijskih partnera obezbedi priliv kapitala u iznosu od 25 miliona franaka.[59] A Vekerle je bio veoma cenjen i priznat finansijski stručnjak, koji je koncem osamdesetih i početkom devedesetih godina u svojstvu državnog savetnika za finansije, potom ministra finansija, veoma uspešno radio na sanaciji gubitaka državnog budžeta. Ovaj posao je tako uspešno obavio da je deficit smanjen do 1889. godine na 6 miliona frt., a u 1891. godini već je postojao suficit od čak 8 miliona. Stoga, nije ni čudo što je njegova reč iz domena finansija uvek bila uslišena. Tako je i ovom izjavom iz 1894. godine dao nov podstrek daljoj izgradnji železnica.

---

[55] *Határőr*, 20. V 1894, 2—3.
[56] Isto, 3. VI 1894, 1—2.
[57] Isto, 15. VII 1894.
[58] Isto, 26. VIII 1894, 1. i AV, zapisnik torontalske županije br. 1484/1894.
[59] Isto, 30. IX 1894, 1—2.

Komunitat torontalske županije i direkcija kompanije torontalskih lokalnih željeznica smelije je ulazila u nove projekte za izgradnju željeznica. Na predlog podžupana torontalske županije doneta je odluka o podizanju kredita u iznosu od 1 100 000 frt. na 50 godina na teret županijskog fonda za puteve. Podžupan je još u 1894. godini bio zadužen da nađe najboljeg kreditora, a vlasnici koncesija, baron Fedor Nikolić i Ferenc Bešenjei (Bessenyei Ferenc) bili su pozvani da u roku od dve godine izdejstvuju dozvole za izgradnju novih željeznica.[60] Sledeće, 1895. godine, na predlog direkcije kompanije torontalskih lokalnih željeznica, županija je uzela na sebe obavezu sufinansiranja šest novih pruga. Među njima i ove: Boka—Jarkovac—Dobrica—Novi Kozjak—Ilandža—Seleuš—Alibunar; Boka—Jarkovac—Samoš—Padina—Kovačica; Žombolja—Grabac—Čatad—Bogšan—Lovrin (na teritoriji današnje Rumunije) sa konstatacijom da će ovim željeznicama biti uključene u već postojeću mrežu veoma bogata područja županije, i da su sve dosadašnje investicije bile veoma uspešne, što dokazuje i veoma rentabilno poslovanje svih do tada izgrađenih pruga.[61] Na narednoj sednici je, na predlog podžupana, doneta odluka o učešću županije u izgradnji planiranih željeznica i mostova u visini od 1 500 000 frt., kao i način na koji će se ova svota obezbediti.[62] Zainteresovane opštine su takođe shvatile značaj izgradnje pruge i sve su bile spremne da izdašno doprinesu njenoj izgradnji. Činile su to, dakako, u nadi da će im se gradnja pruge višestruko isplatiti. Opština Seleuš je, primera radi, bila spremna da obezbedi 120 000, Ilandža 80 000, Alibunar 100 000, Dobrica 60 000, Samoš 80 000, Kovačica 30 000 frt., što je komunitat županije i odobrio.[63] Time su stvoreni materijalni preduslovi za realizaciju zaista velikog programa izgradnje novih željeznica.

I pančevačka javnost je sve glasnije zahtevala donošenje definitivne odluke o izgradnji pruge Pančevo—Vladimirovac, kao i obezbeđenje za to potrebnih materijalnih sredstava. Naročito je javnost postala glasna nakon što je 6. decembra 1894. godine otvorena pruga Vršac—Kovin i predata redovnoj eksploataciji. Municipalni odbor grada stalno je požurivan da izglasa doprinos za gradnju pruge, tim pre, jer bez toga doprinosa nisu mogli računati ni na pomoć županije, niti države. A otvaranjem saobraćaja na pruzi Vršac—Kovin obrt će sigurno mimoići Pančevo, naglašavali su privrednici. Osim toga, na pomolu je bila i izgradnja pruge koja je trebalo da se nadoveže na železnicu Vršac—Kovin, a povezivala bi Kovin, preko Alibunara, Seleuša, Ilandže, Ferdinandfalve (Novi Kozjak), Dobrice, Samoša, Jarkovca, Ernesthaze (Banatski Despotovac) sa prugom kompanije torontalskih lokalnih željeznica kod Nemačke Sarče (Sutjeska) sa Velikim Bečkerekom, prema pisanju *Werschetzer Gebirgsbote* još 1893. godine,[64] a u stvari, predlog je dat za izgradnju pruge koja je trebalo da ide, kao što je gore već rečeno, trasom Boka—Samoš—Kozjak—Ilandža—Seleuš—Alibunar.

---

[60] AV, zapisnik torontalske županije br. 510/1894.

[61] AV, zapisnik torontalske županije br. 907/1895, i *Határőr*, 26. V 1895, 3.

[62] AV, zapisnik torontalske županije br. 908/1895.

[63] Vidi zapisnik torontalske županije br. 922, 923, 924, 925, 926, 927 iz 1895. god. u AV.

[64] *Werschetzer Gebirgsbote*, 25. III 1893, 3.

Municipalni odbor grada Pančeva je najzad izglasao 150 000 frt. kao doprinos grada za izgradnju pruge do Vladimirovca, a za predradnje još 30 000, znači ukupno 180 000 frt. Ovu veliku sumu su obezbedili putem zajma od Peštanske trgovačke banke u iznosu od 190 000 frt. na 50 godina.[65] Grad se odmah obratio i županiji za pomoć.[66] Banatsko Novo Selo je za ovu prugu obezbedilo, putem opštinskog zajma, 100 000 frt. sa zahtevom da se železnička stanica izgradi odmah pored sela, a red vožnje da se odredi tako da ujutro i uveče stigne po jedan voz u Pančevo, nadalje da železnička kompanija izgradi drum do železničke stanice s tim da će opština preuzeti na sebe održavanje tog druma.[67]

Dozvola za izgradnju pruge izdata je u junu 1895.[68] a ugovor o izgradnji sklopljen je između grada Pančeva i inženjera Mihalja Polačeka (Pollacsek Mihály) već 15. juna 1895. godine.[69] Preduzimač se obavezao da će prugu od stanice u Vladimirovcu do stanice u Pančevu, preko Banatskog Novog Sela, zatim od pančevačke železničke stanice do obale Tamiša izgraditi do 15. avgusta 1896. godine za sumu od 718 000 frt., računajući samo radove. Penali za zakašnjenje su predviđeni u iznosu od 100 frt. na dan.[70]

Početkom 1896. godine osnovano je akcionarsko društvo železnice Pančevo—Vladimirovac. Osnivač ovog društva bio je sam grad Pančevo pošto je dao najveći doprinos obezbeđenju osnovnog kapitala za izgradnju pomenute železnice. Sklopljen je ugovor između grada i društva o međusobnim pravima i obavezama. Gradu je, naravno, stalo do toga da mu uloženi kapital donese odgovarajuće profite, i stoga je u direkciju od 9 članova imenovao pet.[71]

Ugovor sa izvođačem radova je na zahtev Ministarstva unutrašnjih poslova nešto malo preinačen a potom odobren,[72] te je novoformirano akcionarsko društvo moglo da pristupi izgradnji pruge.

Još za vreme trajanja izgradnje akcionarsko društvo je zatražilo i dobilo od Ministarstva trgovine dozvolu u trajanju od jedne godine za izgradnju železničkih pruga: Pančevo—Dolovo koja bi išla od železničke stanice na Tamišu, zatim za liniju Pančevo—Jabuka—Glogonj—Sefkerin——Opovo—Baranda—Sakule—Perlez—Titel, nadalje Perlez—Veliki Bečkerek. Međutim, municipalni odbor grada Pančeva je ovu dozvolu uzeo samo na znanje i nije pokazivao bilo kakvu spremnost da i materijalno potpomogne te projekte.[73] Grad je, naime, dao maksimum za izgradnju železnica. Preko

---

[65] IAP, zapisnik municipalnog odbora br. 155/15262/1894.

[66] AV, zapisnik torontalske županije br. 816/1894.

[67] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva br. 97/10189/1894. i AV, zapisnik torontalske županije br. 1217/1894.

[68] IAP, zapisnik municipalnog odbora br. 119/132/1896. i *Határőr*, 9. VI 1895, 3.

[69] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva br. 119/132/1896.

[70] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada br. 59/8304, 8333/1895.

[71] IAP, zapisnik glavne skupštine municipalnog odbora grada Pančeva br. 16/1417 3x 1896.

[72] OL BM 1896—III—59332 i IAP, magistrat. br. 87/9250—896.

[73] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva br. 137/13694/1896.

te granice nije mogao da ide, tim više, jer je i regulacija ušća Tamiša angažovala značajna sredstva.[74]

Bilo je dosta problema i sa izgradnjom pruge Pančevo—Vladimirovac. Najveću glavobolju su pričinjavali špekulanti i poneki vlasnici zemlje. Grad Pančevo je za otkup 1 kat. jutra prvoklasne oranice odredio sumu od 480 frt. (kako za prugu, tako i za potrebe regulisanja Tamiša), a pojedinci su tražili čak i desetostruko više. Municipalni odbor grada je morao da uloži ogroman trud da bi suzbio val špekulacija.[75] Komisija je u Banatskom Novom Selu morala plaćati za otkup zemlje 750 frt. po katastarskom jutru.[76] Najzad su sve prepreke bile savladane i izgradnji pruge Pančevo—Vladimirovac se pristupilo negde u junu 1895. godine,[77] u junu naredne 1896. godine pruga je bila gotova, a u avgustu i predata redovnom saobraćaju.[78] Bila je ukupno 32,6 km dugačka, imala je dve železničke stanice, a vozovi su mogli da saobraćaju na njoj sa 40 km na sat, kako je odlučeno u parlamentu još u decembru 1895. godine.[79] Javnost je bila zadovoljna i cenom koštanja radova. Naime, ubrajala se u red jeftinih pruga, jer je km izgrađene pruge stajao samo 27 392 frt. na močvarnom terenu. A cene su se inače kretale na znatno lakšem terenu — prema pisanju štampe — između 38 000 i 40 000 frt. po kilometru.[80]

Ako posmatramo podatke o intenzitetu izgradnje banatskih železnica u poslednjoj deceniji XIX veka i uporedimo ih sa podacima o izgradnji u drugim regionima Ugarske, možemo zaključiti da u tom pogledu Banat nije zaostajao, čak je i prednjačio u poređenju sa većinom ostalih oblasti. Ako pak ovome dodamo i to da je dinamika izgradnje železnica u Ugarskoj spadala u sam evropski vrh, onda sledi zaključak da je i naš jugoslovenski deo Banata u to vreme spadao, u ovom pogledu, u sam evropski vrh. To dokazuju i neki egzaktni podaci od kojih navodim sledeće: godine 1880. u Banatu bilo je (uzevši u obzir celu teritoriju Banata) ukupno 537 km železničke pruge. Godine 1885. predata je saobraćaju pruga Veliki Bečkerek—Velika Kikinda, 1888. Veliki Bečkerek—Pardanj i Sečanj—Velika Margita, 1891. Velika Margita—Vršac, 1892. Žebelj—Čakovo, 1895. Veliki Bečkerek—Pančevo, Vršac—Kovin i Gavosdia—Nadrag, 1895. Temišvar—Nađsentmikloš, Čakova—Boka i Žombolja—Pardanj. Nakon izgradnje navedenih pruga Banat je imao ukupno 1134 km železničke pruge, a izgradnja novih pruga je bila u toku.[81]

---

[74] IAP, zapisnik municipalnog odbora grada Pančeva, br. 31/5112/1896, br. 66/6919 ex/1896, br. 101/11327/1896, br. 104/11667/1896. i br. 105/11668/1896. Grad Pančevo je 1898. godine morao da uzme kredit od Peštanske štedionice u iznosu od 214 000 frt. radi saniranja budžeta grada za otplatu prispelih dugova, za stvaranje rezervnog fonda za železnicu i za izgradnju nove svilare (OL Ker. min. 1848—2—42649).

[75] U Pančevu je za jedno jutro prvoklasne zemlje utvrđena cena od 480 frt., a Mihalj J. Rada (Radda J. Mihály) je za 804 kvadratnih hvati na plavnom terenu pored Tamiša tražio 3000 frt. Na predlog municipalnog odbora grada isplaćena mu je suma od 350 frt.

[76] AV, zapisnik municipalnog odbora torontalske županije br. 1306/38724/1897.

[77] *Határőr*, 9. VI 1895, 3.

[78] Isto, 30. VI 1896, 2. i 30. VIII 1896, 2.

[79] Isto, 1. XII 1895, 1.

[80] Isto, 2. II 1896, 2.

[81] Izveštaj Temišvarske trgovačke i zanatske komore, Temišvar 1896, 186—187.

Do 1898. godine izgrađene su pruge Vršac—Lugoš—Marošilje (Ilija na Morišu), zapravo deonica od Gataje preko Lugoša do Ilije u dužini od 145 km koja povezuje Banat sa Erdeljem, zatim pruga Sečanj (zapravo Boka)—Alibunar i Samoš—Kovačica, ukupno 65 km, kao i uzani kolosek Veliki Bečkerek—Žombolja. Sa ovim prugama dužina svih banatskih železnica porasla je na 1801 km, od toga 1142 km je bilo u rukama kompanija, a 652 km u vlasništvu države.[82]

Ugovori za izgradnju železnice Sečanj (Boka)—Alibunar i Samoš—Kovačica sklopljeni su koncem 1896. godine između direkcije torontalskih lokalnih železnica s jedne, i firme Henrik Frojnd (Freund) i sina s druge strane, a pruga je 1898. godini već bila predata saobraćaju.[83] A definitivnu liniju pruge Sečanj (Boka)—Alibunar i Samoš—Kovačica odredio je ministar trgovine svojim aktom od 26. avgusta 1897. godine. Po ovoj odluci krilna pruga za Alibunar odvajala se u blizini Boke od železnice Sečanj—Vršac, s tim da je tamo izgrađena i železnička stanica, a druga krilna pruga od Samoša do pruge Veliki Bečkerek—Pančevo; po planovima torontalske županije trebala je da ide do Debeljače, međutim, Ministarstvo je naredilo da ide do Kovačice.[84] Tako je odlukom ministra trgovine razrešeno rivalstvo između ove dve južnobanatske opštine u korist sreskog centra Kovačice.

Za jugoslovenski deo Banata, a naročito za grad Vršac od velikog je značaja bila i izgradnja pruge Vršac—Lugoš—Marošilje jer je povezivao Južni Banat sa Erdeljem. Akcija za izgradnju ove pruge otpočela je negde početkom 1893. godine, kada se govorilo o izgradnji prve deonice od Vršca do Lugoša, zatim o drugoj deonici od Lugoša do Čakova. Vlasnik koncesije baron Georg Stojanović bio je spreman da uloži u prvu deonicu 60 000, a u drugu 45 000 frt.,[85] ali je odmah najavio i mogućnost izgradnje sledeće deonice do Fačeta i Marošilje.[86] Zainteresovane opštine su takođe prijavljivale svoju spremnost za učešće u finansiranju ovog poduhvata, kao i tamiška i krašoseverinska županija i grad Vršac.[87] Kolika je bila zainteresovanost za izgradnju ove pruge vidi se i iz dva podatka koje smatram važnim da navedem: 1. pismo koje je upućeno ministru trgovine u kome se iznose najrelevantniji podaci o ekonomskom, društvenom i političkom značaju ove pruge potpisale su 372 osobe;[88] 2. nisu samo zainteresovane opštine i županije bile spremne (zajedno sa gradom Vršcem) da doprinesu izgradnji ovog objekta, već i posednici i finansijski magnati kao što su bili baron Miloš Bajić (Baich Milos), baron Šenberg (Schönberg), baron Ivan Stojanović (Stojanovits Iván), Feodor Lazarević (Lazarevits Feodor), Đula Kail, Herman Kon (Kohn), baron Đerđ Stojanović (Stojanovits György), kao i vršačka preduzeća: skrobara

---

[82] A magyar szent korona országainak közgazdasági állapota az 1898. évben. A kereskedelmi és iparkamarák jelentései a kereskedelmügyi miniszterhez. Budapest 1899. U daljem tekstu: Közgazdasági állapotok 1898-ban, str. 674—675.

[83] *Határőr*, 6. XII 1896, 3. i *Végvidék*, 18. XI 1898, 2.

[84] AV, zapisnik torontalske županije br. 1568/50606/1897.

[85] *Werschetzer Gebirgsbote*, 18. V 1893, 3.

[86] Isto, 2. VII 1893, 4.

[87] Isto, 5. II 1893, 3. i 4. VI 1893, 4.

[88] Pismo je objavljeno i u listu *Werschetzer Gebirgsbote*, 26. XI 1893, 2—3.

»Union« i ciglana vršačkog akcionarskog društva.[89] Ovima se nešto kasnije pridružio i grof Betlen (Bethlen) iz Erdelja.[90]

Bilo je, dakako, i takvih projekata koji se nikada nisu ostvarili, kao što je to bio slučaj sa planiranom prugom Kovin—Skorenovac—Brestovac, mada se za nju zalagao i ministar trgovine Erne Daniel (Dániel Ernő).[91] Nije realizovana ni izgradnja pruge Pančevo Tamiš—Vojlovica—Starčevo—Omoljica—Ivanovo—Brestovac—Pločice—Kovin,[92] za koju je bila zainteresovana torontalska županija, naravno i grad Pančevo. Ministar trgovine je i za ove pruge izdao dozvole, one ipak, zbog nedostatka sredstava, nisu izgrađene.

Izgradnji železnica, ne retko, smetale su i suparništva između pojedinih municipija. Videli smo da su Pančevci bili zainteresovani za direktnu vezu sa Kovinom preko Bavaništa. Međutim, ideju nisu uspeli da realizuju zbog toga što su Kovin i Bavanište bili u tamiškoj a ne u torontalskoj županiji. Iz tih razloga je Vršac dobio prednost u odnosu na Pančevo. Torontalska županija nije ni bila spremna da sufinansira ovu prugu, ali je bila spremna da to učini sa prugom Pančevo—Vladimirovac preko Banatskog Novog Sela, ali se zalagala za to da pruga ide od Kačareva (opštine na pruzi Veliki Bečkerek—Pančevo), a ne od Pančeva direktno, što, naravno, Pančevcima, a naročito Novoseljanima nije odgovaralo. Ista županija se međutim veoma zalagala za izgradnju uskotračne pruge Veliki Bečkerek—Žombolja, za koju je najviše bio zainteresovan latifundista grof Čekonić, i bila je spremna da učestvuje u realizaciji ovog projekta sa 280 000 frt. u gotovom i da uzme kredit u iznosu od čak 1 667 400 kruna.[93]

Ponekad su se odnosi toliko zaoštravali da je vlada bila primorana na intervenciju radi prevazilaženja uskih županijskih ili lokalnih interesa i uspostavljanja veze između železničkih pruga pojedinih kompanija i županija. Najčešće se sporilo oko toga gde da se ostvari veza, jer je od toga u mnogome zavisilo koja će županija ili kompanija imati veće koristi. Većinu sporova između torontalske i tamiške županije razrešio je ministar trgovine svojom odlukom od 26. avgusta 1897. godine.[94] Zahvaljujući tome, ostvarena je veza između Velikog Bečkereka i Temišvara putem izgradnje pruge Modoš—Temišvar. Ova pruga se, naime, nadovezala kod Sečnja na prugu Veliki Bečkerek—Vršac. Zainteresovane opštine su već 1893—94 godine bile spremne da sopstvenim učešćima doprinesu izgradnji ove pruge.[95]

Temišvarska trgovačka i zanatska komora je 1898. godine mogla u svom izveštaju sa velikim zadovoljstvom da konstatuje: poslednje dve—tri godine izgrađeno je nekoliko, sa privrednog stanovišta veoma značajnih pruga na teritoriji ove komore.[96]

---

[89] *Werschetzer Gebirgsbote*, 7. X 1894, 1—2.
[90] Isto, 12. XI 1896, 1—2.
[91] Isto, 10. III 1898, 2.
[92] *Végvidék*, 3. VI 1898, 3.
[93] AV, zapisnik torontalske županije, br. 1574/49177 i 1575/52466/1897.
[94] AV, zapisnik torontalske županije br. 1568/50606/1897.
[95] Opština Srpski Modoš, primera radi, sa 6000 frt. (Vidi AV, zapisnik torontalske županije br. 1159/1893. i br. 6/1894), a Nemački Modoš sa 5000 frt. (AV, zapisnik torontalske županije br. 1172/1893).
[96] Közgazdasági állapotok 1898-ban, 674—675.

Izgrađene su još dve značajnije lokalne pruge u našem Banatu: Veliki Bečkerek—Žombolja normalnog koloseka u dužini od 96 km i, takođe normalnog koloseka, između Karlove (Novo Miloševo) i Segedina preko Padeja, Čoke, Novog Kneževca, u dužini od 76 km. Inicijativu za ovu prugu dali su, još 1895. godine Bela Talijan (Tallián Béla) veleposednik iz Novog Kneževca i baron Ivan Bajić (Báich Iván), veleposednik iz Bočara. Torontalska županija je podržala i moralno i materijalno izgradnju ove pruge jer je smatrala da je od opšteg interesa, ali i to da predeli kroz koje treba da ide ova železnica zaslužuju bolju vezu kako sa sedištem županije Velikim Bečkerekom, tako i sa Segedinom gde im je glavna pijaca.[97] U vezi sa izgradnjom ove železnice vredi spomenuti spor između opštine Čoke i veleposednika Lederera u istom mestu. Naime, opština je donela odluku da će za izgradnju ove železnice obezbediti ukupno 10 000 frt., ali tako, da polovinu od te sume uplati opština iz fonda ritske zemlje (Iberland), a 5000 frt. da plate veleposednici Karolj i Artur Lederer. Veleposednici su, međutim, uložili žalbu na ovu odluku, koju je županijski minicipalni odbor kao nezakonitu, poništio. Opština je stoga morala i drugu polovinu sume da obezbedi, što je učinila putem zajma.[98]

Stanje banatske železničke mreže na kraju prve decenije XX veka bilo je sledeće: postojale su glavne pruge u vlasništvu države (MAV) Budimpešta —Oršova, koja je izgrađena 1857. i 1876 godine, zatim Temišvar—Oršova, izgrađena 1856. i 1858, Arad—Temišvar (1851), Vojtek—Nemački Bogšan (1874) i Valkanj—Varjaš (1888), na koje se nadovezuju banatske lokalne železnice, izgrađene, sem malih izuzetaka, u poslednjoj deceniji XIX veka. Navešću samo one koje idu delom i kroz jugoslovenski deo Banata ili celom dužinom na njegovoj teritoriji. Železnička kompanija lokalnih železnica Velika Kikinda—Arad imala je tri linije: Velika Kikinda—Arad, Velika Kikinda—Njere i Lovrin—Žombolja. Železnička kompanija lokalnih železnica Segedin—Velika Kikinda—Veliki Bečkerek dve železnice: Segedin—Karlova—Veliki Bečkerek, koja se kod Serega (NR Mađarska), nadovezuje na prugu MAV Budimpešta —Kikinda—Oršova, i Velika Kikinda—Karlova (Novo Miloševo). Kompanija torontalskih lokalnih železnica imala je pet železnica: Žombolja—Veliki Bečkerek u dužini od 96 km sa 22 stanice, Žombolja—Veliki Bečkerek—obala Begeja, koja vodi drugom linijom, uskotračna je, dugačka 68 km i prelazi kroz sam grad Veliki Bečkerek, gde ima dve stanice i četiri stajališta, zatim Sečanj—Alibunar, Sečanj—Vršac i Samoš—Kovačica. Kompanija torontalskih lokalnih železnica i lokalne železnice Pančevo—Vladimirovac dve pruge: Veliki Bečkerek—Pančevo i Pančevo—Vladimirovac. Torontalska i tamiška županija su imale zajednički interes za izgradnju lokalne železnice Jaša Tomić—Temišvar, zatim lokalne pruge Temišvar—Nađsentmikloš (koja celom dužinom ide teritorijom Rumunije), Žebelj—Čakovar—Boka, koja ide delimično i teritorijom jugoslovenskog dela Banata, a bila je u vlasništvu kompanije

[97] AV, zapisnik torontalske županije br. 905/1895. i br. 2138 kgy/37276/95.
[98] Isto, br. 1322/43730/97.

lokalne železnice Žebelj—Čakovar—Boka. Posebna kompanija je držala i prugu Vršac—Kovin, kao i Vršac—Lugoš—Marošilje.[99]

Rekli smo već da je najveći deo ovih železnica izgrađeno u poslednjoj deceniji XIX veka, onda, kada su izgrađene i železnice u Bačkoj i Sremu. Ipak, prva železnička veza između Banata i Bačke ostvarena je tek 1915. godine izgradnjom pruge Senta—Čoka u dužini od 6,6 km i mostom na Tisi. Druga veza je ostvarena izgradnjom pruge Orlovat—Knićanin u dužini od 24,9 km 1925, a zatim Knićanin—Titel u dužini od 2,7 km 1927. godine, mada su, videli smo, postojali mnogi planovi, pa i projekti da se ova veza ostvari još u XIX veku. Banat je sa Beogradom povezan tek 1935. godine kada je izgrađena pruga Beograd Dunav—Pančevo u dužini od 26,3 km sa mostovima preko Dunava i Tamiša.[100] Direktna železnička veza između Banata i Srema nije ostvarena do današnjih dana.

Temišvarska trgovačka i zanatska komora bila je zadovoljna poslovnim rezultatima banatskih železnica. Iz godine u godinu konstatuje, naime, u svojim godišnjim izveštajima, da se povećava kako putnički, tako i teretni promet na banatskim železnicama. Istovremeno, vodi upornu borbu za uvođenje povoljnije železničke tarife u interesu industrije i privrede u celini. Predlaže da tarifa na državnim železnicama bude takva da domaća industrija postane konkurentna inostranoj. Ovakva politika bi bila — veli ova komora — »najmoralnija i najsigurnija državna potpora domaće industrije jer bi se potpomagala sama proizvodnja, tj., izvezena roba, i ne bi moglo doći do raznih malverzacija«.[101]

Radi plasiranja ugarske i banatske industrije na balku pijacu, komora traži slične beneficije na železnicama koje vode prema Balkanu, kakve postoje na železnicama za Rijeku. Traži, dalje, i ukidanje obaveze pasoša u prometu sa Srbijom i otvaranje novih graničnih prelaza da bi se povećao promet, naročito u Pančevu, Kovinu i Oršavi. Insistirala je i na tome da se liberalizuje uvoz stoke iz Srbije u Banat da bi se već jednom prevazišla ta nemoguća situacija da je meso jeftinije u Budimpešti nego u provinciji samo zato što provincija, pa i Banat kao deo provincije, dobija meso posredstvom Budimpešte.[102]

Osposobljavanje vodenih tokova za saobraćaj

Paralelno sa izgradnjom banatskih železnica, i rečnim tokovima se pridavala velika pažnja u cilju odvodnjavanja, ali i radi njihovog osposobljavanja za plovidbu i pri niskom vodostaju. U Banatu su najveće teškoće pričinjavale reke Begej, zajedno sa Begejskim kanalom, i Tamiš, jer su ove reke

---

[99] Borowsky, *Torontál vármegye*, 250. i Borowsky, *Temes vármegye*, 189. Sa postignutim rezultatima torontalska županija bila je zadovoljna. To se vidi i iz izveštaja županijskog odbora javne uprave predsedništvu vlade za prvu polovinu 1903. godine. U izveštaju se konstatuje: stanje u saobraćaju i prevozu ne samo da je dobro, već se stalno uspešno unapređuje (OL ME 1903—XXXVII—3564).

[100] Inž. Aleksandar Katić, *Saobraćaj*. Vojvodina 1944—1954, Matica srpska, 295.

[101] Izveštaj Temišvarske komore za 1903. god., Temišvar 1904, 12—13.

[102] Isto.

bile veoma ćudljive, ćudljivije od Tise i Dunava u delovima njihovog toka duž granice ove oblasti. Bilo je nekoliko pokušaja već na početku ustavne ere (1867) da se Begejski kanal osposobi za plovidbu preko cele godine, sem, naravno, u toku zimskog perioda, kada su reke zaleđene. Jedno društvo je već 1868. godine predložilo da se to postigne putem izgradnje nekoliko rečnih prevodnica (ustava) i tako da se obezbedi ne samo plovidba pri niskom vodostaju, već i navodnjavanje okolnih njiva u sušnim periodima. Zbog nedostatka sredstava, ali i oprečnih interesa na relaciji plovidba — odvodnjavanje, ideja je ostala nerealizovana. Isto ovo se ponovilo nekoliko godina kasnije (1871), kada je kraljevski glavni inženjer Jožef Kepeši (Képessy József) izradio projekat. Godine 1882. donet je zakon o osposobljavanju Begejskog kanala za plovidbu (24. z. čl.) i pristupilo se radovima, ali zbog nedostatka sredstava oni nisu završeni, te je Kanal i dalje ostao neosposobljen za plovidbu pri niskom vodostaju.[103] Očigledno je da su železnice uživale prednost kod zainteresovanih faktora prilikom opredeljenja koji vid saobraćaja treba da ima prvenstvo. Tek su u poslednjoj deceniji XIX veka stvoreni svi preduslovi za rešavanje ovog krupnog i za banatsku privredu prvorazrednog pitanja. A u prvoj deceniji XX veka, kada je železnička mreža već bila uglavnom izgrađena, data je prednost razvijanju vodenog saobraćaja.

Mađarski parlament je 1897. godine doneo Zakon o regulisanju srednjeg toka Dunava zajedno sa svim pritokama ovog regiona. Ovaj grandiozni plan trebalo je da bude završen do 1907. godine. U sklopu ovog projekta bili su i Begej i Tamiš, pošto je 12. paragraf 21. z. čl. iz 1897. godine obavezao ministra poljoprivrede da u roku od pet godina izradi predlog zakona o osposobljavanju Begejskog kanala za plovidbu. Na osnovu zakona iz 1897. donet je 22. z. čl. iz 1902. godine, koji je omogućio kako nesmetano izvođenje radova i unatoč imovinsko-pravnih i drugih teškoća kao i, ne retko, proturečnih interesa pojedinaca i grupacija, tako i sigurniji priliv sredstava. To je dovelo do nesmetanijeg izvođenja radova prema usvojenom projektu, a objedinilo je i dva oprečna interesa u jedan jedinstveni.

Ni u međuvremenu se, međutim, nije potpuno mirovalo. Za regulisanje obe ove banatske reke životno su bile zainteresovane temiška i torontalska županija kao i Temišvarska trgovačka i zanatska komora i cela banatska privreda. Taj zajednički interes je namentnuo potrebu da zajedničkim snagama pođu u akciju.

Razvojem parobrodarstva povećao se, naime, interes za osposobljavanje Begejskog kanala i Begeja od ušća reke u Tisu preko Bečkereka do Temišvara za parobrodski saobraćaj. Kompanija za parobrodarstvo na Dunavu se takođe zainteresovala za plovidbu ovim kanalom. Zato je 1893. godine uputila parni tegljač sa četiri šlepa iz Velikog Bečkereka u Temišvar da bi utvrdila postoji li mogućnost za uvođenje redovnog saobraćaja sa tipom brodova plitkog gaza kakvi su plovili bosanskim rekama, a proizvedeni u

[103] Borowszky, *Torontál vármegye*, 174—175.

brodogradilištu u Starom Budimu.[104] Iste te 1893. godine jedna egzekutivna komisija obratila se sa dobro dokumentovanim elaboratom predsedniku mađarske vlade u kome traži rešenje za regulisanje Begeja i Tamiša.[105] Štampa je i jednom i drugom događaju dala širok publicitet.

Saobraćaj parobrodima uspostavljen je na Begejskom kanalu i Begeju od Tise do Temišvara, ali samo za manje parne brodove sa lopatama na krmi i sa veoma plitkim gazom do svega 1 metra.[106] Ipak, i ovakva plovidba je, ne retko, nanosila velike gubitke zemljoposednicima i seljacima jer Begejski kanal nije mogao da odvodi suvišne količine vode, već je dosta često dolazilo do plavljenja bez malo 40 000 jutara njiva.[107] Trebalo je naći takvo rešenje koje će podjednako služiti interesima plovidbe i odvodnjavanja.

Posle donošenja zakona iz 1897. godine pristupilo se dogovaranju između tamiške i torontalske županije. Dogovoreno je da se u prvoj fazi izgradnje prvenstvo dâ donjem toku Begeja od Velikog Bečkereka do Tise, pošto je ova deonica bila u lošijem stanju, a potom da se pristupi radovima na Begejskom kanalu od Bečkereka do Temišvara. Svi zainteresovani su se složili i u tome da za početak obave velike zemljane radove na najugroženijim deonicama Begeja i Tamiša u cilju odbrane od poplava.[108]

Izvođenju radova pristupilo se 1898. godine, kada je usled slabe letine ogromna masa poljoprivrednog radništva i siromašnog seljaštva bila na ivici gladovanja. Vlada i županijski organi vlasti su nastojali da maksimalno iskoriste ove radove za ublaženje socijalnih nedaća. Činili su to tim pre, jer su banatska sela baš tih godina bila (do tada) u najvećoj meri zahvaćena nemirima i žetelačkim štrajkovima. Vlada je morala, pored primenjivanja politike čvrste ruke, da vodi i izvesnu koncesionističku politiku u cilju smirivanja duhova. Ovi radovi u vrednosti od okruglo milion forinti, povereni segedinskoj firmi Emila i Deneša Dojča (Deutsch Emil és Dénes),[109] dobro su došli za sprovođenje ovakve politike.

Regulisanju donjeg toka Begeja od Bečkereka do Tise pristupilo se 1900. godine na osnovu planova koji su izrađeni 1899. godine. Te, 1900. godine osnovana je u Velikom Bečkereku Mađarska kraljevska ispostava za plovid-

---

[104] *Határőr*, 21. V 1893, 2. Ministarstvo poljoprivrede Ugarske je 1892. izdalo nalog inženjerskom zvanju u Temišvaru da izradi alternativni plan za osposobljavanje Begeja za plovidbu od Temišvara do Titela. Tom prilikom je ponovo pao predlog da se Begej preko Melenaca odvodi za Novi Bečej, što bi teško pogodilo interese Velikog Bečkereka. Javnost u gradu je odmah ustala protiv takve alternative *(Gross Becskereker Wochenblatt*, 19. XI 1892, 3). Ova alternativa je odbačena planom koji je izradilo inženjersko zvanje u Temišvaru *(Gross Becskereker Wochenblatt*, 17. III 1894, 5), a u međuvremenu pristupilo se bagerisanju korita reke *(Gross Becskereker Wochenblatt*, 29. VII 1893, 4).

[105] *Werschetzer Gebirgsbote*, 7. XII 1893, 3—4.

[106] Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 195.

[107] Borowszky, *Temes vármegye*, 157.

[108] AV, zapisnik torontalske županije br. 466/19160 i 19161/1897. Komora se takođe založila za osposobljavanje Begejskog kanala za plovidbu. Ona je isticala značaj Kanala za izvoz žitarica. Ministarstvo trgovine joj je odgovorilo da je ovo pitanje neodvojivo od pitanja odvodnjavanja te ga kompleksno treba rešavati [OL Ker. min. 1898—8—2548 (32389)].

[109] *Határőr*, 15. V 1898, 3.

bu na Donjem Begeju (Alsó-Bega hajózási m. kir. kirendeltség), koja je bila zadužena za sprovođenje ovih radova. Ovu deonicu Begeja u dužini od 45 km podelili su na dve sekcije i izgradili su dve brodske prevodnice — ustave: jednu kod Ečke, drugu kod ušća Begeja u Tisu. Korito reke je produbljeno i prošireno tako da su slobodno mogli ploviti i veći plovni objekti: lađe koje su do tada mogle da plove samo Tisom i Dunavom. Iz tih razloga i ustave za brodove bile su široke 10 metara. Radovi na ovoj deonici otpočeti su 1. novembra 1900, a završeni 1907. godine uz utrošak od 1 701 030 kruna.[110]

U međuvremenu, donet je 22. z. čl. iz 1902. godine kojim je regulisano kako pitanje plovidbe, tako i odbrane od poplava putem odvoda suvišnih voda iz Begejskog kanala. Zakonom je regulisano koliko se vode može i kada puštati u kanal u cilju plovidbe, i kako da se odvode suvišne količine jednim kanalom iz Begeja u Tamiš istočnije od Temišvara. Na Begejskom kanalu su izgrađene četiri prevodnice (ustave). Radovi su otpočeti 1903. godine, a završeni negde početkom prvog svetskog rata.[111]

Završetak radova na Begejskom kanalu i Begeju omogućen je 49. z. čl. iz 1908. godine. Ovaj zakon je predvideo ukupna ulaganja u rečne tokove u Ugarskoj sa Hrvatskom u iznosu od 192 miliona kruna. Od te sume za završetak radova na Begeju i Begejskom kanalu trebalo je da se utroši svota od 4 400 000 k.[112] da bi se plovidba mogla odvijati od Temišvara pa i istočnije od njega do ušća Begeja u Tisu i za veće parobrode i šlepove.

O značaju ovog plovnog puta govore i podaci Temišvarske trgovačke i zanatske komore. Godine 1890. na Begejskom kanalu bilo je ukupno 1352 plovne jedinice. U njih je te godine bilo utovareno ukupno 735 260 mc žitarica i brašna, 63 900 mc druge robe, a istovremeno 138 740 mc žitarica i 119 660 mc ostale robe. Dve godine kasnije promet je bio još veći: utovareno je 1 019 072 mc žitarica i brašna i 98 297 mc druge robe, a istovareno 306 795 mc žitarica i brašna i 206 331 mc ostale robe. Kanal je bio korišćen i za splavarenje, tj. za spuštanje balvana iz banatskih šuma. Samo te, 1890. godine dospelo je do pilana 10 967 balvana.[113] Nije, stoga, čudno, što je Temišvarska komora 1904. godine istakla u svom izveštaju za 1903. godinu da je za banatsku privredu najpreči interes da se što pre u potpunosti osposobi Begejski kanal za plovidbu.[114]

I dok je kanal bio u izgradnji, plovidba je na njemu bila značajna. O tome govore podaci donje tabele iz 1911. godine.[115]

Treba, međutim, napomenuti da je utovar i istovar u Velikom Bečkereku zato toliko velik, jer je ovde vršen pretovar robe iz većih u manja plovila (od ukupne količine na pretovar otpada 306 937 mc robe) jer Begejski kanal još nije bio osposobljen za plovidbu većih brodova. Prevodnica kod Itebeja je zapravo bila u izgradnji i zato je promet do nje splavovima bio toliko

---

[110] Borowsky, *Torontál vármegye*, 175. O radovima na Begeju i Begejskom kanalu mnogo je pisala banatska štampa, naročito bečkerečka.

[111] Borowszky, *Temes vármegye*, 158.

[112] *Honi Ipar*, 15. V 1908, 1—2.

[113] Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 195—196.

[114] Izveštaj Temišvarske komore za 1903. godinu, Temišvar 1904, 9.

[115] Izveštaj Temišvarske komore za 1911. godinu, Temišvar 1912, 215.

velik. Na taj način je, naime, stizala drvna građa za ovdašnju brodsku prevodnicu.[116]

	Utovareno		Istovareno		Splavarenje komada debla
	žito brašno	ostalo	žito brašno	ostalo	
	u mc		u mc		
Temišvar	310 000	105 450	8 450	191 430	—
Begasentmihalj-Ujvar	51 760	35 070	—	6 065	—
Otelek	39 175	7 365	—	6 138	—
Itebej	107 427	13 233	—	45 523	11 472
Begejci	140 367	8 576	340	21 428	—
Žitište	97 320	—	24 759	12 675	33
Vel. Bečkerek	1 193 645	47 018	422 669	342 196	8 701
Ečka—Perlez	246 587	2 000	—	31 030	18
Ukupno	2 186 281	218 712	456 218	656 542	20 224

Paralelno sa radovima na Begeju odvijali su se krupni poslovi i na regulisanju Tamiša. Tamiš je, videli smo, uzeo na sebe zadatak da rastereti Begejski kanal jer je primao njegove suvišne vode. Da bi Tamiš mogao bezbedno da odvede i tu količinu vode, valjalo je skraćivanjem toka reke skratiti put vode do ušća Tamiša u Dunav. To je postignuto presecanjem meandara (presečeno je ukupno 28 meandara), a ne samo podizanjem moćnih nasipa i jačanjem postojećih. Ovi poslovi, zajedno sa ostalim radovima koji su služili za odvodnjavanja plavnih područja završeni su tokom poslednje decenije XIX i prve decenije XX veka. Time, međutim, reka nije postala plovna. U poslednjoj deceniji prošlog veka ovom poslu su pristupili jedino kod Pančeva. Radovi na ušću Tamiša u Dunav, zatim na keju kod Pančeva i na pančevačkom pristaništu otpočeli su još 1893. godine.

Na osnovu odluke municipalnog odbora grada Pančeva iz 1893. godine,[117] a na predlog Dunavske parobrodske kompanije, korito Tamiša je kod Pančeva prošireno sa 30 na 40—45 metara i time je omogućeno da se dva parobroda nesmetano mimoiđu. Izgrađeno je i jedno veće proširenje za okretanje lađa. Sam grad Pančevo ne bi mogao da primi na sebe finansiranje ovako obimnih radova pa se obratio Ministarstvu poljoprivrede za podršku i za izdejstvovanje pomoći vlade i države. Prema predračunu, navedeni radovi trebalo je da staju 135 140 frt. i 53 kr. Od te sume Pančevo je trebalo da obezbedi sumu od 100 000 frt. putem dugoročnog kredita, a ostatak iznad ove svote država je putem Ministarstva primila na sebe.[118]

[116] Isto, 215.
[117] IAP, zapisnik glavne skupštine municipalnog odbora grada Pančeva br. 160/15057/1893.
[118] Isto, br. 120/12243, 12245, 12246, 12247, 12248, 12249, 12250/1893.

Nakon izvesnih unutrašnjih trzavica zbog oprečnih mišljenja članova glavne skupštine municipalnog odbora grada s jedne i Ministarstva poljoprivrede s druge strane,[119] 1894. godine pristupilo se realizaciji ovog značajnog poduhvata. Ukupno 300 kubikaša iskopalo je 25. januara 1894. godine prve kubike zemlje.[120] Ubrzo se ispostavilo da predviđena suma nije dovoljna, već, zajedno sa izgradnjom doka u pristaništu treba obezbediti 360 663 frt. Grad je, međutim, mogao da uloži samo 100 000, a ostatak je zatražio od Ministarstva trgovine. Ovo je, međutim, bilo spremno da uloži takođe samo 100 000 frt. te su morali da traže rešenje kako da se uokvire u jednu sumu koja neće znatnije prekoračiti iznos od 200 000 frt.[121]

Zbog finansijskih teškoća radovi su dosta sporo odmicali. No, nije ni čudo, jer je grad uzeo na sebe, pored regulisanja Tamiša, ogromne obaveze za izgradnju železnica Pančevo—Veliki Bečkerek i Pančevo—Vladimirovac. Ipak, 1898. godine pristupilo se izgradnji pristaništa.[122] Bagerisanje korita bilo je u punom jeku tokom 1898. i 1899. godine da bi dunavski brodovi mogli uploviti u Tamiš sve do pristaništa kod Pančeva,[123] a izgradnja novog pristaništa je završena 1900. godine.[124] U međuvremenu, izgrađena je i železnička stanica na Tamišu (Pančevo Tamiš). Pančevo se, zahvaljujući ovim obimnim radovima i ogromnim materijalnim žrtvama, veoma uspešno uključilo u poslednjoj deceniji XIX veka u privredni krvotok zemlje. O značaju radova na Tamišu govore i podaci da je u pančevačkom zimovniku zimovalo svake godine stotinak i više brodova: 1909. godine, primera radi, 100 brodova sa posadom od 300 ljudi, a 1914. oko 200 brodova sa posadom od 516 ljudi,[125] što je mnogo značilo za privredu grada, ali i za gradsku blagajnu jer je grad imao pravo naplate takse za korišćenje pristaništa i zimovnika.

Godine 1908. donet je već spomenuti 49. z. čl. kojim se predviđa ulaganje novih 192 miliona kruna u regulisanje rečnih tokova i kopanje kanala, kao i u odvodnjavanje plavnih područja. Radi sticanja jasnije predstave o veličini predviđene sume za realizaciju ovog projekta, koji je u vidu predloga zakona podneo parlamentu ministar poljoprivrede Ignac Daranji (Darányi Ignác), navešću samo tri podatka: 1. od 1867. do 1908. godine država je, zajedno sa vodnim zadrugama, uložila ukupno 400 miliona kruna u vodoprivredu; 2. u Ugarskoj sa Hrvatskom bilo je 1908. godine ukupno 2700 km plovnih puteva na rekama i kanalima, a nakon realizacije zakonom predviđenih radova dužina plovnih puteva trebalo je da iznosi 4260 km, tj. 1560 km više nego ranije, i 3. istovremeno sa ministrom poljoprivrede podneo je zakonski predlog i ministar trgovine, ali on je za regulisanje vodenih tokova zatražio od parlamenta samo 25 miliona kruna.[126] Ovim po-

---

[119] Isto, br. 25/3706/1893.
[120] *Határőr*, 28. januara 1894, 3.
[121] IAP, zapisnik glavne skupštine municipalnog odbora grada Pančeva, br. 31/5112/1896, 66/6919 ex 1896, 73/1896.
[122] *Határőr*, 25. IX 1898, 3. i 12. III 1899, 3.
[123] Isto, 7. V 1899, 3.
[124] Isto, 19. VII 1900, 3.
[125] Isto, 25. XII 1909, 3. i 25. I 1914, 3.
[126] *Honi Ipar*, 15. V 1908, 1—2.

dacima treba dodati i to da su kod ranijih ulaganja u vodoprivredu u prvom planu bili radovi u interesu odvodnjavanja, a sada, po ovom zakonu, prednost je data regulisanju vodenih tokova u cilju plovidbe.

Od ove sume u iznosu od ukupno 192 miliona kruna za regulisanje toka Tamiša trebalo je odvojiti 3 170 000 kr. Trebalo je, po planu, učiniti Tamiš plovnim putem izgradnje nekoliko brodskih prevodnica (sličnih onima koje su izgrađeni, odnosno bili u fazi izgradnje na Begeju i Begejskom kanalu).[127]

Zakon je predviđao da se Begej osposobi za plovidbu od Topolovca do Temišvara u dužini od 39 km i da se poboljša plovidba od Temišvara do ušća reke u Tisu u dužini od 114,1 km. Isto je trebao da Tamiš bude osposobljen za plovidbu od Botoša do ušća u dužini od 87 km. Zakon je polazio od toga da je u Ugarskoj i Hrvatskoj vodeni saobraćaj veoma slabo razvijen. To pokazuje i podatak da se svega 8% robe prevozilo vodenim, a sve ostalo suvozemnim putem (železnicom i drumovima). A ako se ne preduzme nešto značajnije, zaostajanje na tom planu će, u odnosu na zapadnoevropske zemlje, biti sve veće. Ovaj grandiozni plan, međutim, nije bio do kraja realizovan, jer je u međuvremenu izbio prvi svetski rat.

Dok su Begej i Tamiš zadavali stanovništvu Banata veoma mnogo briga i u poslednjoj deceniji prošlog i u prvoj deceniji XX veka, Tisa je već bila obuzdana moćnim nasipima odranije, a i saobraćaj se na njoj odvijao bez većih teškoća. U ovom periodu obavljeni su na njoj samo manji radovi na nekim deonicama: uglavnom bagerisanje korita. Jedino je kod Padeja reka činila veće probleme zbog velikog nanosa. Stalno bagerisanje je postalo veoma skupo. Zato je 1902. godine u koritu reke izgrađen kanal koji je i pri niskom vodostaju obezbeđivao sigurnu plovidbu.[128]

Plovidba Dunavom takođe je bila oduvek od ogromnog značaja za Banat. Još više je ona porasla nakon izgradnje Sipskog kanala 1898. godine, jer su otada i najveći rečni brodovi mogli ploviti od Beča do Crnog mora. Pošto je ovaj vodeni put bio međunarodni, i Banat se lakše i uspešnije uključio sa svojim proizvodima u evropski promet. Zato je ovdašnja javnost sa velikim interesovanjem pratila sva zbivanja vezana za plovidbu Dunavom i posebno velike radove u Đerdapskoj klisuri.

Ideja za osposobljavanje Đerdapa za plovidbu parobrodima stara je kao parobrodarstvo Dunavom. Negde još 30-ih godina prošloga veka grof Ištvan Sečenji (Széchenyi István) posetio je kneza Miloša da bi i njega pridobio za ovu ideju. Nešto kasnije, poznati inženjer Pal Vašarhelji (Vásár-

---

[127] *Gross Becskereker Wochenblatt* (19. I 1901, 3) 1901. godine piše da je potrebno izgraditi ukupno 23 prevodnice. Najveću kod Rudne, koja će stajati 96 000 frt. Borowsky (*Torontál vármegye*, 176), navodi sumu od okruglo 3 miliona kruna za radove na Tamišu. Iz specifikacije sredstava se, međutim, vidi da je za radove na Dunavu predviđena suma od 56 000 000, na Tisi 20 360 000, na Dravi 19 490 000, Savi 6 000 000, Kupi 3 800 000, Morvi (Morva) 4 600 000, Vagu 8 320 000, Tamišu 3 170 000, Murvi (Murva) 8 920 000, Begeju 4 400 000, Samošu 5 470 000, Bodrogu sa pritokama 7 370 000, triju Kereša 7 200 000, Morišu 12 000 000, Šioju (Sio) i Blatnom jezeru (Balaton; 6 500 000, Šajou (Sajó) 10 000 000 kr., a za ostale vodene tokove koji nisu bili u državnim rukama, ukupno 8 300 000 (Vidi: z. čl. 49. iz 1908. godine, kao i *Honi Ipar*, 1. V 1908. 1—2).

[128] Borowszky, *Torontál vármegye*, 183.

helyi Pál) izradio je projekat za regulisanje Đerdapa. Interesovanje je još više poraslo kada je Rusija regulisala krak Sulina u delti Dunava i 1846. predala redovnom saobraćaju. Revolucija od 1848. prekinula je dalji rad na pripremama za regulisanje Đerdapa. Potom je 1854. ponovo oživelo interesovanje za ovaj poduhvat, ali je tada krimski rat omeo izvođenje radova. Londonski ugovor iz 1871. godine je ovlastio Austro-Ugarsku da u interesu regulisanja toka Dunava kroz klisuru privremeno ubire doprinos od korisnika ovog plovnog puta. Austrougarsko parobrodarsko društvo je potom naručilo kod američkog naučnika Viljema Mak-Alpina projekat, a 1874. su dunavske zemlje formirale jednu međunarodnu komisiju. Ali ni ovi napori nisu urodili plodom. Tek je Berlinski kongres iz 1878. doneo izvestan napredak. Kongres je, naime, ovlastio Austro-Ugarsku da reguliše ceo donji tok Dunava, koju je obavezu mađarska vlada potom preuzela na sebe. Za ostvarenje ovog projekta naročito su se zalagali ministri Gabor Kemenj (Kemény Gábor) i Gabor Baroš (Baross Gábor) te su radovi 1883. otpočeti kod Grebena. Greben je prosečen, zatim je podignuta kamena brana dugačka 6 kilometara, a kameni zaton kod Prigrode je prosečen 80 metara širokim kanalom. Time je plovidba postala znatno lakša. Finansiranje ovih radova obezbeđeno je putem ugovora iz 1890. godine između mađarske vlade i berlinske diskonto banke.[129]

Radovi započeti 1890. završeni su izgradnjom Sipskog kanala 1898. godine, a ovaj je svečano predat saobraćaju 1. oktobra 1898. godine.[130]

Osposobljavanje Đerdapa za plovidbu direktno je uticalo na povećan značaj rečnog saobraćaja i u Banatu. O naporima Pančeva da na Tamišu dobije pristanište sposobno za prihvatanje i najvećih parobroda već je bilo reči. Primer Pančeva su sledile mnoge banatske opštine duž Tise i Dunava i uložile su truda i novaca da bi izgradile nova ili proširile postojeća pristaništa. Tako je, primera radi, postupila i opština Perlez, koja se pridružila opštini Rudolfsgnad (Knićanin) na ušću Tise da se izgradi pristanište sposobno za prihvatanje i najvećih dunavskih parobroda.[131]

Na Dunavu duž Banata nisu u ovom vremenskom periodu izvedeni neki značajniji radovi radi plovidbe, niti radi odbrane od poplava. Kod Knićanina je 1901. pojačana obala, u blizini Surduka obavljeni su 1906. radovi u koritu reke, potom i u 1911. godini, 1909—1910. pojačana je obala Dunava kod ušća Tamiša i izgrađena su dva svetionika. Obavljeni su još neki sitniji radovi na banatskoj strani u visini Grocke i na nekim drugim mestima, sve u interesu plovidbe i zaštite obale.[132]

Zahvaljujući ovim zaista velikim poslovima na regulisanju rečnih tokova u Banatu i duž Banata, ova oblast se sve uspešnije uključivala u

---

[129] Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 192—195. Banatski listovi su tokom devedesetih godina mnogo pisali o radovima na Đerdapu. Iz *Gross Becskereker Wochenblatt*-a (17. marta 1894, 5) saznajemo, primera radi, da je iz brzaka Karakta uklonjeno 360 131 m³ stena da bi se stvorio kanal dubok 3 metra što je omogućilo plovidbu i pri najnižem vodostaju reke (*Gross Becskereker Wochenblatt*, 17. III 1894, 5).

[130] *Közgazdasági állapotok 1898-ban*, 675. i *Határőr*, 9. X 1898, 3.

[131] AV, zapisnik torontalske županije br. 1248/1894. i 1599/1894.

[132] Borowsky, *Torontál vármegye*, 185.

evropski promet. Železnica i rečni saobraćaj otvarali su puteve i u svet, a drumski, uglavnom samo do železničkih stanica i rečnih pristaništa. Državni i županijski putevi povezivali su i udaljenije oblasti. Drumovi su bili, naročito u torontalskoj županiji, u dosta lošem stanju. U tamiškoj je sredinom 90-ih godina prošlog veka bilo 240,83 km državnih, 595,68 km županijskih i 256,19 km opštinskih puteva u dobrom stanju. U torontalskoj županji, međutim, samo 126,90 km državnih i 266,40 km županijskih puteva je bilo potpuno izgrađeno. Ostali su bili neizgrađeni (448 km županijskih i 2300 km opštinskih) te su za saobraćaj bili sposobni samo kada su vremenske prilike to dozvoljavale.[133] Zbog toga su ova županija i njene opštine morale da ulažu znatna sredstva i truda i u drumove. Županijskim sredstvima izgrađeni su putevi od Velikog Bečkereka do Žombolje, kao i do Pančeva i Temišvara, zatim sredstvima županija i gradova Pančeva i Vršca put Pančevo —Vršac i dr. Opštine su za izgradnju i održavanje puteva takođe imale fondove u koje su sredstva priticala putem prireza, a ovi su zbog velikih potreba prilično brzo rasli: u 1891. godini, primera radi, u Velikom Bečkereku je taj prirez iznosio 7,5% ukupnog poreza.[134] Opštinski i županijski fondovi za puteve, međutim, nisu korišćeni samo za izgradnju i održavanje drumova, već i za gradnju železnica.

Razvoj poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja

Poslednjih decenija XIX veka došlo je do znatnog napretka i na polju poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja. Ipak dok je izgradnja sistema poštanskog i telefonskog saobraćaja bila uglavnom završena još sedamdesetih i osamdesetih godina a kasnije je taj sistem samo dograđivan, dotle se izgradnji telefonske mreže u Banatu pristupilo tek u poslednjoj deceniji prošlog veka. O tome govore i podaci Temišvarske trgovačke i zanatske komore: godine 1870. na teritoriji ove komore — a to znači na teritoriji celog Banata — bilo je već 170 poštanskih ureda, ali ni jedne telegrafske stanice; 1880. već ima 215 poštanskih ureda i 28 telegrafskih stanica, 1890. godine 253 poštanskih ureda i 48 telegrafskih stanica, a 1896. poštanskih ureda je bilo 271, telegrafskih stanica 90.[135] Znači, u periodu od 1870. do 1880. otvoreno je 45 novih poštanskih ureda i 28 prvih telegrafskih stanica. U narednom desetogodišnjem periodu (1880—1890) otvoreno je 38 novih poštanskih ureda i 20 novih telegrafskih stanica da bi u sledećem šestogodišnjem periodu (1890—1896) bili otvoreni 28 novih poštanskih ureda i čak 42 telegrafske stanice. Nagli porast broja telegrafskih stanica u periodu od 1890. do 1896. godine povezan je i sa izgradnjom novih železničkih pruga i rečnih pristaništa, ali i time što je sve veći broj poštanskih ureda dobijao

---

[133] Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 197. Županijski odbor za javnu upravu tamiške županije u svom izveštaju predsedništvu vlade za 1903. godinu konstatuje da su drumovi u županiji u dobrom stanju jer im sreski i županijski odbori za puteve poklanjaju veliku pažnju i ulažu znatna sredstva za njihovo održavanje (OL ME 1904—XXXVII—1606).

[134] Zrenjanin, 1966, 66.

[135] Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 184—185.

telegrafsku stanicu. Ovaj trend se nastavlja i narednih nekoliko godina, mada je, intenzitet otvaranja novih poštanskih ureda stalno opadao. Prva telefonska centrala izgrađena je tek 1879. godine u Temišvaru. Tamo je stvorena i prva lokalna telefonska mreža u Banatu. Tek devedesetih godina su temišvarski primer sledili ostali banatski gradovi: Vršac, Pančevo, Veliki Bečkerek i Velika Kikinda. U toj deceniji se pristupilo i izgradnji telefonskih veza između gradova kao i uključenju banatske telefonske mreže u zemaljsku mrežu. Godine 1893. (3. decembra) otvorena je linija Temišvar—Arad—Segedin—Budimpešta i time je Temišvar ostvario direktnu veza sa Aradom, Segedinom, Suboticom, Budimpeštom, Đerom, Požunom (Bratislava) i Bečom. Trgovci i industrijalci Lugoša, Vršca, Velikog Bečkereka i Pančeva pokrenuli su inicijativu da se i njihovi gradovi uključe u zemaljsku telefonsku mrežu.[136] Slične inicijative imali su gradski, sreski i opštinski organi vlasti.

Sreski načelnik turskokanjiškog sreza (Novi Kneževac) se 1892. godine obratio torontalskoj županiji sa predlogom da se izgradi telefonska mreža na teritoriji njegovog sreza. Stalni odbor županije je odobrio predlog sa obrazloženjem da telefon »... može da bude od neprocenjive koristi u slučaju poplava, požara i većih nemira...«.[137] Opštine ovog sreza su takođe pokazivale veliko interesovanje za uključivanje u telefonsku mrežu. One su se takođe obraćale županiji sa predlozima da i njihovi interesi budu zastupljeni prilikom izrade projekta.[138] Obezbeđena su i potrebna novčana sredstva za ovaj poduhvat, pa se pristupilo realizaciji.

Inicijativu turskokanjiškog sreza sledili su ostali srezovi i njhove opštine, o čemu svedoče brojni zapisnici sa županijskih sednica iz 1893. i 1894. godine.[139] Podžupan torontalske županije je 1894. godine takođe podneo predlog za izgradnju županijske telefonske mreže. On je predložio da sva sreska kao i gradsko načelstvo u Kikindi, budu povezana direktnom linijom sa županijskim organima vlasti. Predložio je i glavne pravce ovih linija: prva linija trebalo je da ide pravcem Veliki Bečkerek—Novi Bečej (Turski)—Velika Kikinda, s tim da odavde jedan krak ide za Tursku Kanjižu, a drugi za Perjamoš i Veliki Sv. Mikloš; druga, pravcem Veliki Bečkerek—Pardanj—Modoš (Jaša Tomić)—Banlak; treća, Veliki Bečkerek—Žombolja—Čene; četvrta, Veliki Bečkerek—Antalfalva (Kovačica)—Pančevo—Alibunar. Celokupna dužina ove mreže iznosila je cca 455 km, a po predračunu bi trebalo da staje 28 300 frt. u novcu, čije je obezbeđenje županija preuzela na sebe s tim da pomoćne poslove (prevoz materijala i fizički radovi) obezbede opštine. Županijska skupština je odobrila ovaj predlog i već iste te 1894. godine pristupilo se njegovoj realizaciji.[140]

---

[136] Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 184—185.

[137] AV, zapisnik torontalske županije br. 599/1892.

[138] Isto, br. 870/1892.

[139] AV, torontalska županija, indeks županijskih sednica br. 183, 466, 917, 939, 1711, 1714 iz 1893, zatim 305, 363, 1400, 1402 iz 1894. itd.

[140] AV, zapisnik torontalske županije br. 522/1894. i izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 185.

Paralelno sa izgradnjom ovih glavnih linija, pristupilo se i izgradnji sreskih telefonskih mreža. Do 1896. godine izgrađene su mreže u turskokanjiškom, banlačkom i velikosentmikloškom srezu. Te, 1896. godine postojala je već telefonska linija i između Vršca i Kovina,[141] a bila je u izgradnji i mreža u kikindskom srezu, kao i direktna veza između Kikinde i Pančeva.[142] Gradovi Vršac i Pančevo su se 1894. godine obratili Ministarstvu pošte sa inicijativom da se izgradi telefonska linija Budimpešta—Vršac—Pančevo—Beograd.[143] U Pančevu je glavni problem predstavljao određivanje lokacije za novu poštu sa proširenom telegrafskom i telefonskom centralom. Svi su bili mišljenja da je treba izgraditi u centru grada, ali skupština municipalnog odbora grada nije se složila sa predlogom temišvarske direkcije pošte da ona bude smeštena baš u samoj gradskoj kući.[144]

U drugoj polovini devedesetih godina pristupilo se izgradnji telefonskih mreža i u onim srezovima [antalfalvskom (kovačičkom), banlačkom, modoškom (jašatomićkom), pardanjskom i drugima][145] u kojima do tada to nije urađeno. Centralni, županijski, sreski i lokalni organi vlasti pokazali su još veće interesovanje za telefon u godinama velikih žetelačkih štrajkova jer su u njemu videli mogućnost za brzu intervenciju gde god je to, po njihovoj proceni, bilo potrebno radi suzbijanja štrajkova i ostalih vidova socijalističkog pokreta na selu. Čak je i noćno dežurstvo uvedeno kraj telefona u jeku žetelačkih radova sa obavezom da se Ministarstvo unutrašnjih poslova više puta dnevno informiše kako o pokretima agrarnog proletarijata i o preduzetim merama za njihovo suzbijanje, tako i o toku žetve. Ali o ovom aspektu značaja uvođenja telefonskog komuniciranja drugom prilikom.

Mreža poštanskog, telegrafskog i telefonskog saobraćaja u Banatu u prvoj deceniji XX veka bila je, uglavnom, samo dograđivana i modernizovana, pošto je osnova bila izgrađena u poslednjoj deceniji prethodnog veka. Time je Banat bio na prilično zavidnom nivou uključen u sveopšti saobraćaj zemlje. Putnički se odvijao putem železnica i parobroda jer je drumski postao beznačajan na dužim relacijama; odvijao se, uglavnom, na relaciji odredište—železnička stanica—odredište, odnosno odredište—pristanište—odredište, odnosno železnička stanica—pristanište i obratno. Slično je bilo i sa teretnim saobraćajem. Prenos informacija je takođe postao znatno brži i uspešniji zahvaljujući poštanskom, telefonskom i telegrafskom saobraćaju. Sve je to pozitivno uticalo na privredni i društveni preobražaj, ali je i kulturni i politički život postao znatno dinamičniji. Ovo možemo naslutiti već i iz nekoliko egzaktnih podataka Temišvarske trgovačke i zanatske komore

---

[141] Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 185.

[142] *Határőr*, 3. III 1895, 2.

[143] *Werschetzer Gebirgsbote*, 13. XII 1894, 3.

[144] IAP, zapisnik glavne skupštine municipalnog odbora br. 36/45—70/1894. i OL Ker. min. 1896—16—25323.

[145] AV, zapisnici torontalske županije br. 260, 270, 1016, 1017, 1018, 1027, 1414/1896. itd. Sličan napredak je postignut i u tamiškoj županiji u poslednjoj deceniji XIX i u prvim godinama XX veka, o čemu svedoči i izveštaj županijskog odbora tamiške županije za 1903. godinu predsedništvu vlade (OL ME 1904—XXXVII—1606).

o porastu poštanskog saobraćaja. U 1870. godini svi banatski poštanski uredi preneli su ukupno tri miliona pisama da bi u 1891. godini broj pisama iznosio 8 750 000, a 1894. godine 14 122 000. Sličnom progresijom rastao je i telegrafski saobraćaj. U 1891. godini bilo je ukupno 853 000 telegrama, a u 1894. godini 1 176 000.[146] O broju telefonskih poziva nakon izgradnje telefonske mreže nemam podataka. Međutim, za ilustraciju može dobro da posluži i podatak da su banatski listovi sedamdesetih i osamdesetih godina objavljivali uglavnom samo dopise koji su stizali iz udaljenijih krajeva u pismima. Kasnije su uveli rubriku za vesti koje su stizale telegrafskim putem, da bi potom objavljivali i telefonske izveštaje.

[146]Izveštaj Temišvarske komore, Temišvar 1896, 184.

AUFBAU DER VERKEHRSVERBINDUNGEN UND EINRICHTEN DES POSTVERKEHRS IM BANAT IM LETZTEN JAHRZEHNT DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Nach der kurzen Einleitung in das Thema gibt der Autor, auf Grund zahlreicher Archivalien und anderer bis jetzt unbekannter Daten, einen geschichtlichen Überblick über den Aufbau der Eisenbahnstrecken, Instandsetzung der Wasserwege für Dampfschiffverkehr, Entwicklung des Postverkehrs, Telegraph- und Fernsprechwesens und gibt Gründe dafür, warum der Aufbau der Strassen derzeit in Hintergrund gerückt worden war.

Am Aufbau des Eisenbahnverkehrs, der Regulation der Wasserwege wie auch an der Entwicklung aller anderen Verkehrsarten wären alle Subjekte im Banat interessiert, weil davon Einschlussgrad dieses Gebiets in den ökonomischen Kreislauf der österreich-ungarischen Monarchie und Europas abhängig war. An diesem Aufbau war genauso, auch der ungarische Staat interessiert, der sich unter Aufwand aller Kräfte bemühte, um einen einheitlichen Markt im Rahmen des östlichen Teils der Dualmonarchie herzustellen. In diesen Anstrengungen waren alle interessierten politischen Gemeinschaften engagiert: Gemeinden, Städte und Gespanschaften sowie der ungarische Staat; man verwendete grosse Geldmittel durch langfristige Kredite mit Staatsgarantie.

Bei der Festlegung der Eisenbanhnlinien wurden vor allem die Interessen des zentralisierten Staates und der Grossgrundbesitze berücksichtigt. Die Eisenbahnstrecken wurden so gebaut, dass sie alle Teile des Banats mit den Gespanschaftszentren und besonders mit Budapest — der Hauptstadt Ungarns verbinden. Das Banat hatte zu der Zeit keine unmittelbaren Eisenbahnverbindungen mit den benachbarten Gebieten — der Bačka und Syrmien, und mit Serbien.

Seine Darlegungen zusammenfassend, erörtert der Autor die Wichtigkeit des Aufbaus von Verkehrsverbindungen für die weitere allgemeine Entwicklung des Banats.

SRBI ISELJENICI U SAD DO PRVOG SVETSKOG RATA*

Bogumil Hrabak

Iseljeništvo posle drugog svetskog rata ima prevashodno političko obeležje. Emigracija u nešto ranijoj prošlosti imala je, međutim pretežno ekonomsko-socijalni karakter. Ona nema podjednaki značaj ni za susedne i srodne narode. Dovoljno je istaći da se pre prvog svetskog rata oko 15% Hrvata nalazilo izvan domovine i da su oni za svoju zemlju bili izgubljeni, jer se, po pravilu, nisu vraćali u stari kraj. Kod Srba van Srbije procenat iseljavanja bio je znatno manji, dok je povratak u zavičaj bio mnogo češći. Za Srbiju taj odlazak na rad u Ameriku imao je sasvim epizodni značaj.

Pitanje starije emigracije Srba kao predmet naučnog istraživanja nema nekog naglašenijeg značaja, pre svega što iseljenika nije bilo mnogo, a zatim i zato što su se u američkoj masi imigranti koji se nisu vraćali asimilovali već u prvim generacijama. Ipak, u jednom momentu, tokom prvog svetskog rata, kad su udarani temelji jugoslovenske državne zajednice, još neapsorbovani doseljenici mogli su pružiti snažnu podršku jugoslovenskom pokretu i pomoći političke činioce koji su radili na stvaranju Jugoslavije. Povratnici su se vraćali selu, te njihovo iskustvo u američkoj industriji nije se osetilo u novoj državi.

Mogućnosti proučavanja useljavanja Srba u Ameriku, utvrđivanje njihovog broja, uklapanja u privredu zemlje, stvaranja profesionalnih i političkih organizacija itd. nisu veliki, jer nema kontinuirane arhivske građe o tome. U ispitivanju pitanja koja se odnose na društveno i političko organizovanje po značajnijim naseobinama, na osnovu pisanja jugoslovenskih i američ-

---

* *Rad predstavlja nešto proširen referat, podnesen prvih dana oktobra 1979. u Novom Sadu na naučnom skupu* »Život i delo M. I. Pupina«. *S obzirom da je Uređivački odbor tražio da se tekst skrati za 60%, rukopis je izuzet od štampanja u simpozijskom zborniku radova. Da bi se tekst umanjio, ovde je izostavljeno VIII poglavlje, o radničkim organizacijama i socijalizmu Jugoslovena u SAD, a poglavlje o kulturnom životu, naknadno izrađeno, nije priključeno.*

kih listova, istraživač je već u boljem položaju. Osnovna vrela su izveštaji društvenih organa iseljeničkih saveza društava, informativni podaci po čestim narodnim kalendarima i navodi zainteresovanih putnika iz starog kraja, koji su prve dve decenije našeg stoleća posetili svoje zemljake. Veliku bi pomoć pružili kompleti iseljeničkih listova. Njih, na žalost, praktično nema po bibliotekama u Jugoslaviji ni u Evropi, a treba pretpostaviti da se mogu naći u SAD, u pojedinim imigrantskim centrima i to za neke listove. Kalendare je već lakše naći.

Kao Srbi tretirani su i Crnogorci, koji pre 1914. godine u Americi nisu pokazivali znake neke posebne nacionalne svesti, mada je njihov »separatizam« u kolu Srba bio izrazit. Uostalom, ni nacionalna svest Srba nije još bila zrela. O Crnogorcima ima relativno dosta podataka u crnogorskoj diplomatskoj građi, ali se oni odnose gotovo isključivo na zaostavštine i prestupe i ovde nisu bili upotrebljivi.

I. Dinamika i razlozi iseljavanja. Pokrajine iz kojih su Srbi odlazili i oblasti SAD u koje su dolazili

Južni Sloveni su se kasno pojavili kao masovni useljenici u Americi. Do značajnijeg iseljavanja došlo je tek kad su odlazak u Novi svet uslovili razlozi ekonomsko-socijalnog pa i političkog života u starom kraju: kad privreda jugoslovenskih zemalja pod Austro-Ugarskom nije mogla da apsorbuje višak radnih ruku i kad se u nekim pasivnim krajevima (Crna Gora, Boka, Dalmacija) nije mogla ni da prehrani prekobrojna populacija.[1]

Postoji nedokazana teza da iseljavanje Južnih Slovena treba vezati već za prvo doba po tzv. pronalasku Amerike. Prema L. Adamiču, koji je prvi na sav glas forsirao to mišljenje, »postoji izvesna verovatnost da je Kolumbusovim brodovima bilo kozmopolitskih Hrvata iz slavenske dalmatinske republike-grada Dubrovnika«. Isto tako, »skoro je sigurno da je 1540. ili nekako u to doba otišla iz Dubrovnika jedna ekspedicija za Ameriku, koja se nadala da će naći jedan predeo koji bi bio zgodan za izbeglice što su dolazile u Dubrovačku republiku, bežeći ispred turske vlasti koja je pritiskala unutrašnjost Balkana«; jedan ili više ovih brodova pretrpeli su, izgleda, brodolom, a izvestan broj mornara spasao se verovatno na ostrvo Roanik, između zaliva Albermari i Pamliko, izmešali su se sa zatečenim stanovnicima i dali živalj pod nazivom Kroatn Indijance (otkrivene 1580).[2] Iako je jedan profesionalni istoričar pretpostavke o odlasku Dubrovčana u pravu Indiju ili u »američku Indiju« nazvao legendom koja se ne može potvrditi detaljnom građom dubrovačkog arhiva,[3] ipak su se našli amateri koji su želeli da

I

[1] U tom smislu: *Stenografski zapisnici Sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodište 1913—1918, sv. III (1915—16), Zagreb 1916, 25.

[2] L. Adamič *Amerikanci iz Jugoslavije*, Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1915, Pitsburg 1944.

[3] V. Vinaver, *Mercanti e bastimenti di Ragusa in India.* Una leggenda. Estratto da Mediterraneo e oceano indiano, Firenze 1970, 188—9. — Postojao je neki Adam Indiano koji je verovatno u XVI veku na kakvom stranom brodu doplovio do obala Amerike, ali se i vratio i nikakvi »Kroatn Indijanci« od njega ili njemu sličnih nisu mogli poteći, i to već zato što se u Dubrovniku u narodnoj masi ljudi nisu nazivali Hrvatima, već su tako zvali ljude sa strane.

svoj kraj žarko vežu za prvo naseljavanje Amerike[4] i da time pokažu da ni u Novom svetu nisu repa bez korena. Neki drugi publicisti bili su nešto skromniji pa su odlazak pomoraca iz Boke Kotorske (možda i Srba) u Ameriku vezali za početak XVIII stoleća.[5]

U SAD su od Južnih Slovena bez sumnje najpre počeli dolaziti Hrvati iz Dalmacije a zatim i iz Hrvatskog primorja. Doseljavali su se kao pomorci i ribari u Kaliforniju, koja je s obzirom na klimatske i druge odlike bila najsličnija njihovom zavičaju. U manjim grupama to useljavanje počelo je oko 1830. godine.[6] U ušće Misisipija prvi hrvatski brodari došli su u godinama 1835—1845.[7] Primorci, naročito Dubrovčani i Bokelji (koji su se u narodnosnom pogledu tada iskazivali kao »Slovinci«) dolazili su u Kaliforniju često i svojim jedrenjacima oko 1848, jer tamo »zlatna zrnca svetlucaju prema suncu«. Jedan od prvih belih ljudi u Bjuti, na primer, bio je jedan Bokelj, tragač (»prospektor«) za zlatnom žicom. U San Francisku bilo je osnovano i prvo jugoslovensko naseljeničko udruženje 1857. godine pod imenom *Slovinsko-ilirsko uzajamno i pripomoćno društvo* (koje se održalo do danas). Jedan od tih pomoraca, Velimir Ćelović iz Risna, pokrenuo je i prvi list (nedeljni) *Voce del Popolo* i na italijanskom jeziku uređivao ga je 12 godina, tj. do svoje smrti (list se, kao dnevnik, održao i u prvom svetskom ratu).[8] Prvo masovnije doseljavanje Dubrovčana trebalo bi vremenski odrediti između 1860. i 1874. godine.[9]

Sledeće oblasti najranijeg naseljavanja Južnih Slovena u SAD predstavljaju delta reke Misisipi,[10] obala severnog Pacifika i grad Njujork. Godine 1874. u toj zoni, u Nju Orleansu, osnovano je drugo po redu jugoslovensko useljeničko udruženje pod nazivom *Sjedinjeno slovinsko društvo od dobročinstva.*«[11] Uoči bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine u Kaliforniji je među emigrantima iz dubrovačkog kraja i iz Boke i Paštrovića, a nešto i iz Hercegovine i Crne Gore (među kojima je bio najškolovaniji Đorđe Sagić, koji je u Ameriku prispeo još 1815), nastale su čak političke struje. Godine 1864. nekoliko Srba, Rusa i Grka osnovalo je u San Francisku *Dobrotvorno društvo slavjano-grčko-ruske pravoslavne katoličke istočne crkve*, ali je prvi srpski sveštenik Cetinjanin Savo Matanović došao tek 1875. godine. Otpadnik

---

[4] Ivo Šišović, *Kroatski Indijanci* (tragom historijskih podataka i nekih jezičkih tragova, Naše more, Dubrovnik 1976, knj. I.

[5] B. Lazarević, *Broj Jugoslovena u Americi*, Nova Evropa, Zagreb 1921, knj. II, 11.

[6] A. S. Eterovich, *Yugoslav Survey of California, Nevada, Arizona and the South* 1830—1900, San Francisko 1971, passim.

[7] V. Foretić, *Udio naših ljudi u stranim mornaricama i općim pomorskim zbivanjima kroz stoljeća.* Pomorski zbornik, povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962, Zagreb 1962, 326.

[8] P. Slepčević, *Srbi u Americi.* Beleške o njihovom stanju, radu i nacionalnoj vrednosti, Ženeva 1917, 12—15, 41.

[9] V. Foretić, n. d., 326.

[10] O. Lahman, *Naši iseljenici oko ušća Mississippija,* Geografski glasnik XI—XIII, Zagreb 1950.

[11] I. Čizmić, *Jugoslovenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslovenske države 1918*, Zagreb 1974, 9.

Ruske crkve, Ukrajinac Agapije Hončarenko, prdobio je u Kaliforniji nešto Srba.[12]

Osamdesetih godina XIX veka ekonomska beda i teške političke prilike u domovini počele su dogoniti u Ameriku veće skupine austrougarskih Jugoslovena. Oni više nisu tražili zlata nego bilo kakvog rada »kao gladne prekomorske tice«. Za nadnicom se tragalo odmah po iskrcavanju sa broda, najviše u Njujorku i u drugim pristaništima atlantske obale. Kao relativno udruženi, Srbi u tom useljeničkom karavanu oglasili su se poslednje decenije XIX stoleća (1896) osnovavši društvo *Ujedinjeni Srbi*, koje je najpre brojalo samo 90 članova. Preduzimljiviji među njima i ranije su kopnom odlazili daleko na zapad, gde je prva srpska organizacija nikla u San-Francisku 1880, a istočnije, u Čikagu 1881. godine.[13]

Motiva za emigraciju bilo je više — opštih, zajedničkih za pojedine regije, i individualnih (ličnih i porodičnih). Osnovni opšti razlog bio je ekonomski — malo zemlje, a mnogo čeljadi i nemogućnost obezbeđenja zarade i egzistencije. Političko ugnjetavanje je moglo biti značajan ali ne i glavni motiv. S druge strane Atlantika, pak, posle građanskog rata nastala je industrijska ekspanzija koja je imala velike potrebe za jeftinom, nekvalifikovanom radnom snagom. Upravo ta konjunktura privukla je u Novi svet nove etničke elemente — Italijane i Slovene, po zanimanju seljake, koji su se u 40% slučajeva vraćali sa ušteđevinom u zavičaj. Seljaci, koji su tada sačinjavali preko 75% ukupnog stanovništva jugoslovenskih zemalja pod Austro-Ugarskom, nisu često imali ni celo jutro zemlje, loše su se hranili i živeli krajnje niskim životnim standardom. Industrija je bila premalo razvijena da prihvati sav višak radnih ruku. Zbog toga je jedini izlaz bio iseljavanje i novčano pomaganje porodice.[14]

O preovladavajućim ekonomskim, a ne političkim razlozima emigracije govorio bi i slučaj Srema. Iseljavanje kod Srba i Hrvata bilo je znato ispod procenta tih nacija u ukupnom broju stanovništva, dok su predstavnici vladajućih naroda — Nemci odlazili tačno dvostruko srazmerno svom broju, a Mađari takođe znatno više u odnosu na procenat u ukupnom broju življa. Ekonomsko-socijalni, a ne nacionalni uzrok seobe pokazuje i okolnost da su se iseljavali najsiromašniji slojevi stanovništva.[15]

U pojedinim južnoslovenskim pokrajinama postojali su i posebni, konkretni razlozi da ljudi lako odlaze u druge krajeve sveta. U Dalmaciji to su bili zamena jedrenjaka parobrodima, filokserom uništavani vinogradi i kon-

---

[12] W. Vucinich, *Political currents among immigrant serbs in California on the eve of the insurrections of 1875*, Balcanica VIII, Beograd 1977, 337—65. — Među tim iseljenicima nalazio se i Stiv Mitrović iz Fresne, koji je iz rodnog mesta dopremio 1000 sadnica smokava. Marko Rubasa i neki drugi plantažeri jabuka počev od 70-ih godina u Nort Karolajn su takođe pripadali doseljenicima 60-ih godina (L. Adamič, n. d., 63).

[13] P. Slepčević, n. d., 13

[14] G. G. Govorchin, *Americans from Yugoslavia*, Gainesville 1961, 8—13, 67—8 (»distribucija«).

[15] A. Radenić, *Položaj i borba seljštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914*, Beograd 1918, 143—4 i 145. — Jaša Tomić smatrao je da je seoba iz Ugarske i Hrvatske počela tek posle 1870. godine (*Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima?* Beograd 1914, 13).

kurencija putem uvoza italijanskih vina, opadanje ulova ribe, nedostatak pijaće vode i prenaseljenost. U Hrvatskoj je uvođenje železničkog saobraćaja u nekim krajevima izbacilo na drum masu kiridžija, porezi su bili sve veći, filoksera je i tu uništavala lozu, a kolonisti iz drugih zemalja Monarhije su se širili na račun Hrvata; od 1840. do 1910. godine mađarsko stanovništvo poraslo je od 5050 na 105 948, nemačko od 13 226 na 136 221, a samo od 1880. do 1914. iselilo se više od pola miliona domaćeg sveta. Razvojačenje Vojne granice (1871—1873) i naglo cepanje porodičnih zadruga doveli su Srbe u Vojvodini, pa i u hrvatskim zemljama, do velikih nezadovoljstava i niza teškoća, te su neki članovi porodice odlazili na rad preko mora.[16] I kasnije kod profesora Mihaila Pupina razvojačenje je izazvalo veliko neraspoloženje i bilo je jedan od povoda što je napustio rodnu grudu.[17] No, i u Banatu i u Bačkoj postojala je relativna agrarna prenaseljenost zbog sve veće koncentracije poseda i sve većeg siromašenja onih koji su živeli isključivo od svog rada.[18] U Vojvodini su, pored toga, teško dolazili do službe mladi intelektualci koji nisu pripadali vladajućim nacijama, te su odlazili u Srbiju, ali i u Ameriku.[19] U Bosni i Hercegovini su ljudi, pored drugih lokalnih razloga, odlazili u beli svet da zarade novac za otkup od kmetstva.[20] U Makedoniji i na Kosovu turski režim praćen diskriminacijama, velikim porezima i korupcijom i teškim zločinima i samovoljom lokalnih arbanaških prvaka bili su glavni razlog emigracije.[21]

Kod mladog muškog sveta postojali su i neki specifični momenti za odlazak iz zavičaja. Dugogodišnji kadrovski vojni rok u omrznutoj vojsci gde je vladala kruta disciplina nije bio privlačan za buduće regrute. Zbog toga su naročito prelazili okean oni koji su se približili 21. godini života.[22] Iz banatskog sela Karlova, na primer, u vremenu od 1906. do 1912. godine otišlo je na rad u SAD oko 150 muškaraca i oko 20 devojaka i žena, većinom mladih.[23] Kod mladića bilo je i avanturizma, podsticanog prilikom poseta emigranata koji su svojim pričama preterivali o svojim životnim uspesima u novoj sredini. Po dolasku u Ameriku mladi ljudi su maskirali prave uzroke svog dolaska, pa su u 57—58% slučajeva navodili avanturistički motiv. Uticaj rođaka i prijatelja, i to ne toliko njihovim posetama koliko pismima, bio je nesumnjivo vrlo značajan. Dovoljno je istaći da je četvrtina imigranata imala

---

[16] G. G. Govorchin, n. d., 13—16.

[17] M. I. Pupin, *Sa pašnjaka do naučenjaka*, V. Bečkerek 1929, 9.

[18] Sl. Šećerov, *Kolonizacija Banata*, Narodna sloga, V. Bečkerek, 18. I 1923, uv.

[19] U tom smislu: J. Lozančić—Frontingam, *Dobrotvorna misija za Srbiju u I svetskom ratu*, Beograd 1950, 259.

[20] M. Jevtić, *Mala Srbija*, Njujork 1916, 11. — Vidi i: H. Kapidžić, *Ekonomska emigracija* iz Bosne i Hercegovine u Sjevernu Ameriku početkom XX vijeka, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH VII, Sarajevo 1967, 194 (iseljavanje najpre počelo iz Trebinja), 199 (potom je došao red na cazinski kraj, odakle su se iseljavali preko Zagreba), 211 (Hercegovci se sele preko B. Banca u Dubrovniku, čije usluge koriste i ljudi iz hercegovačkog dela Crne Gore), 215 (godine 1904—5. su vreme intenzivnog emigriranja).

[21] B. Lazarević, *Broj Jugoslovena u Americi*, Nova Evropa, Zagreb, 21. III 1921, 10.

[22] Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1947, Pitsburg 1946 (Hercegovac J. Krstović). — Vidi i: G. G. Govorchin, n. d., 23.

[23] M. Popov, *Jedinstveni u borbi* (Hronika Novog Miloševa), Novi Sad 1977, 20.

unapred plaćen podvoz od strane ranijih pridošlica u Sjedinjene Države. Poluinteligencija koja je želela da se poslovno rehabilituje takođe je u Novi svet slala neuspele trgovce, nesvršene đake, mlade činovnike karijeriste i druge. Uz to je išla i propaganda vrlo mnogih agenata za prodaju parobrodskih karata, mada je, po zakonu iz 1885. godine, bilo zabranjeno vrbovanje radne snage.[24]

Austrougarska država je zvanično usporavala, a nekim svojim postupcima je stvarno pomagala iseljavanje, olakšavajući seobu ekonomskog i demografskog viška stanovništva svim sredstvima: potporama parobrodskim kompanijama (»koje vode gadniju trgovinu od trgovine roblja«); prelaženjem preko agitacije agenata tih društava koji su neukom svetu prikazivali Ameriku (ili uže Kaliforniju) kao eldorado, obećanu zemlju; smetnjama pri povratku iseljenika; izdavanjem pasoša čak i mladićima koji nisu služili vojsku, odnosno ne dajući olakšice da se vrate onima koji su u svoje vreme izbegli kadrovski vojni rok. Naročito su bili zapostavljeni pravoslavni iseljenici, o kojima Habsburška Monarhija nije mnogo marila, a sveštenici ih naučili samo da su Srbi[25] ili Rumuni. Inteligencija, nenaviknuta u toj državi da radi s masama, pokazivala je puni nemar ne samo za emigraciju kao pojavu nego ni za nesrećne iseljenike u njihovoj novoj sredini.[26]

Od kraja XIX veka na istoku SAD počela su da se organizuju srpska naselja od Njujorka ka Filadelfiji, Stiltonu, Lebanonu i dalje u zapadnu Pensilvaniju, Pitsburg i okolinu, pa odande delimično u zapadnu Virdžiniju, istočni Ohajo i dalje na severozapad u Klivlend, Čikago, Geri sa okolinom, potom u Kalumer, Mičigen, Dulut (Min.) i okolnu, zatim na zapad u Bjutu (Mont.) Sent Luiz (Mo), Kanzas-Siti, Denver i Pueblo (Kol.), nešto u Nju Meksiko, malo u Galveston, Teksas, pa u Jutu, Arizonu, Nevadu i severno u Ajdaho (Vaš.), u Vajoming, Nebrasku i Ajovu. Najviše srpskih naseljenika ima u srednjem pojasu SAD, počev od Njujorka do San Franciska. U istočnim državama SAD najviše je Srba iz Like i drugih delova Hrvatske, zatim iz Banata i Bačke; u Čikagu i susednim mestima može se naći dosta Hercegovaca, Ličana ali i ljudi iz drugih oblasti; zapadno od Čikaga smestili su se posebno Crnogorci, Hercegovci i nešto Bosanaca, zatim iseljenici iz Like, Boke Kotorske i vrlo malo iz Srbije; u okolini Pitsburga, u Mekizraksu, najviše je naseljenika iz slavonskog sela Bojanci, kao celine.[27]

Kao što se vidi, američki Srbi potiču najvećim delom iz Austro-Ugarske, sasvim malo iz Crne Gore. Iz Srbije, u kojoj je srednji i sitni seljak sve do carinskog rata sa Austrijom relativno dobro živeo, nije bilo iole većeg iseljavanja. Od 1911. godine počeo se seliti narod niškog sreza i to

---

[24] G. G. Govorchin, n. d., 17—21, 24.

[25] A. Tresić—Pavičić, *Preko Atlantika do Pacifika.* Život Hrvata u Sjevernoj Americi, Zagreb 1907, 95, 109, 125; Lj. Leontić, *Jugoslovensko iseljeništvo i naša trgovačka mornarica,* Pomorski zbornik 1942—1962, knj. II, 1241.

[26] S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni,* Zagreb 1904, 337—8, i 280. — Radić patetično piše: »Mi se Slaveni u ovo najnovije vrijeme osobito u svijet ne selimo, nego iz domovine bježimo, kud koji zna i može (Isto, 338).

[27] Izveštaj Glavnog odbora Saveza sjedinjenih Srba »Sloga«, podnet Četvrtoj redovnoj konvenciji održanoj meseca juna 1920. godine u Los-Anđelesu, Kalifornija (u daljem tekstu: Izveštaj 1920), 3.

krišom (plaćajući po 380 dinara sedmorici agenata), na osnovu priča ranijih iseljenika da je u Americi dobro. Ukrcavanje iseljenika u voz vršeno je na malim stanicama (Lapovo, Topčider), a poslove sa agencijom Bakračević vodila je beogradska firma Janić, koja je primala i seljake iz Bugarske, često varajući i vraćajući svoje bugarske klijente sa pola puta.[28] Značajno iseljavanje iz Makedonije nastalo je i 1912. i 1913. godine,[29] upravo u vreme kad su se neki Srbi u Americi spremali da se nasele u »novu« Srbiju.[30] Sa Kosova je iseljavanje počelo 1905. godine, kad su u Novi svet pošli neki žitelji sirinićkog sela Sevce i neki Đakovljani; oni iz Sevca su pre toga radili u šarplaninskim šumama kao kačari.[31] Iz Sandžaka zapadno od Lima, posebno iz Pljevalja, narod se počeo seliti u Ameriku posle 1908. godine, kad su prestali u Pljevljima poslovi sa Austrijancima.[32]

II. Broj naseljenih Srba u SAD do 1914. godine

Od 1820. godine je preko Njujorka u SAD došlo oko 20 miliona ljudi, te je to zaista bila najveća seoba u istoriji.[1] Navode se i veći cifre: deset miliona do 1880. i novih sedamnaest od 1880. do 1909. godine. Najpre su dominirali doseljenici iz severne i zapadne Evrope, da bi tek od 1896. prevagu uzeli oni iz južnog i istočnog dela tog kontinenta. Inače, kulminaciona imigracija bila je 1907. godine — 1 285 349 ljudi i 1914 — 1 218 840 duša. Od 1899. godine, otkad je moguće dobiti preciznije podatke, tri etničke grupe su preovladale u useljavanju: Italijani, Sloveni i Jevreji. Italija (sa 4 651 195), Austro-Ugarska (sa 4 132 351) i Rusija (sa 3 341 991, od kojih je 44% bilo Jevreja) dale su 86,9% ukupne emigracije iz južne i istočne Evrope u godinama 1820—1920. Od Slovena Česi su sačinjavali najveći segment u kretanju (1851—1855) izazvan otkrivanjem zlata u Kaliforniji; na njih dolazi tri četvrtine ukupne emigracije iz Austrije do 1880. godine. U prvoj deceniji XX veka najveće kontingente obrazovali su Poljaci i Jevreji iz Galicije. Hrvati i Slovenci činili su 6,92% karavana preko Atlantika iz austrijskog dela Austro-Ugarske. Iz ugarskog dela države najpre su se preseljavali gotovo isključivo Slovaci. Potom su masovno odlazili Rusini, Nemci, Rumuni i na kraju Hrvati i Srbi. Tek od 1905. godine Mađari su brojno davali najveći deo transporta, mada s najmanjim procentom u odnosu na celokupnu populaciju. Srpska struja postala je jaka 1903. godine, da bi dostigla najvišu tač-

---

[28] Diplomatski arhiv Sekretarijata za inostrane poslove (u daljem tekstu: DASIP), Administrativno-pravno odeljenje, fasc. XII, br. 1944 (Stojan M. Jončić srpskom ministru inostranih dela, iz Toronta 4. III 1912; Srpsko poslanstvo u Sofiji, Pov. br. 220 od 1. VI 1012 Ministarstvu).

[29] Neue Züricher Zeitung 26. i 27. VI 1917; Pregled strane štampe (Krf), br. 49 od 30. VI 1917, str. 7.

[30] DASIP Administrativno-pravno odeljenje fasc. X, n° 7850 (at. 10. IX 1913, Ljubomir Nikolić), n° 8522 (generalni konzul M. Pupin 20. IX 1913).

[31] A. Urošević, *Šarplaninska župa Sirinić*, *Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet*, Skopje 1948, 137.

[32] G. Gravje, *Novopazarski sandžak*, Beograd 1913, 32.

II

[1] P. Brežnik, *U senci oblakodera*, Beograd 1931, 25.

ku 1907. godine. Bez obzira na politički položaj pojedine nacije u Austro-Ugarskoj, najviše iseljavanja svih nacija bilo je u nacionalno izmešanim krajevima. U ukupnoj emigraciji iz Habsburške Monarhije od 1820. do 1910. godine Hrvati su obezbeđivali 8%, a Slovenci 4% sastava; u prvoj deceniji XX stoleća svi Južni Sloveni činili su 17,2% austrougarskog kontingenta. U to vreme bilo je i drastičnih primera: stanovništvo jednog velikog sela Slavonije opalo je od 3400 na 1600 žitelja, pošto ih se 1800 naselilo u Kalumenu (Mičigen). Bolje nije bilo ni u Kranjskoj: od 1890. do 1900. odselilo se 12% stanovništva u srezovima Litije, Kočevje i Černomelj. Prvo veće grupno naseljavanje Srba i Crnogoraca zabeleženo je 1892. godine, kad su se zajedno s nekim dalmatinskim pridošlicama naselili u Kaliforniju, najstariju imigracionu oblast.[2]

Broj Južnih Slovena u Severnoj Americi uoči izbijanja prvog svetskog rata teško je precizno ustanoviti, jer ne postoje ni austrougarske, ni američke, ni srbijanske, ni crnogorske statistike o tome. Američke statistike imaju samo relativnu vrednost, i to jedino one o samom ulasku u SAD a ne i definitivne cifre jednog vremenskog preseka. Uostalom, tek na prelazu iz XIX u XX vek Južni Sloveni su se i počeli iskazivati odvojeno, i to u različitim kategorijama, ali su i kasnije uključivani u Mađare i Nemce.[3] Bečko društvo *Österreichisch-ungarische Colonial-geselschaft* takođe je ispuštalo da posebno beleži Slovene.[4] Tek naredbom hrvatskog bana 1898. godine naloženo je da se sakupljaju i podaci o iseljavanju. Zbog načela slobode kretanja i seljenja u Austro-ugarskoj, statistika nije bila u stanju da prati iseljavanje; mogli su biti obuhvaćeni samo oni slučajevi koji su usled posebnih razloga registrovani (izdavanje pasoša, evidencija brodskih društava).[5] Josip Lakatoš je (1914) analizirao postojeće statistike, došavši do zaključka da se iz Hrvatske i Slavonije do rata iselilo oko 500 000 žitelja.[6] Tu svakako postoji i jedan političko-patriotski dodatak, jer savremene američke statističke analize govore da se od 1901. do 1910. godine u SAD naselilo preko 400 000 svih Južnih Slovena.[7] Samo 1906. godine uselilo se u severnu Ameriku 60 388 Južnih Slovena, od čega je na Hrvate i Slovence otpalo 44 272.[8]

U Dalmatinskom saboru smatralo se 1909. godine da se u Americi tada nalazilo 4 500 000 Hrvata i Srba.[9] Članovi londonskog *Jugoslovenskog odbora*

---

[2] G. G. Govorchin, n. d., 43—48 (autor je rezimirao sve postojeće izvore o doseljavanju Južnih Slovena u SAD od XIX veka).

[3] P. Slepčević, n. d., 9—10. — Oko 1900. godine te statistike nalaze da svih Južnih Slovena zajedno u SAD nije bilo ni 10 000! (Isto, 9, — Podaci iz »Annual reports of the Commission General of Immigration« nisu pouzdani sve do godine 1910, jer su Južni Sloveni dotad beleženi kao Nemci i Mađari. (I Čizmić, n. d., 10).

[4] S. Radić, n. d., 281.

[5] I. Čizmić, n. d., 9—10. — Registracija prema pasošu po dolasku u Njujork: B. Kovačević, *Srpska štampa u Americi*, Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1945, Pitsburg 1944, 95.

[6] J. Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1914, 63.

[7] G. G. Govorchin, n. d., 51.

[8] P. Slepčević, n. d., 5.

[9] *Brzopisno izvješće XXXII zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga*, sv. I. Zadar 1911, str. 1470—71 (13. IX 1909, I. Lupis).

i predstavnici *Jugoslovenske ujedinjene omladine* u emigraciji navodili su tokom prvog svetskog rata da je u Severnoj Americi tada živelo oko 500 000 Hrvata, 200 000 Slovenaca i 100 000 Srba.[10] To je bio početak uvećavanja cifara iz političkih razloga koje se nastavilo i u uslovima postojanja jugoslovenske države. I drugi autori su navodili cifre Jugoslovenskog odbora, dok je po nekima 600 000—700 000 Jugoslovena bilo u celoj Severnoj Americi (dakle, i u Kanadi). Prema sumarnim prognozama četrnaestina Jugoslovena je 1914—1918. godine živela u Severnoj Americi.[11] Posle drugog svetskog rata brojke su nešto smanjene, na 600 000, od kojih je 100 000 Srba, ali i celokupnom iseljeništvu (znači: u SAD, Kanadi, Južnoj Americi, Australiji i Novom Zelandu).[12] Ta procena bi se mogla prihvatiti, mada je u njoj broj Srba i dalje nešto preterana.

Prema američkim podacima, u SAD je 1910. godine bilo 3 024 232 stanovnika slovenskih jezika, od kojih samo 367 000 Južnih Slovena, i to: Srba 26 752 (od kojih rođenih izvan SAD 23 403), Crnogoraca 3961 (3886), Bugara (i Makedonaca) 19 380 (18 341) i neodređenih 35 195 (21 021). Prema istim proračunima, koncem 1915. godine u SAD je bilo 656 365 Južnih Slovena, i to iz Hrvatske i Slovenije 460 676, iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije (sa Bokom) 49 742.[13] Američki pisci daju Slovencima prevagu u krugu Južnih Slovena, verovatno ne snalažeći se u sličnim slovenskim nazivima. Američka autorka E. Grin Belč navodi za 1910. godinu sledeće brojne vrednosti:

	najniža procena	najviša procena
Slovenci	400 000	750 000
Hrvati (sa Dalmatincima)	250 000	400 000
Srbi	150 000	200 000
Bugari	40 000	50 000

Ona je pokušala da izvrši aproksimaciju i prema pokrajinama doseljavanja: Hrvatske 150 000, iz Dalmacije — 80 000, iz Istre — 25 000, iz Bosne — 20 000, iz Hercegovine 15 000, iz Srbije — 5000. Jugosloveni su, prema tim ispitivanjima, naseljeni: u Pensilvaniji — 80 000—100 000 (prema drugim procenama — 30 000), u Ilinoisu — 40 000, u Ohaju — 35 000 Jugoslovena. Prema istoj spisateljici, dinamika useljavanja Bugara, Makedonaca i Srba (ovih verovatno ne i iz Hrvatske) bila bi sledeća 1899. godine — 94, 1900 — 204, 1901. — 611, 1902. — 1291, 1903. — 6479, 1904. — 4557, 1905. — 5823, 1906. — 11 584, 1907. — 27 174, 1908. — 18 246, 1909. — 6214 ljudi.[14]

---

[10] Lj. Leontić, *O jugoslovenskom odboru u Londonu*, Zagreb 1961, 71.

[11] B. Lazarević, *Broj Jugoslovena u Americi*, Nova Evropa 21. III 1921, 10.

[12] B. Cvetić, *Iseljeništvo kao društvena pojava i njen značaj za našu zemlju*, Beograd 1975, 17.

[13] P. Slepčević, n. d., 6—8. — Poslednje cifre su verovatno preterane, jer je teško pretpostaviti da je tempo useljevanja od 1911. do sredine 1914. godine bio onakav kakav je bio za vreme mirnih godina do 1907.

[14] E. Green Balch, *Our Slavic Fellow Citizens*, New York 1910, 51. — Vidi osvrt na tu knjigu M. Sardelića u »Dalmatinskoj smotri« XXV (1912), br. 40, str. 2—3.

Savremeni američki istraživač (rodom dalmatinski Hrvat) G. G. Govorčin navodi sledeću tabelu za imigraciju Južnih Slovena od 1899—1910:[15]

Narod	ukupan broj	doseljenici iz Austro-Ugarske
Bugari, Srbi, Crnogorci	97 391	39 099
Hrvati i Slovenci	335 543	331 154
Dalmatinci, Bosanci, Herceg.	31 696	31 047

Kad je reč o procenama Srba u SAD, rasponi su još mnogo veći i karakterističniji. One često sadrže ne samo političku licitaciju da se uveća opšti značaj, nego iskazuju i političke apetite, trpajući među Srbe i katoličke Dalmatince i ono malo bosansko-hercegovačkih Muslimana. Srba je 1899—1909. godine u većim grupama bilo u Pitsburgu, Čišolnu (Min.), Milvuki Gri (Ind.), Čikagu, San-Francisku, Džaksonu (Kal.), Sinsinati (Ohajo), Barbertonu (Ohajo), Detroitu, Indijana-Harboru itd. Gde se pominju Srbi, bilo je i Hrvata, koji su živeli sa Srbima pomešano u istim mestima,[16] ali Srba ipak nije bilo u nekim naseobinama u kojima su živeli samo Hrvati ili Hrvati sa Slovencima. U Klivlendu i u Vilmerdingu Srba je bilo po hiljadu. U brošuri *Ruska misija i srpska crkva u Americi* (Čikago 1910) tvrdilo se da je oko 1910. godine Srba u SAD bilo 200 000 (mada je broj pravoslavnih Jugoslovena srpskohrvatskog jezika bio stvarno pet puta manji). Drugi su za 1918. godinu navodili cifru od 80 000. Prema nacionalnom radniku u SAD Čedi Paviću, Srba je u SAD (1911) moglo biti 120 000—150 000. S tim ciframa računa i Lazo Horvat (1912), koji je duže boravio u Americi. Crnogorski političar Andrija Radović je tokom prvog svetskog rata navodio da u Americi ima 15 000 Crnogoraca, dok su zvanični podaci govorili samo o 3961. čoveku.[17]

Poznati publicista u SAD Milan Jevtić (rodom Srbijanac) bio je mnogo objektivniji. On je kritički ustajao protiv procena sa jugoslovenske strane, smatrajući da je njegovih sunarodnika u SAD pre 1898. bilo malo. Naglašavao je da treba uzimati u obzir i broj onih koji su se vraćali u domovinu, a te cifre za Austro-Ugarsku nisu baš bile male (1910. godine — 202 436 ljudi, 1911. — 295 666, 1912. — 333 262, 1913. — 308 190, 1914. — 303 331 čovek). Razlog za uvećavanje broja imigranata on je nalazio u poslovnim razlozima jugoslovenskih listova u Americi (do 1914), a potom u političkim potrebama (u toku rata). O useljavaju u SAD naveo je brojke koje je mnogo kasnije citirao i G. G. Govorčin, smatrajući da Jugoslovena na početku prvog svetskog rata nije moglo biti više od pola miliona, a Srba ne više od 40 000. On je polazio od američkog popisa iz 1910. godine: Slovenaca — 183 839, Hrvata — 93 036, Dalmatinaca — 5565, Srba — 26 752, Crnogoraca

[15] G. G. Govorchin, n. d. 47 — Govorčin uopšte potcenjuje broj i tempo srpskog useljeništva; o imigrantima iz Hrvatske drži da je reč uglavnom o Hrvatima, a (celu) Vojvodinu smatra hrvatskom pokrajinom!

[16] Lj. Kosier, *Srbi, Hrvati i Slovenci u Americi*, Beograd 1926, 36 i 41—42. — Vidi i: F. Potočnjak, *Iz emigracije* III, Zagreb 1925, 56—7.

[17] B. Lazarević, *Broj Jugoslovena*, 10—13.

— 3961, Bugara (i Makedonaca) — 19 380. Prema njemu, Srbijanaca nije bilo više od 500. Ipak, zapazio je povećanu imigraciju kao posledicu balkanskih ratova, navodeći za vreme od 1. jula 1913. do 30. juna 1914. godine cifru od 9189 doseljenika iz Makedonije, Bugarske, Crne Gore i Srbije.[18]

Na srbijanskoj strani u toku rata, s obzirom na vrlo slabo poznavanje prilika u SAD, navođene su prosto fantastične brojke. U jednom pregledu o dobrovoljačkom pokretu u Rusiji pomenuto je da Jugoslovena u Americi ima čak tri miliona.[19] Pero Slijepčević, poslat da obiđe jugoslovenske naseobine u SAD, objavio je za 1915. godinu podatak od 80 000 Srba, tj. 64 000 pravoslavnih (uz 3500 Bugara), 16 000 katolika iz Boke i dubrovačkog kraja, odnosno i bosansko-hercegovačkih Muslimana, koje je on stalno ubrajao u Srbe.[20] Među pravoslavne Srbe u gornjoj cifri treba pribrojati i Makedonce, od 1913. godine podanike Srbije. Da bi se stvar lakše kontrolisala, treba iz istog izvora informacija navesti i pokrajinsko određivanje Srba: iz Banovine — 25 000—30 000, iz Bosne i Hercegovine — 20 000—25 000, iz Banata i Bačke — 15 000—20 000, iz Crne Gore — 5000, iz Boke i Dalmacije — nekoliko hiljada; podaci za oblasti srpske države nisu doneseni.[21] Broj Muslimana (bosansko-hercegovačkih, crnogorskih, sandžačkih i kosovskih) teško je ustanoviti za godine 1910—1915, na kraju drugog svetskog rata bilo ih je u SAD 3000—4000.[22] Jedan srpski policijski pisar, rodom Makedonac, izvestio je svoje ministarstvo (marta 1917) »više od 120 000, a manje od 200 000 Srba u SAD i u Kanadi, i to najviše iz Banata i Bačke a najmanje iz Srbije«; u taj broj je uključio i Makedonce.[23] Jedan Srbin iz SAD u svojoj predstavci Srpskom poslanstvu u Londonu (avgusta 1915) govorio je o 100 000 Srba iz Austro-Ugarske.[24] Najzad, citiraćemo i mišljenje vojvođanskog političara Jaše Tomića iz 1914. godine da 120 000 Srba živi u Americi.[25]

Moglo bi se zaključiti da je Srba u SAD pred prvi svetski rat bilo oko 40 000, Crnogoraca oko 5000, Makedonaca bar 24 000, a Muslimana srpskohrvatskog jezika do 3000.

III. Ekonomski i socijalni uslovi života doseljenih Srba u SAD u masi

Doseljeni Južni Sloveni bili su najčešće zemljoradnici koji su došli u Ameriku trbuhom za kruhom. Tu su ih iskorišćavali u rudnicima i kao

---

[18] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 9—10 i 17 (podaci prema: Dictionary of European and Other Immigrant Paces or Peoples, New York 1911); M. Jevtić, *Za čast američkog srpstva*, Njujork 1918, 5.

[19] Arhiv Vojnog istorijskog instituta JNA, X-4a-IV, br. 52, list 10, Kratka istorija našeg dobrovoljačkog pokreta u Rusiji (1918).

[20] P. Slepčević, n. d., 15—16, 18.

[21] Isto, 17—8.

[22] Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1941, 74.

[23] Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela, Policijsko odeljenje, Izbeglička arhiva; DASIP, Jugoslovenski odsek, f. I. Pov. J. br. 293, Panta Džambazović 2/15. III 1917, u Solunu. — U Kanadi je tada bilo Srba »nešto u provinciji Ontario, a najviše ih ima u Britiš Kolumbiji na Pacifiku« (Izveštaj 1920, 3).

[24] DASIP, PO-1915, f. XIV, pov. br. 9677, Todor Dimitrijević 24. VIII 1915.

[25] J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja*, Beograd 1914, 28.

nekvalifikovane radnike po fabrikama. Njihovo obrazovanje bilo je bedno i dobrim delom bili su nepismeni. Inteligencije je bilo vrlo malo, ali je ipak u njoj bilo »škarta« u kulturnom i moralnom pogledu. Nacionalno-politički mentalitet Jugoslovena u SAD pre 1914. godine bio je lokalistički usmeren, a celokupan pogled na svet uzak.[1]

Jedna anketa (1905) ustanovila je da su Južni Sloveni koji dolaze u Ameriku u ogromnoj većini seljaci (94,4%) i da ih ima vrlo malo koji znaju neki zanat (5,6%). Njihova seoba u Ameriku bila je najbolji dokaz o propadanju seljaštva u starom kraju i o tome da se agrarno pitanje u Austro-Ugarskoj ne rešava.[2] Od Hrvata i Slovenaca koji su do 1910. godine prispeli na američke obale samo je njih 0,07% navelo da imaju neku profesiju, a 4,52% su se registrovali kao kvalifikovani radnici.[3] Ti spori težaci teških žuljevitih šaka bacili su se na rad u teškoj industriji i na druge najzamornije poslove.[4] Najteži poslovi su tada bili najčešće i najslabije plaćeni. Pored toga, neki i neiskusni, ne znajući jezik, pa i nepismeni, bili su izvrgnuti različitim diskriminacijama. Njihov rad, međutim, bio je vrlo značajan za Ameriku. Imigranti iz južne i istočne Evrope u doba industrijske ekspanzije zamenili su Crnce iz vremena pretkapitalističke epohe.[5] Za stotine hiljada tih radnika Luj Adamič, i sam doseljenik, zapisao je: »Njihova energija skamenjena je u američkim neboderima, mostovima, železničkim prugama, lokomotivama, automobilima i mašinama svih vrsta.«[6]

Izveštaj Glavnog odbora opštedruštvene organizacije »*Sloga*« (juna 1920) označio je na sledeći način dolaženje Srba u SAD: »Uzrok dolaženja Srba u Ameriku je u glavnom ekonomski. Austrougarske vlasti sprečavale su narodima da se ekonomski podižu i njima nije ostalo drugo šta, nego da idu u svet i da traže zaradu.« Iz Srbije došao je vrlo mali broj seljaka, ponukan agitacijom agenata koji su prodavali vozne karte za Ameriku. Zanatlija iz Srbije ima više nego zemljoradnika; oni su putovali po svetu, po zapadnoj Evropi, pa su prešli i u Ameriku, radeći svoje zanate, poglavito u Njujorku. O poslovima kojih su se prihvatali Srbi isti izveštaj je pisao: »Srbi u Americi od svoga dolaska počeli su raditi najteže i najopasnije poslove, pa to i danas rade. Velike čeličane i tvornice u Stiltonu, Lebanonu, Lakavani, Pitsburgu i celoj okolini, u Klivlandu i okolini, Geri, Saut-Čikagu, Stebenvilu itd., pune su naših seljenika, koji rade vrlo teške i opasne poslove. Ugljokopi u Pensilvaniji i Ohaju, rudokopi u Mičigenu, Minesoti, Montani, Arizoni, ugljokopi u Koloradu, Vašingtonu, Juti, Vajomingu, Nju-Meksiku, Britiš-Kolumbiji, pa rudokopi u Nevadi, Kaliforniji itd., imaju na mnogo hiljada srpskih iseljenika kao svoje radenike. Velike klanice u Čikagu, Kanzas Sitiju, St. Lujzu i Omahi zapošljavaju mnoge hiljade Srba. Dalje, šume

---

III

[1] Arhiv Jugoslavije, Hartije J. M. Jovanovića (fond 80), grupa: Razna akta Jugoslovenskog odbora, Trumbićev izveštaj srpskoj vladi u jugoslovenskim naseobinama u Severnoj i Južnoj Americi.

[2] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 10.

[3] G. G. Govorchin, n. d., 52.

[4] L. Adamič, *Amerikanci iz Jugoslavije*, 64.

[5] J. Rajnović, *Organizovanje Srba u potporne organizacije*, Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1947, Pitsburg 1946, 41.

[6] L. Adamič, *Amerikanci iz Jugoslavije*, 64.

po Ajdahu, po Aregoni i Vašingtonu pune su srpskih radenika. Zanatlije imaju nešto lakši posao i jedan mali broj mlađih ljudi koji rade po restoranima, poglavito u Kaliforniji. Inače, svi poslovi su teški i opasni. Jedan deo Srba radenika odlazi u Aljasku na rad, tamo kopa zlato i kada nastane doba da se ne može više raditi, silaze u Siatl, Vašington i okolna mesta i tu prezime, pa s proleća ponovo na rad u Aljasku.«[7]

Taj težak i iscrpljujući posao dočekao je već generaciju koja je došla 70-tih i 80-tih godina XIX veka. Oni su u rudnicima bakra i gvožđa u Mičigenu i Minesotu duge sate radili za nisku nadnicu od najviše dolar i 25 centi. Posle dve-tri godine napornog rada mnogi su se vratili u stari kraj: neki bez ruke ili noge ali i sa zavežljajem dolara da otplate dugove i poprave nekadašnji život. Drugi su doveli žene ili devojke te su počeli da žive životom američke radničke porodice. Mnogi Jugosloveni zaustavili su se na putu, u Njujorku, Čikagu, Đolijetu, Milvoki, ulazeći u fabrike i obrazujući po raznim varošima male naseobine. U sledećim decenijama iseljenici koji su odlazili za Klivland ili Čikago zadržavali bi se u Pitsburgu, u predelu kamenog uglja, ili u oblastima mrkog uglja u Vest-Virdžiniji, ili su se upućivali u ugljenokope Ilinoisa i Kanzasa, ili u nove rudnike bakra u Montani i Juti. Neki su, pak, ostajali kao obalski radnici ili skeledžije u njujorškoj luci.[8]

Uslovi rada u ugljenokopima (na primer, kamenog uglja u istočnoj Pensilvaniji, od Skrentona do Taorsita) još u prvom svetskom ratu bili su teški i primitivni: ugalj su po drvenim tračnicama vukle mazge, ventilacija se izvodila platnima zanim »konvus«, a rupe za dinamit u rudi bušile su se »na dugi džak«, tj. jedan je držao gvozdenu šipku, a drugi je tukao maljem.[9] U državi Džordžiji i u osam drugih još 1911. godine bilo je dozvoljeno da deca ispod 12 godina rade u rudokopima 60 časova nedeljno. U deset drugih država deca ispod 14 godina mogla su raditi po fabrikama i noću. Uostalom, 18% dece od 10 do 15 godina nadničilo je tada u SAD. Životni vek bio je kratak — čak i na boljim radnim mestima, kakav je bio ložački posao u vozovima, — svega 32 godine.[10]

Iseljenici Jugosloveni dolazili su u Ameriku često u doba velikih štrajkova, izazvanih stvaranjem vlasničkih trustova, koji su zatvarali manja preduzeća i koncentrisali rad u većima, na direktnim saobraćajnicama. To je dovodilo do masovnog izbacivanja radnika na ulicu. U proširenim pogonima primana je nova radna snaga iz redova pridošlica po nižim nadnicama. Tako je pomoću novih imigranata (»polaki«, »honki«) kršen radnički pokret. To je, prirodno, izazivalo mržnju prema došljacima i nacionalnu isključivost.[11]

---

[7] Izveštaj 1920, 3—4.

[8] L. Adamič, *Amerikanci iz Jugoslavije*, 64.

[9] B. Mašanović, *Srbi rudari u Americi*, Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1939, Pitsburg 1938, 47—8.

[10] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 5, 4, 7. — Od krize 1907. godine rudnici uglja u Roslinu (Vaš.) često su primenjivali trodnevnu radnu nedelju. Radniku je za iskopanu tonu plaćano 1 dolar, a kad je taj ugalj kupovao za ogrev, kpompanija mu je naplaćivala 13—14 dolara. Radničke nadnice iznosile su svega 1,7% ostvarene zarade kompanije (»Narodni glas«, Chicago, 16. III 1911, 4).

[11] Isto, 12—3.

Sa širenjem privredne delatnosti kapitalisti i železnice rasuli su rudare i industrijske radnike na mnogo strana, do novih majdana i tvornica. Nakon privredne krize 1874. godine, na primer, naročito je u istočnim državama počeo razmah moderne industrije koja je tražila mnoštvo radnih ruku.[12] Sa tim seobama najamnih radnika nastajale su nove naseobine. Čak i relativno malobrojni Srbi bili su (1916) prisutni u 187 mesta. Sa novim talasom imigracije 1903. godine, pored ranijih primoraca, navalili su brđani iz Like, Hercegovine i Crne Gore, zatim i iz Bosne, a obnovljen je dolazak i Srba iz Vojvodine.[13] Opet su oni »novi« radili najteže poslove i na njihov se račun donekle dizao deo »starih«. Sa ulaskom u SAD, naseljenici su, zbog opšteg tempa života i zbog nesigurnosti rada, zapinjali više nego u domovini. Mnogi su od njih uopšte lošije živeli.

Srbi i Hrvati iz dinarskih krajeva ispoljavali su sklonost za promenom posla i za putovanjem iz mesta u mesto, stižući tako do Meksika, Aljaske, ruskog Dalekog Istoka i Japana. U tome su se posebno odlikovali Crnogorci. Hercegovci i Ličani radije su odlazili na teške radove, u rudnike i metalurška preduzeća. Vojvođani, dobri ratari, izbegavali su naporan posao u industriji, te su radije primali lakše poslove u poljoprivredi i zanatstvu. Primorci su se rado zaustavljali u lukama, radeći na opravci lađa ili u samom pristaništu, na pretovaru ili u sitnim službama. To se osobito odnosilo na luku u Njujorku.[14] U gradskoj čistoći Sent-Luiza (1906) radilo je 2000 Ličana.[15] Zaposleni na gradnji železnica radili su samo leti, a zimu su, sakupljani na hiljade, provodili po velegradskim ćumezima u središnjem delu zemlje (Čikago, Sent Luiz, Mineapolis). Ovo je naročito bilo karakteristično za Sandžaklije, Kosovce i Makedonce, koji su preko leta živeli najbednije po vagonima, dakle, bez stana i najelementarnijeg standarda.[16] Crnogorci su takođe radili na gradnji pruga i još radije na železnici.[17] U Kaliforniji, novajlije su po gradovima najpre služili u gostioničarstvu i po trgovinama, obično kod kakvog starijeg doseljenika. Srbi primorci su tu došli pre onih iz Hrvatske, te su bolje društveno stajali.[18]

Mnogi naseljenici iz ratarskih krajeva napravili su u Kaliforniji dobar posao u povrtarstvu, gajeći i prodajući povrće i voće, na nekoliko hektara uzetih u zakup. Za takav posao nekima je nedostajalo samopouzdanje da se upuste u mehanizam tržišta i u promet lako pokvarljive robe. Zanimljivo je da ni Jugosloveni iz ravničarskih krajeva nisu se rado pretvarali u farmere, mada su u nekim zabačenijim državama mogli besplatno dobiti i po 50 hektara zemlje, uz najpotrebniji inventar i stoku na kredit. Bivši južnoslovenski mali seljak bežao je od zemlje, bojeći se dugova.[19] Zbog

---

[12] I. Čizmić—M. Varžić, *Društveno-politički položaj i rad naših iseljenika u SAD od 1893. do 1938*, Zagreb, Zavod za migracije i narodnosti, 1970, 6.

[13] P. Slepčević, n. d., 13—4 i 31—5.

[14] Isto, 14, 15 i 35—6.

[15] A. Tresić—Pavičić, n. d., 120.

[16] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 11—16.

[17] P. Slepčević, n. d., 14.

[18] A. Tresić—Pavičić, n. d., 207.

[19] P. Slepčević, n. d., 34.

toga je samo 1% jugoslovenskih doseljenika radio u poljoprivredi.[20] Kupovina farme i inventara značila je i odluku da se ostane u Americi. Takvu odluku jugoslovenski doseljenici pre 1914. godine nisu rado donosili. Misleći da ostanu samo neku godinu, oni nisu dovodili ni žene, odnosno devojke. Kod Hrvata i Slovenaca žene su činile 15,1% doseljenika, kod Dalmatinaca, Bosanaca i Hercegovaca 7,7%, a kod Srbijanaca, Crnogoraca i Bugara samo 4,3%.[21]

Nadnice su bile različite na raznim poslovima. Godine 1906. najniža dnevna zarada u industriji bila je dolar i 75 centi. Kovač koji se razumevao u mehaniku mogao je, međutim, doterati i do 10 dolara. Nekvalifikovani radnik u građevinarstvu dobijao je dva do tri, a zidar do pet dolara na dan. U rudnicima se zarađivalo dva do dva i po dolara, a u akordnom sistemu tri do četiri. U rudnicima srebra vozar vagoneta primao je dva, a vešt miner četiri dolara.[22] Prljav i nezdrav rad u gradskoj kanalizaciji (1916) povlačio je za sobom povoljnu nadnicu od tri dolara.[23] S obzirom na radni napor i tempo rada kao i na opšti prosek cena, nadnica imigranata je bila niska. Najamni radnik u »manufakturnoj industriji« (gde je spadao i saobraćaj) primao je godišnje samo 563 dolara i 41 cent. Takav je prosek ostvarivan u uslovima pune zaposlenosti. Plata je u stvari bila manja, jer je besposlica rasla iz godine u godinu.[24]

Radnik je za hranu i stan (stanujući u sobama sa deset samaca) trošio dolar dnevno, tj. kod većine polovinu zarade. Ako je bio skroman i štedljiv, te na druge stvari nije trošio novac, mogao je godišnje obezbediti ušteđevinu do 300 dolara.[25] Ovaj proračun jednog putnika iz starog kraja (1906) bio je ipak vrlo optimističan. Jedan dugogodišnji publicista u Americi za stanje pred prvi svetski rat ustanovio je da je radnik prosečno trošio do 530 dolara godišnje, te ako je pripadao slabije plaćenoj kategoriji radnika, na štednoj knjižici ostajalo mu je godišnje svega koja desetina dolara. Kako su iseljenici tada ostajali oko tri godine u Americi, nisu mogli mnogo para doneti u zavičaj.[26]

Socijalni uslovi zavisili su od vremena provedenog u SAD i od brojnosti članova porodice u domovini kojima je slat novac. Tokom vremena, sa ušteđevinom od više stotina dolara, vispreniji naseljenik bi se osmelio da otvori kakvu radnju sa životnim namirnicama, odelom za radnike, trgujući gotovo isključivo sa svojim zemljacima.[27] Među Srbima je takvih bilo samo 3%.[28]

---

[20] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 4. — Od farmera njih 34% bilo je 1910. godine pod dugom (Isto, 4).

[21] G. G. Govorchin, n. d., 52—3, 54—5.

[22] A. Tresić—Pavičić, n. d., 85—6. — Industrijski radnici u čikaškoj »Ilinois Stil. Ko« dobijali su 1,85 dolara dnevno i 1911. (»Narodni glas« 16. III 1911, 4).

[23] P. Slepčević, n. d., 36.

[24] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 16. — I pre perioda kriza, godine 1900. prosečna godišnja nadnica je iznosila samo 400 dolara (»Narodni glas« 16. III 1911, uvodnik).

[25] A. Tresić—Pavičić, n. d., 86, 122.

[26] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 16.

[27] A. Tresić—Pavičić, n. d., 109.

[28] P. Slepčević, n. d., 87.

Emigracija Srba u SAD imala je češće privremen karakter nego u slučaju drugih naroda, pa i drugih Južnih Slovena. To naročito važi za Srbe iz dinarskih, stočarskih krajeva. Ni pred prvi svetski rat iseljenici nisu bili »od svoga stablja odsječena grana«. U Americi su ostajali obično oni koji su iz starog kraja pošli sa ženom ili vojni dezerteri.[29] Taj momenat bio je presudan za orijentaciju u svakodnevnom životu: »I svim drugim naš doseljenik pokazuje tu svoju psihologiju nekog siromašnog verenika lutalice. Samo zbog toga on neće da se skrasi na jednom mestu, ni da se ženi, ni da traži lepa stana, ni da uči jezik. On uvek tamo živi u nekom oblaku priča i snova o starom kraju, i sam sebe smatra strancem, i gore prolazi nego što bi mogao.«[30] Ako bi ipak odlučio da se ženi, morao bi nevestu da potraži u rodnom selu; »izabranici« bi morao poslati novac za put i dočekati je u prijemnoj luci. On bi se rado oženio i Amerikankom, ali su se ove nerado udavale za siromaške i za ljude s kojima su se jedva mogle sporazumevati.[31]

Imajući u vidu privremeni karakter boravka u Americi, jugoslovenski doseljenik dugo nije pokazivao interesovanje da nauči engleski jezik. Tek kad su restrikcije radne snage pogađale one koji nisu bili u stanju da se bez teškoće sporazumevaju, osnovani su u jugoslovenskim zajednicama »engleski klubovi«, u kojima su i oni stariji rado učili jezik, poručivali rečnike i kupovali novine. Nepismeni su ponekad tek tom prilikom opismenjavani.[32]

Doseljenici su živeli po skupinama koje su nazivali »gangama«, grupišući se po selima ili krajevima iz kojih su došli. U svakoj gangi znao se starešina, koji je bio vlasnik kuhinjskog posuđa, a svaki član zajednice imao je krevet koji je sa sobom nosio kad bi prelazio u drugu gangu. Svaki pripadnik takvog kolektiva imao je svoj red kad je bio dužan da kupuje namirnice, da priprema kafu za doručak i večernji obrok. Životne namirnice su kupovane na »libro« (na veresiju) i ostali članovi gange bi kontrolisali koliko je dežurni potrošio. Prvih godina XX veka primitivni i oskudni večernji obrok Hercegovca na Klajborn-ulici u Čikagu nije više stajao od sedam dolara mesečno. Vreme odmora takođe je korišćeno da se utvrdi šta će se sutradan jesti. Takvom izuzetnom štednjom već posle dve godine u pomenutoj ulici počele su nicati srpske trgovine Trebinjaca, Bilećana i Gačana, koji su pre toga radili na spoljnim radovima fabrika poljoprivrednih strojeva, gvozdenih mostova i čeličnog alata za preradu kože, kao i na popravljanju ulica. Stanovali su u daščarama po njih 10, 15 i 20 u dve do četiri sobe, upotrebljavajući petrolejke za osvetljenje i kameni ugalj za kuvanje i ogrev. Više reda bi bilo kad bi kojem momku došla nevesta, koju su njegovi roditelji našli na osnovu slike koju je uputio. Takva žena ili devojka preuzimala je domazluk, te je bilo i bolje hrane i više čistoće. Više se za sarmu nisu parali rukavi košulja. Za pripremanje hrane i pranje takva domaćica bi primala od svakog člana zajednice po tri dolara mesečno. Kad je nastala

---

[29] F. Potočnjak, n. d., III, 29 i 32; IV, 59.

[30] P. Slepčević, n. d., 58.

[31] A. Tresić—Pavičič, n. d., 88. — Bilo ih je na ušću Misisipija koji su se ženili Crnkinjama, što ih je spuštalo na poslednju društvenu stepenicu (Isto, 86).

[32] G. G. Govorchin, n. d., 53.

finansijska kriza 1906—1907. godine, mnogi Hercegovci su napustili Klajburn-ulicu i prešli su u Etnu (Ind.), u fabriku dinamita. Pošto su tu mnogi oboleli, otišli su u Geri, gde je uvek bilo kakvog posla.[33]

Barake su služile za stanovanje radnika imigranata i na drugim stranama. Njih su, umesto zgrada od čvrstog materijala, podizali i vlasnici rudnika, ne želeći da mnogo potroše na obezbeđivanje životnih uslova ljudi.[34] Radnici su se zbijali i uopšte držali su se jedan drugog zbog nesigurnosti na poslu kao i van njega, u životu, na koji nisu bili priviknuti.[35] Jedan američki autor u vezi s tim piše: »Većina od njih su stanovali u stanovima kompanije — obično trošnim, oronulim drvenim kućama koje su bile kao visoke peći leti a kao ledeni bregovi zimi — a kupovali su ono što im je bilo potrebno za život u kompanijinim trgovinama — po cenama daleko iznad tržišnih. Štogod bi im preostajalo od njihovih isplaćenih čekova, pošto su se pobrinuli za kiriju, hranu i odelo, predavali su svom poslodavcu za otplatu svog podvoza. Usled toga, malo je tih ugovornih radnika moglo da pokažu sebi bilo kakvu stvarnu korist u toku prvih godina teškog kulučenja u Americi.«[36]

Opšti položaj imigrananata Južnih Slovena zavisio je i od stava starih radnika i njihovih sindikata, s obzirom da su oni često predstavljali štrajkbrehersku armiju, koja je stupala na posao na poziv industrijalaca za vreme štrajkova i za jeftiniju nadnicu. Organizovani radnici su sa nepoverenjem i mržnjom dočekivali neorganizovane. U Pitsburgu su, na primer, predstavnici *Ujedinjenog udruženja gvozdenih i čeličnih radnika,* posle svoje pobede u Homestead-štrajku iz 1889. godine, potpisali ugovor koji je isključivao sve nekvalifikovane radnike. Tim manevrom su nove pridošlice (uglavnom Italijani i Sloveni) bili potisnuti na inferiorne položaje; oni su imali da rade za znatno niže nadnice od kvalifikovanih i onih koji su govorili engleski; radili su po 12 do 14 časova dnevno i nisu imali nikakav dodatak za prekovremeni rad; morali su da prihvate najgore stanove ili da plaćaju dvostruko veću kiriju ako su želeli da uđu u stanove u kojima su živeli njihovi susedi koji su govorili engleski. Pristajući da rade za niže nadnice, rudari Jugosloveni su posle 1880. godine istisli iz ugljenokopa južne Pensilvanije rođene Amerikance ili strane doseljenike. U severnoj Pensilvaniji, gde su Jugosloveni počeli da nadiru na prelazu stoleća, stari rudari su više uspeha postigli u čuvanju svojih pozicija. Lukavim manevrima obezbedili su donošenje zakona koji je predviđao da lice u radnom odnosu treba da bude dve godine fizički radnik pre nego što postane rudar; rudar je morao imati i položeni ispit iz engleskog jezika. Ujedinivši se protiv Slovena u *Ujedinjene rudarske radnike Amerike,* tamošnji rudari su sproveli uspešan štrajk 1900. godine, kojim su se okoristili i Sloveni. Posle toga, postavši svesniji vrednosti radničkog jedinstva, Sloveni su se borili rame uz rame sa

---

[33] Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1945, 116—8.

[34] J. Rajnović, *Organizovanje Srba u potporne organizacije,* Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1945, Pitsburg 1944, 41—2.

[35] B. Cvetić, Iseljeništvo, 18.

[36] G. G. Govorchin, 82; E. Ostin, *Kratka istorija radničkog pokreta u SAD,* Beograd 1954, 102.

starijim rudarima u štrajku 1902. godine, koji je nagradio saradnju obe grupe radnika.[37]

Doseljeni Srbi, kao i drugi, zapošljavali su se u onim industrijama u kojima su potrebe za zapošljavanje bile najveće, kao i u onima u kojima su se, zbog teškoće s jezikom i usled nedostatka novca i iskustva, najlakše prilagođavali. Dobijanje najtežih, najprljavijih i najlošije plaćenih poslova bila je cena koju je većina iseljenika imala da plati za svoje prilagođavanje. Inače, među Hrvatima i Slovencima (a ista proporcija vredi i za Srbe), došljaci su u XX veku samo sa 1% bili zanatski ili industrijski radnici, sa 28,1% poljoprivredni radnici, a ostalo su bili sitni seljaci. Glavna radna mesta nalazili su u teškoj i metalnoj, a manje u prerađivačkoj industriji, ali i u rudnicima. Gotovo tri četvrtine ukupne iseljeničke jugoslovenske populacije zavisilo je od metalske industrije i proizvodnje gvožđa, uglja i koksa. Kao drvoseča u šumskoj industriji, Srbi i ostali Jugosloveni su se nalazili u svakom delu SAD, pa su čak u tom poslu vredeli kao posebno indisponirani. Godine 1921. kad je stanje već nešto promenjeno nabolje, jer su našli nešto povoljnija zanimanja, oni su bili raspoređeni u sledećim proizvodnim granama:[38]

Čelik, rudnici gvožđa i cinka, topionice, rafinerije i fabrike	42%
Rudnici uglja	12%
Drvna industrija	6,5%
Odgajališta stoke	6%
Voćarstvo	5%
Hemijska industrija	4%
Železnice	4%
Električna industrija	4%
Poljoprivredne farme	3%
Rudnici bakra	3%
Automobilska industrija	2%
Ribarstvo	2%
Brodogradnja i pomorski saobraćaj	1,5%
Poslovi	1%
Proizvodnja ostriga	0,5%
Profesije i ostale aktivnosti	3,5%

Amerika je tražila mladu radnu snagu, koja može dati sve od sebe. Već sa 36 godina siromašan čovek teško je nalazio zaradu, a sa 40 bio je mrtav za društvo. Radni svet je živeo od danas do sutra, uvek u neizvesnosti. Nemajući porodice, nemiran i padajući u depresije, imigrant je često podlegao raznim iskušenjima. Pijanstvo se neobično raširilo u Americi pa i među doseljenicima,[39] Srba i ostalih Jugoslovena bilo je i među hapšenim za ubistvo.[40] Tih je slučajeva izgleda češće bilo kod onih koji su se odvojili

[37] G. G. Govorchin, n. d., 86—7, 89.

[38] Isto, 81, 84, 88, 90.

[39] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 6—7; A. Tresić—Pavičić, n. d., 115.

[40] A. Tresić—Pavičić, n. d., 117.

od svojih zemljaka i odnarođivanjem se nacionalno »deklasirali«. Odnarođavanje je bio proces koji je brzo napredovao, naročito kod manje civilizovanih useljenika.[41] Situacija nije bila bolja ni kod onih koji nisu mislili da se vrate u domovinu, a to su bili vojni begunci ili oni koji su stekli američko državljanstvo.[42]

Pre prvog svetskog rata u SAD nije postojalo socijalno zakonodavstvo. Tek je Teodor Ruzvelt, kao predsednik SAD, stekao zasluge donošenjem liberalnih zakona koji su pomogli radništvu.[43] Radnik nije imao nikakve zaštite u slučaju nesreće i bolesti, nikakvo osiguranje u besposlici, ni porodica u slučaju njegove smrti na radu. Opasnostima na poslu bili su izloženi upravo nekvalifikovani radnici, koji su za malu najamnu nagradu bili izloženi ne samo najtežim nego i najopasnijim poslovima. Mnogobrojni radnici našli su smrt među tvorničkim mašinama i u oknima rudnika, a niko nije ni pitao o onima koje je unesrećeni izdržavao. Bolje nije bilo ni kod osakaćenih, koje zbog znatno smanjene radne sposobnosti nisu primali na posao.[44] U čeličanama se, na primer, radilo 12 časova dnevno, a nesreće na radu bile su stalno na dnevnom redu.[45] Kad su dinarski gorštaci, naviknuti na dobar zrak, ulazili prvi put u sparne rudokope, pune memle i zagušljivog vazduha, često su padali u nesvest. Polunagi zbog vrućine, ti rudari su neretko kasnije stradali od blagodeti jakih ventilatora, koji su unosili pravu promaju. U nekim rudnicima, naročito u državi Nevadi, u oknima se prostirala prašina, fina i lepljiva kao brašno, koja je kosila rudare. U industriji, pak, svaki od deset dnevnih časova rada, bio je bitka za očuvanje udova i života u spletu mnogobrojnih strojeva i postrojenja, u kojima se teško snalazio neuk i nepismen seljak, često neodmoren i sklon piću.[46]

Trogodišnji bilans (od 1. septembra 1906. do 1. avgusta 1909) umiranja i ranjavanja na poslu članova uključenih u organizaciju *Narodne hrvatske zajednice* (u kojoj je bilo i više hiljada Srba) pokazuje da je za to vreme umrlo 602 člana, i to: 186 od tuberkuloze a 179 njih bilo je usmrćeno na poslu; osakaćeno je 154, i to: izgubivši jedno oko, njih 33, oba oka, njih 4, izgubivši jednu ruku, njih 17, jednu nogu 28, obe noge 3, po jednu nogu i jednu ruku, njih dvojica itd. Karakteristično je da je čak znatno više poginulih nego osakaćenih na radu. Na 26 000 pripadnika pomenute zajednice umiralo je prosečno 300 godišnje (tj. više od 1%), i to samo četvrtina od prirodne smrti.[47] Kad je takvog nesrećnika trebalo sahraniti, pogrebna preduzeća su samo za prostor groba uzimali toliko novca da se njime u sta-

---

[41] P. Brežnik, *U senci oblakodera*, Beograd 1931, 127.

[42] A. Tresić—Pavičić, n. d., 125.

[43] J. Rajnović, *Organizovanje Srba*, 42. — O Ruzveltovoj borbi protiv kartela vidi: E. Ostin, *Kratka istorija radničkog pokreta u SAD 1876—1949*, Beograd 1945, 176.

[44] I. Čizmić, n. d., 11—12.

[45] G. P. Prpić, *Croatian Immigrants in Amerika*, New York 1971, 156. — Bolje nije bilo ni na železnicama. Na primer, za prva tri meseca 1911. godine poginulo je 700, a unakaženo 10 794 radnika (»Narodni glas« 19. VIII 1911, 2).

[46] P. Slepčević, n. d., 34—5.

[47] *Brzopisna izvješća XXXII zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga*, sv. II, Zadar 1911, str. 67 (20. I 1910, Lupis); sv. I, str. 1471 (13. X 1909).

rom kraju moglo kupiti komad zemlje koji bi bio u stanju da prehrani stare roditelje. Kod ostavinskih parnica austrijski konzulati nisu direktno posredovali, nego su dozvoljavali da se ide u parnice, čime su pravljeni veliki troškovi naslednicima, pod uslovom da ih dobiju.[48]

Lečenje useljenika predstavljalo je veliki problem. Odmah su to iskoristili poslovni ljudi koji su otvorili nazovi medikalne institute koji su radnicima preko oglasa i pouzećem slali obojene vodice za skupe pare. Tek na zahtev *Građanske lige za imigrante* (u čijem se odboru nalazio i poznati profesor Mihailo Pupin) zabranjeno je u državi Njujork (1908) delovanje tih zavoda. Jedno drugo udruženje, *Slovensko useljeničko društvo,* omogućilo je zahvaljujući dobrotvornim fondovima usluge jedne američke poliklinike u Njujorku. Bila je to bolnica za lečenje siromašnog sveta, u kojoj su se nalazila odeljenja za pripadnike raznih naroda. Na čelu odbora odeljenja naroda iz Ugarske, Srbije i Crne Gore nalazio se profesor Pupin.[49] Ovo društvo prihvatalo je doseljenika u vrlo čist hotel sa dobrom kujnom kojim je rukovodio Čeh A. Kukola i njegova žena (inače učiteljica u jednoj američkoj školi u Njujorku).[50]

Stanje u masi popravilo se tek u prvom svetskom ratu, kada su se nadnice kvalifikovanih radnika Jugoslovena popele od 4 do 12 dolara dnevno i kad je kod njih ostajao novac koji su pre rata slali svojima u rodni kraj. Prema jednoj analizi *Jugoslovenskog odbora,* tada je moglo biti u SAD 2000 Jugoslovena (2,5—3% od ukupnog broja) sa imovinom od 10 000—30 000 dolara, dok ih je preko 100 000 (15—20%) imalo od 200 do 2000 dolara gotovine.[51]

IV. Parazitski i eksploatatorski elementi — prvi kapitalistički predstavnici među doseljenim Srbima

Već je rečeno da je do 1914. godine oko 3% iz mase doseljenika »uspelo u životu« u američkom kovitlacu. Oni su najčešće pripadali »salunerima« vlasnicima gostionica, kojih je bilo svuda gde je bilo i Južnih Slovena. Saluneri su ne samo bili prodavci alkohola već i organizatori i vlasnici kuglana, bilijarskih sala, raznih opklada, prostorija za kartanje i druge zabave, u čijim su »salunima« njihovi neuki zemljaci ostavljali veliki deo svoje zarade i traćili sve slobodno vreme.[1] Pored ovih parazitsko-eksploatatorskih

---

[48] A. Tresić—Pavičić, n. d., 80—81.

[49] Izvještaj 19120, 6. i 8. — U bolnici je radio jedan Mađar, lekar. Radi toga su Pupinovi protivnici 1916. godine govorili da je Pupin mađarofil. (M. Jevtić, *Mala Srbija,* 37).

[50] M. Jevtić, *Mala Srbija,* 37.

[51] Jadranski institut JAZU (Zagreb), Zbirka De Giulli-a, br. 161.

IV

[1] H. Sirovatka, *Kako je u Americi i komu se isplati onamo putovati,* Zagreb 1907, 42; P. Slepčević, n. d., 22. — Saluneri su se reklamirali preko novina. Na primer u *Radničkoj borbi 3.* X 1911. (str. 8) oglase su objavili Mladen Mrđanov (vrli bariton) i P. Leskovac, koji je preuzeo salun Ristićev.

elemenata bilo ih je koji su i svojom većom stručnošću, snalažljivošću i štedljivošću uspeli da steknu i znatniju imovinu. Prema tome, javila se i klasna diferencijacija na ekonomskoj osnovi, izdvajanje pojedinaca koji su bili manje privrženi etničkoj i socijalnoj kategoriji iz koje su potekli.[2] Parazitski elementi su, prirodno, i dalje ostali najtešnje vezani za svoje sunarodnike.

Saluneri su bili i agenti američkih kompanija, nabavljači nove radne snage među doseljenicima. Tu su delovali i poverenici parobrodskih društava. za prevoz putnika. Neki saluneri bavili su se i bankarskim poslovima i služili su kao posrednici između sudova i organa vlasti te iseljenika. Znajući engleski jezik, lakše su dobijali državljanstvo od svojih zemljaka i postajali prirodni »prvaci« svojih sunarodnika — potrošača. Bilo je razumljivo što su bili aktivni u odborima dobrotvornih i crkvenih iseljeničkih organizacija.[3] Mada sredstvo eksploatacije, salun je bio važno mesto u životu doseljenika bez porodica i doma, deprimiranih zbog besposlice ili raznih bolesti, bez znanja jezika i bez ikog bližeg. On je služio za socijalnu relaksaciju beskućnika, bio je prijatan kutak za dovođenje otuđenih usamljenika na kolotečinu života, gde su ih tamburice, nacionalna kujna i rodna reč vraćali u dokonim časovima u daleki dom koji je ostao preko mora.[4] Dakle, bili su to svojevrsni narodni iako skupi domovi, u kojima su veseli rodoljupci pretvarani u pijanice. Zanimljivo je da se ni razni društveni izveštaji, pa ni neki autori, nisu negativno izražavali o salunima, dok su privatne bankare, »šifkartaše« i druge eksploatatorske elemente kritikovali.

Saluneri, prema jednom autoru, »ako iole znadu voditi svoj posao, mogu u malo vremena omastiti bradu, dakako trujući narod alkoholom«.[5] Pošto trgovanje ograničenim životnim potrebama na račun malobrojnih zemljaka nije bilo perspektivno, gazde su svoje salune pretvarale u središta patriotskog ili radničkog gibanja, osnivajući društva ili njihove podružnice. Svojim pozajmicama i posredovanjem kod vlasti, omogućavali su štedljivim poznanicima da otvore prodavnice, imajući potom od njih koristi na drugi način. Ti okretni »bizničari« uvek su bili praktični političari ali i egoistička vrela nesuglasica među naseljenicima. »Dobili smo utisak« — pisao je jedan revnostan posetilac naseobina 1916. godine — »da 30% onih silnih trzavica američkih potiče iz čisto trgovačkih špekulacija. Treba najzad uzeti u obzir da je i ceo taj svet došao u Ameriku radi novaca i samo radi novaca. Oni koji su vešti i okretni gledaju da nešto steknu na račun onih neveštih.«[6]

Prva braća salunera (iako to oni sami nisu bili) bili su vlasnici stanova (bordova) za radnike doseljenike. Te gazde su za skupe pare držale zemljake kao stoku u straćarama i barakama. Stanodavci su bili i zajmodavci, zelenaši, pravi »pauci« za one koji bi makar i mesec dana stanovali na veresiju. Odlazak na stanovanje kod inorodnih gazda značio bi potpuno izop-

---

[2] B. Cvetić, Iseljeništvo, 20.

[3] I. Čizmić, n. d., 12.

[4] U tom smislu: G. Prpić, n. d., 158.

[5] A. Tresić—Pavičević, n. d., 86.

[6] P. Slepčević, n. d., 23.

ćenje iz narodnog kruga, jer je raspoloženje u njemu podešavao saluner. Tipično male drvene jednospratnice predgrađa američkih gradova primale bi po dvadesetak beskućnika, koji bi se i hranili kod svojih domaćina.[7] U sobama nije bilo nikakvog konfora, čak ni struje i vode, a na tri kreveta spavalo je po dvojica prljavih kirajdžija.[8]

Eksploatatorskoj vrsti ljudi pripadali su i »šifkartaši«. Oni su svojim zemljacima uz proviziju prodavali putničke karte i posredovali u slanju iseljeničkog novca u domovinu. U isto vreme, bili su i tipični bankari, jer su pozivali svoje zemljake da kod njih deponuju novac. Zbog veze sa doseljenicima, oko njih su se jagmile i prave američke banke, što je dalje jačalo njihov uticaj. Bilo ih je među Srbima, ali sa manje uticaja nego kod srodnih i u SAD mnogobrojnih Hrvata i Slovenaca. Kod Hrvata je najjači »šifkartaš« bio Franjo Zoti (Zotti), a kod Slovenaca Fran Sakser. Zoti je upropastio 700 000 dolara narodnog novca, a neki Gojsović kod Srba nešto manje.[9] Vrhunac blagostanja »šifkartaši« su postigli pred krizu 1907. godine. Vlasnik »šifkartašnice«, privatne banke, hotela, saluna, knjižare, bakalnice i mesarnice Božo Gojsović okružio se ulizicima koji su udovoljavali njegovoj sujeti i birali ga u odbore narodnih organizacija. »Šifkartaši« su dočekivali doseljenike i smeštali ih u svoje domove, a preko svojih novina agitovali su za svoje radnje. Školovani Srbi u SAD morali su kao urednici listova i na drugi način raditi za »šifkartaše« ili ići na teške fizičke radove.[10]

»Šifkartašima« je bilo krivo što su doseljenici u pomenutoj poliklinici u Njujorku dobijali besplatnu lekarsku pomoć, jer im je tako izmakla velika zarada. Oni su, naime, pre toga vodili doseljenike kojekakvim lekarskim »fušerima« i na tome zarađivali masne »komisije«. Zoti je samo za objavljivanje oglasa u svom *Narodnom listu* dobijao od nekog »fušera« po 6000 dolara godišnje. Dok su se »šifkartaši« durili na Pupina zbog poliklinike, špekulanti iz redova trgovaca i drugi poslovni elementi gledali su da mu izmame pare na ime zajma. Pupinu su bili potrebni narodni »prvaci« za lični prestiž u iseljeničkim organizacijama, te se nije libio da ih za sebe pridobije finansijskim uslugama. Neki T. Dučić iz grada Geri hteo je da podigne modernu mlekaru, pa je od Pupina tražio pozajmicu od 10 000 dolara. Drugi je, opet, odlučio da otvori radionicu za opravku automobila, te je od bogatog profesora hteo da izvuče 1000 dolara. Trećem je za pivnicu trebalo još 900 dolara. Četvrti je otkrio rudnu žilu, pa mu je bila nužna koja hiljada dolara da otvori rudnik. Da bi došli do Pupinovih para, kapitalistički elementi su se trudili da se popnu na upravne položaje u podružnicama saveza »*Sloga*«. Sa tih pozicija oni su uspevali u svojim zamislima, jer su bili Pupinu potrebni. Ako bi koji bio odbijen, nastala bi

---

[7] Isto, 20—1 i 19—20. — Vidi i B. Lazarević, *Broj Jugoslovena*, 11.

[8] I. Čizmić, n. d., 12.

[9] Isto, 13; P. Slepčević, n. d., 22—24. — O Zotti-u vidi: A. Tresić—Pavičević, n. d., 264, 265.

[10] Izveštaj 1920, 6 i 5. Zbog nebrojenih prevara, 1911. godine izglasan je u državi Pensilvaniji zakon da se onemoguće zloupotrebe šifkartaša i sitnih bankara (»Narodni glas«, 9. XII 1911, 2).

»pobuna«, pa bi otpočinjala uzbrukana nenačelna borba. To je trajalo sve do maja 1916. godine.[11]

Špekulanti su često otvarali dućane pozajmicama od većeg broja radnika. Ponekad je u takvim trgovinama bilo po deset ili petnaest ortaka. Na uložen kapital veletrgovine bi davale dvostruko veći robni kredit da bi se radnja napunila robom. Često se dešavalo da takav trgovac skorojević ne može ili neće da vrati dug radnicima. Ponekad su radnici, naročito Hercegovci, ulagali sitno skucanu zaradu da bi u dogledno vreme došli do novog lepog odela. Tako bi se ovakve radnje pretvarale u svojevrsne štedionice. Dešavalo se da skorojevići, ako izračunaju da će bolje proći na drugoj strani, dignu novac i robu i nestanu iz mesta ili čak zapale trgovinu da naplate osiguranje.[12]

Bilo je i parazita koji su živeli od svojih intervencija na sudu i kao prevodioci. Neki M. Tomić u rudničkom mestu Bjuti specijalizovao se da posreduje između radnika i vlasnika rudnika, da »savetuje« rudare na popustljivosti, da podmićuje i zastrašuje svedoke koji bi svedočili u korist kakvog unesrećenog radnika i sl. Da bi pošteno prevodio i zastupao stranku na sudu, tražio je od unesrećenog ili udovice »ono što je pošteno«, tj. onoliko koliko bi sam posle ročišta određivao. Drugi su kao tumači i nazovi — advokati držali čitave »kartele« svojih pristalica.[13]

Prva opasnost kojoj su imigranti bili izloženi pri dolasku u SAD bili su »roneri«. To su bila lica koja su po nalogu »šifkartaša«, raznih domova i poslovnica dočekivali lađe i prikupljali putnike, te ih vodili u spavaonice i pomagali im da se pripreme za dalji put. Bilo je među »ronerima« pokvarenjaka koji su svojim pridošlim zemljacima uzimali novac za železničku kartu, a zatim bi se izgubili u pogodnom trenutku, puštajući neuke došljake da se voze do poslednje stanice podzemne železnice. Stradanje useljenika već na prvom koraku pokrenulo je filantrope i one doseljenike koji su u Americi uspeli da preko osnovane *Građanske lige za imigrante* onemoguće tipično američke prevarante. Na njihov zahtev, svi privatni bankari stavljeni su pod strogi nadzor državnih vlasti. Liga je učinila da se zabrani rad »ronera« (1908), tako da su doseljenike dočekivala odgovorna lica, koja su ih sprovodila na železničku stanicu i u voz i slala u mesta prema iskazanom zahtevu.[14]

Parazitski elementi nastupali su pri nalaženju posla. Neki Orlov iz Saut Čikaga opelješio bi novajliju za 20—25 dolara. Taj novac delio je s ortacima koji su bili u mogućnosti da posao izdejstvuju. Saradnici Orlova među Jugoslovenima bili su neki Stevo Borota i Sem Ribar, ali je onaj pravi (»bigbas«) bio Amerikanac iz »Ilinois Stil. Ko.«.[15]

Stariji imigranti (Švođani, Austrijanci, Mađari, Poljaci) imali su useljeničke domove. Doseljenici su ponekad i nacionalno »prihvatani«. Jedna Amerikanka, udata za Bugarina, bila je, na primer, opunomoćena od američ-

---

[11] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 37, 39, 40.

[12] Isto, 39—40.

[13] Isto, 23.

[14] Izveštaj 1920, 7.

[15] »Narodni glas«, 16. II 1911, 4.

kog koledža u Carigradu da dočekuje narod iz Makedonije i da ih registruje kao Bugare. Da se spreči takvo vrbovanje, nekoliko Čeha, Slovaka, Litvanaca i Srbin Mihailo Pupin osnovali su *Slovensko useljeničko društvo* za pomaganje novih imigranata.[16]

Ubogi doseljenici trpeli su eksploatatorski režim poslovnih ljudi svoje nacije, ali ne bez mržnje, jer su osećali da ih ovi deru. No, radnik nije shvatio klasni odnos, nego je stvarao front prema »učevnjacima«, koji su navodno, svi oduzimali ljudima iz naroda pare iz džepa.[17]

V. Duh pokrajinske pripadnosti po većim naseobinama SAD

Grupisanje Srba i drugih doseljenika iz pojedinih pokrajina nastalo je već zato što su raniji naseljenici javljali svojim znancima u domovini da dođu u njihova staništa, gde bi im pomogli da nađu posao. Već je rečeno da su žitelji slavonskog mesta Bojanci dolazili samo u Mekizraks. U Pitsburgu i u okolini mogli su da se nađu cela sela iz okoline Ogulina, čiji su muški žitelji većim delom prešli u određena američka naselja.[1]

Od mnogih činilaca koji su doprinosili grupisanju zemljaka, dva su bila najvažnija: 1) veze jezika i kulture i 2) nizak ekonomski status. Pridošlice su odmah otkrile da su potpuni stranci u svojoj novopronađenoj čarobnoj zemlji. Jezik im je bio sasvim nerazumljiv. Bili su zbunjeni američkim običajima, počev od odevanja. Sigurni su se osećali samo u krugu svoje manjinske pa i zavičajne grupe. Podozrivi prema mnogim strancima oko sebe, nalazili su drugarstva, samopouzdanja i razumevanja samo kod onih koji su govorili njihovim dijalektom i koji su dobro poznavali njihov način života. Jedni su druge tražili, tako da su male naseobine začas narastale u veće skupine. Drugi značajan činilac u stvaranju zavičajnih doseljeničkih kolonija bio je ekonomski položaj. Već za svoj trajniji smeštaj imali su malo novca, te bi se rado naseljavali kod nastanjenog zemljaka, deleći troškove stanovanja. Ako nisu odmah našli posla, a sami su došli sa nekoliko dolara, morali su od ljudi iz domovine tražiti zajam ili bar nužni smeštaj. Tako je započinjao zajednički život ili bar život ljudi upućenih jedni na druge.[2] Ako ne bi mogli da se nasele u istom mestu ili čak u istoj ulici, gledali su da budu u susednom naselju, kako bi se družili i dogovarali, jer su bili usamljeni u američkom okeanu ljudi.[3]

Da su zavičajni običaji i mentalitet bili primarni, možda najbolje svedoči slučaj bosansko-hercegovačkih Muslimana. Oni su imali veću naseobinu u Detroitu, ali se tu nisu družili sa mnogobrojnim Slovencima i sa značajnom skupinom Srba, za koje ih vezuje isti jezik, nego radije sa drugim muslimanima, naročito sa Turcima, s kojim se svakako nisu mogli

---

[16] Isto, 7—8.

[17] P. Slepčević, n. d., 30.

V

[1] Izveštaj 1920, 3.

[2] G. G. Govorchin, n. d., 72.

[3] B. Cvetić, *Iseljeništvo*, 18—9.

lako sporazumevati. Religija i običaji vezani za nju bile su jači nego veze jezika i rase. Oni su (6. maja 1906.) osnovali posebno potporno društvo *Džemijet hairije* u Čikagu, sa ograncima u Geri i Bjuti, dajući veće povlastice osiguranicima nego ijedno drugo slično jugoslovensko udruženje.[4]

Naseobine imigranata iz užeg kraja prostirale su se po određenim linijama ili pojasevima. Na primer, staništa Bokelja prostirala su se niz Kaliforniju do udno Arizone. Razmeštaj Bosanaca polazio je od severne obale jezera Iri, uz zapadnu obalu jezera Mičigen. Preduzimljivi i trezveni Hercegovci imali su duže »linije« i penjali su se od Čikaga i Sent-Luiza uz pacifičku železničku prugu preko Bjute da u Siatlu izbiju na Pacifik; odatle su manja odeljenja polazila na sever, u Aljasku, a veća na jug, za Bokeljima, niz Kaliforniju i Arizonu. Crnogorci su u velikoj meri išli istom trasom, prelazeći i u Kanadu i rasipajući se na razne strane, više nego drugi. Banijci su se prikupili u Pensilvaniji i Ohaju, držeći se Hrvata. Odavde se odvajala jaka lička struja put zapada, južno od hercegovačke linije, niz železnicu za Denver, do na Slano jezero. Veseli Vojvođani su gravitirali velikim gradovima na istoku — Detroitu, Sent-Luizu, Sent-Paulu itd.[5] Ovakvo pokrajinsko nastanjivanje nije značilo i separatizam, mada su pokrajinske razlike postojale u SAD još za vreme prvog svetskog rata. To odvajanje, ipak, bilo je jače kod Crnogoraca nego kod drugih koji su se tada osećali Srbima i jače nego u domovini.[6]

Zađevice između naseljenika razne pokrajinske pripadnosti dolazile su do izražaja čak i u najvrednijim srpskim naseobinama kakva je, na primer, bila Bjuta (Montana). Između brojnih Bokelja i malobrojnih Crnogoraca razvile su se prepirke. Crnogorci su se odvojili (1905), pa su ustanovili *Srpsko crnogorsko društvo*. Hercegovci su uskoro potisnuli Bokelje, te su se i ovi izdvojili (1907) i osnovali *Bokeško bratimstvo*. U susednoj Anakondi Crnogorci su potisnuli Hercegovce, pa su se i ovi napose konstituisali. Crnogorci su se konačno odelili i obrazovali su posebni savez, ali su mladi i napredni elementi razbili taj savez i povratili Crnogorce u zajednicu s drugim Srbima; to se odigralo takođe u Bjuti. Počevši od aneksije Bosne i Hercegovine (1908), provincijalnost je počela ustupati mesto težnji za ujedinjavanjem nacionalnih snaga.[7]

U Detroitu, središtu automobilske industrije, nalazila se jedna od najvećih i najznačajnijih srpskih naseobina. Tu je Srba bilo oko 10 000—12 000, i to fabričkih radnika, među kojima i 500—600 srpskih porodica, najviše iz Banata. Tu je bilo i oko sto srpskih radnji (manufaktura, bakalnica, restorana, kafana). Dok su Hercegovci i malobrojni Srbijanci bili štedljivi, Banaćani su bacali novac na piće i svirače, živeći u prljavim jeftinim sobama. Lak razvod braka pred američkim sudovima dovodio je do porodičnih lomova, stalnih ponovnih ženidbi i bede napuštene dece. Ona su,

---

[4] G. G. Govorchin, n. d., 78.

[5] Srpski narodni kalendar, »Vidovdan«, 1945, 74.

[6] P. Slepčević, n. d., 14—5 i 94.

[7] Isto, 52.

učeći u američkim školama i pored majke koja je takođe bila zaposlena, prestajala govoriti maternjim jezikom, ali ipak nisu gubila srpsku svest.[8]

Vodeće zajednice Srba iz raznih pokrajina bile su Pitsburg, Klivlend (2000, naročito od 1914. godine), Čikago (300 domova, naročito Ličana), Ist Čikago i Geri. U Čikagu su se između 1905. i 1912. godine u dosta značajnom broju naselili i Crnogorci, održavajući posebnu dobrotvornu organizaciju (sa samo 70 članova) *Ljubav Crnogoraca.*[9]

U Kaliforniji su od Srba dominirali Bokelji, koji su se bolje od ostalih Jugoslovena snašli, jer su ranije bili došli i bavili se pomorstvom. Srbi su tu izdavali i dva lista, a od odnarođavanja, čemu se lako podlegali ostali Jugosloveni, branila ih je i nacionalna crkvena pripadnost. Pošto nisu svuda imali svojih crkava i sveštenika, odlazili su u ruske bogomolje. Tu je od prvih godina vladala uzorna sloga između Srba i Hrvata.[10]

VI. Opštenarodne socijalne organizacije, politička i kulturna udruženja i listovi

Teški i opasni poslovi nagonili su doseljenike svih narodnosti da osiguravaju svoj život za slučaj nesreće u rudokopu, na seči u šumi ili u fabrici. Takve su organizacije najpre osnovali Nemci, Irci i Šveđani, zatim Česi, Slovaci, Poljaci, Litvanci, Grci, Italijani, Jevreji i najzad Hrvati, Slovenci, pa Srbi. Južni Sloveni dugo nisu imali takvih organizacija koje su naročito bile značajne za prihvatanje doseljenika, pa su lošije startovali od pripadnika naroda starijih kolonista. Oni su delimično stupali u takve organizacije drugih naroda. Opštenacionalna jugoslovenska društva su postojala (prvo od 1857. u San-Francisku), ali su se nalazila na zapadnoj i južnoj obali SAD, dakle, daleko od glavne kolotečine imigracije. Tek koncem XIX veka Jugosloveni su počeli osnivati svoja društva i potporne organizacije u svim krajevima u kojima su nicale veće naseobine.[1]

Za razliku od jugoslovenske emigracije u Južnoj Americi, Južni Sloveni u SAD bili su u klasno-političkom i nacionalno-političkom pogledu razdvojeni i nejednodušni u gledanju na političku budućnost. Osim izuzetno, neke uže društvene saradnje između Hrvata, Slovenaca i Srba nije bilo, pa su čak i u okviru svojih nacionalnih grupacija bili jako izdeljeni, kako na pokrajinske frakcije, tako i politički. Konfesionalna podvojenost pomagala je nacionalno-političku izolaciju.[2]

Prvu čisto srpsku ustanovu osnovali su primorci 15. aprila 1880. godine u San-Francisku kao *Srpsko-crnogorsko literarno i dobrotvorno dru-*

---

[8] Arhiv Srbije, MUD, Policijsko odeljenje, Izbeglička arhiva; DASIP, Jugoslovensko odeljenje f. I, Pov. J. br. 293, P. Džambazovski, u Solunu 2/15. III 1917.

[9] G. G. Govorchin, n. d., 76, 79.

[10] A. Tresić—Pavičić, n. d., 205; 7, 204.

VI

[1] I. Čizmić, n. d., 14; B. Lazarević, *Jugoslovenske potporne organizacije*, Nova Evropa, 21. III 1921, 15—6; B. Cvetić, *Iseljeništvo*, 19; M. Jevtić, *Mala Srbija*, 22.

[2] Lj. Kosier, n. d., 60, 62, 68—9.

ništvo. Već sledeće godine u članstvo su primani i drugi Sloveni. Krajem prve godine postojanja društvo je imalo samo 27 članova i 220 dolara prihoda. Godine 1890. udruženje je obuhvatalo 126, a 1915. godine 316 članova sa 25 500 dolara društvene imovine. Početkom prvog svetskog rata u njemu je bilo 5000—6000 članova većinom Hercegovaca, sa 30 000 dolara glavnice. Godine 1881. pominje se u Čikagu *Srpsko-crnogorsko društvo* (od 1898. *Srpsko jedinstvo)*. Poslednjih godina XIX veka u Čikagu je delovao i *Prvi srpski bratski dobrotvorni savez;* taj savez, popularno zvan »hercegovački«, imao je do 1909. godine oko 4000 članova. U istočnim državama SAD krajem XIX i početkom XX stoleća postojala su i neka druga radnička potporna udruženja. Avgusta 1896. osnovano je u Njujorku *Društvo sjedinjenih Srba u Americi za uzajamno potpomaganje u bolesti i smrti* (sa 50 centi mesečne članarine i plaćanjem pogreba u slučaju smrti).[3]

Na jugu SAD 90-ih godina Srbi i ostali Južni Sloveni bili su uključeni u neka opšteslovenska potporna društva. Jedno takvo u Nju-Orleanu je 1892. godine isplatilo hiljade i hiljade dolara premije, kad se dogodila teška nesreća da je 300 radnika poginulo ili se utopilo.[4]

Od 1894 (2. septembra), kad je u Alegeni osnovana *Narodna hrvatska zajednica* pa do 1900. godine, Srbi u Pensilvaniji, naročito u Pitsburgu, tesno su sarađivali sa Hrvatima, i to zato što su dolazili iz istih zavičajnih oblasti. Ti doseljenici bili su sa sela i nacionalna svest sledila je iza verskog osećanja, koje je bilo jako. Zbog toga se sve do 1902. godine govorilo o pravoslavnim Hrvatima u zapadnoj Pensilvaniji. *Narodna hrvatska zajednica* primala je u svoj sklop srpska lokalna društva koja su nosila imena pravoslavnih svetitelja. U toj zajednici Srbi i Hrvati su se slagali dok jedan odbor nije načinio pogrešku pri istavljanju članskih karata, ističući hrvatska imena kao Mikula (Nikola), Ivan (Jovan) i slično. Taj šovinistički gest bio je posledica ideologije Anta Starčevića i Franka, s kojom su dolazili neki Hrvati, i izazvao mlade Srbe, čija je nacionalna svest bila jača od verske. Počeli su da se bune i da pozivaju srpska društva da izađu iz zajednice, što su ova i činila.[5] Ipak, u pomenutoj zajednici je i u godinama prvog svetskog rata ostalo oko 2000—3000 Srba iz Hrvatske, u prvom redu Ličana.[6]

Dobrotvorni savez iz Čikaga predložio je 1902. godine društvu u San-Francisku da ujedine svoje organizacije, no Bokelji su predlog odbili želeći radije da imaju lokalno, ali u pogledu zavičajnosti jednorodno društvo. U to vreme i kasnijih godina na zapadu su postojala još neka lokalna

---

[3] P. Slepčević, n. d., 41—5; B. Lazarević, *Jugoslovenske potporne organizacije*, 16.

[4] *Brzopisna izvješća XXXII zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga*, sv. II, Zadar 1911, str. 67 (20. I 1910, Lupis). — Nesreća se dogodila 1. oktobra 1893, kad je uragan na ušću Misisipija usmrtio oko 2000 ljudi, od kojih oko stotinu Hrvata (Lj. Lentić, *Jugoslovensko iseljeništvo*, 1244).

[5] Izveštaj 1920, 4; Lj. Lentić, *Jugoslovensko iseljeništvo*, 1244.

[6] P. Slepčević, n. d., 48 i 46. — Na uklanjanju razlika između Srba i Hrvata naročito su radili neki Ličani, na primer, Božo Gojsović (A. Tresić—Pavičić, n. d., 129). — U Hrvatskoj bratimskoj zajednici još posle drugog svetskog rata bilo je uključeno oko 8000 Srba (J. Rajnović, n. d., 42).

društva, kao *Hercegovačka sloga* u Anakondi, *Bokeško bratimstvo* u Bjuti i jedno društvo u Anđeles Kempu. Bile su to malobrojne jedinice koje zajedno nisu imale više od hiljadu članova. U Čikagu je i kasnije pokretana inicijativa za ujedinjenjem srpskih dobrotvornih organizacija. Ideja je ostvarena tek 1909. godine osnivanjem velikog *Saveza sjedinjenih Srba »Sloga«*. Inače, organizovanih Srba u radničkim i dobrotvornim organizacijama do rata moglo je biti oko 22 000, što je predstavljalo visok procenat s obzirom na ukupan broj naseljenika.[7]

Pošto čikaška inicijativa nije bila uspela 1902. godine, lokalna društva koja su izašla iz *Narodne hrvatske zajednice* prišla su iste godine *Ruskom savezu*, kao pravoslavnom. Srbi su u tom savezu predstavljali grupu od sedam društava koja su se kao takva pojavila u njegovoj zajednici. U vezi sa konvencijom nastao je incident, jer su delegati Srbi tražili da se pravila za njihovu skupinu štampaju na srpskom jeziku. Tom prilikom jedan od Rusa je rekao: »U Rusiji živi 160 000 000 naroda raznih nacija i svi moraju da se služe ruskim jezikom. Zato i vi Srbi morate se pomiriti sa našim pravilima na ruskom jeziku«. Ruska etapa trajala je sasvim kratko, jer mlađi Srbi, povodeći se za nacionalnom svešću, nisu bili spremni da prihvate rusku hegemoniju, pa su počeli planirati da osnuju nacionalni savez. Tih nedelja produbio se sukob između *Hrvatske zajednice* i nekih srpskih društava koja su još ostala u njoj. Tendencija pohrvaćivanja Srba je nastavljena, te su Srbi, kao članovi zajednice, iako inoverci, morali ići na katoličku procesiju i učestvovati u verskom obredu pri posvećivanju katoličke crkve »Sv. Nikole« u zapadnom delu Pitsburga ili prihvatiti da plate novčanu globu po striktnom tumačenju društvenih pravila.[8]

U to vreme izlazio je u Pueblu (Kolorado) list *Srbin*, koji je uređivao Crnogorac Mitar Šaban. On je izbacio parolu da se obrazuje čisto srpska organizacija. Omladina u Pitsburgu i okolini prihvatila je poklič i raznela ga je kroz naseobine na istoku SAD. U tome su naročito uzeli učešća Velimir Hajdin, Dušan Petković, a potom Josif Rajnović, Luka Savićević i drugi. Društva *»Sv. Sava«*, *»Sv. Nikola«*, *»Sv. Đorđe«*, *»Sv. Jovan«*, *»Sv. Đurađ«* itd. izdvojili su se iz *Ruskog saveza* i udružila su se sa omladinom u osnivanju pitsburškog *Srpskog pravoslavnog saveza »Srbobran«*. Pomenutoj grupaciji od sedam »ruskih« društava priključila su se i društva *»Sv. Ilija«* iz Pitsburga, koje je napustilo *Hrvatsku zajednicu* u vezi sa posvećenjem pomenute crkve, zatim *»Sv. Nikola«* u Vanstaunu (Pensilvanija) i neka druga društva koja su naknadno istupila iz *Zajednice*. Savez je osnovan na konvenciji koja je sazvana u Mekisportu (Mc Keesport). Mitar Šaban je pozvan da preseli redakciju svoga lista *Srbin* iz Puebla u Pitsburg, s tim da bude glasilo ovoga saveza. Radilo se oduševljeno, marljivo i iskreno. Postojeća srpska društva pristupala su savezu, nova su osnivana a broj članova je rastao. Sledeća konvencija je održana 1905. godine u Stiltonu (Pa). U međuvremenu je umro Mitar Šaban, mučeći se da održi list (do 1906). Uprava saveza je odlučila da se osnuje novi organ saveza pod nazi-

---

[7] P. Slepčević, n. d., 45 i 48.

[8] J. Rajnović, n. d., 43. — Vidi i: G. G. Govorchin, n. d., 117—8

vom *Amerikanski Srbobran* (od 1906). Urednik lista morao se potražiti u domovini. Svetozar Pribićević iz Zagreba poslao je Milivoja Buzadžića, opštinskog pisara iz okoline Lipika. U toku prvih šest godina savez je narastao na 6000—7000 članova, šireći svoje podružnice po svim saveznim državama gde je bilo Srba.[9]

U to vreme pada i osnivanje *Prvog srpskog dobrotvornog saveza.* Na tome su radili naročito Srbi iz Čikaga i okoline, gde su bili naročito aktivni Hercegovci i Bokelji. Ogranci saveza nisu više nosili imena svetaca, već naziv *Srpsko jedinstvo.* Savez je napredovao posebno priticanjem novih članova na zapadu SAD. Radio je savesno na podizanju srpske nacionalne svesti. Sedište mu je bilo u Čikagu. Glasilo saveza bio je list *Ujedinjeno srpstvo,* koji je uređivao Đorđe Čokorilo. Uprava se sukobila sa urednikom na konvenciji saveza 1907. u San-Francisku, smenila ga i list predala u ruke Ivana Palande ča (Palandačića), rodom Bokelja, restoratera u Čikagu.[10] U tom savezu nalazili su se stariji doseljenici iz Čikaga, Los Anđelosa, San-Franciska, Puebla, Kolorada i drugih mesta. Nisu bili dovoljno agilni niti čvrsto povezani između sebe, a nisu ni imali u planu da masovno organizuju Srbe, kao što je učinio savez u Pitsburgu.[11]

U Njujorku su tokom 1905. i 1906. godine izlazili srpski listovi: *Radnik,* pod uredništvom Radoja Jovanovića (svojina Špira Zečevića), *Leskovac* (od 1901), koji je uređivao Dušan Popović, *Srpski rodoljub,* pod uredništvom Srbijanca Milana Jevtića (svojina Jova Tomanovića). U Pitsburgu je izlazila *Srpska straža* sa urednicima Pajom Radosavljevićem i Čedomirom Pavićem (svojina Popovića i Miletića). Vlasnici novina bili su »šifkartaši«, koji su koristili listove za propagandu svojih poslova.[12] Od ostalih srpskih listova toga vremena treba pomenuti *Slobodu* (San-Francisko, 1893—1906) i *Srpsku nezavisnost* (Ukland, do 1908).[13] Za ove listove vezuje se ime književnika, novinara i trgovca Veljka Radojevića, rodom iz Herceg-Novog; on je najpre uređivao društveno glasilo *Slobodu,* (1901—1902), a potom je u Oklandu izdavao *Srpsku nezavisnost* (1902—1908), kao vlastiti list.[14] Godine 1908. naročito se aktivirao list *Borba Balkana* u Sent-Luizu, kritikujući jednu koteriju koja se utvrdila na čelu saveta *Srbobrana* i u crkvenoj organizaciji.[15]

Crnogorac Jovo Tomanović osnovao je u Njujorku 1905. godine posebni *Srpsko-crnogorski savez.* U svom listu *Roboljubu* on je još 1901. i 1902. (najpre u Pitsburgu) agitovao za crnogorstvo. To je bilo vreme kad su Crno-

---

[9] Izveštaj 1920, 4; I. Čizmić, n. d., 15—6; P. Slepčević, n. d., 46 (emancipacija od zajednice još 1901. godine).

[10] Izveštaj 1920, 4. i 7.

[11] J. Rajnović, n. d., 43 (pominje ga kao »Prvi srpski bratimski savez«).

[12] Izveštaj 1920, 4; Srpski narodni kalendar »Balkan« 1911, Njujork 1910, 66. 13. — P. Slepčević je kao urednik *Radnika* 1906. godine označio V. Moretija i S. Zeca (Isto, 58). Biće da su to bili izdavači, jer je Slepčević kod *Srpske straže* naveo Đorđa Miletića i Dušana Popovića (1901—17), koji su bili vlasnici, dakle, za američke prilike i izdavači (P. Slepčević, n. d., 58, 57).

[13] P. Slepčević, n. d., 56.

[14] M. Jevtić, *Mala Srbija,* 29—32.

[15] Srpski narodni kalendar »Petar Veliki« 1938, Čikago 1937, 56.

gorci najviše dolazili u Ameriku i obavezno prolazili kroz Njujork. Tomanovićev pokret se brzo širio, pa su nastala posebna crnogorska društva u Ohaju, Pensilvaniji, Nju-Meksiku, Koloradu i dalje u mestima Stiltonu, Bjuti i Sijatli. Savez je bio na snazi još 1907. godine, kad je imao oko 1500 članova. No već na godišnjoj skupštini 1906. u savezu su se odrazila politička raspoloženja i kriza kao u Crnoj Gori. Diferencijacija na narodnjake i pravaše završila se na drugoj skupštini u Bjuti (1907) pravom tučom. Omladina se potom izdvojila i osnovala svoju frakciju u Bjuti. Neko vreme nije se sigurno znalo koje crnogorsko društvo pripada staroj a koje mladoj frakciji. Razbijeno društvo do 1909. godine izgubilo je svaki značaj, te nije ni učestvovalo u osnivanju *Sloge*, mada su oni iz Bjute bili inicijatori sastanka o Đurđevdanu 1908. koji je otvorio pitanje prelaska Crnogoraca u savez *Srbobran*.[16]

Savezi nisu mogli da rade bez glasila već zato što su Srbi, kao i drugi imigranti, bili razmešteni širom prostrane Amerike. Slanje lista bilo je kudikamo jeftinije i ekspeditivnije nego upućivanje organizatora na velike razdaljine. Listovi, sa svoje strane, davali su savezima političku boju, pre svega u smislu nacionalno-političkog opredeljenja. U stvari, listovi su postali kičma nacionalnog pokreta među doseljenicima. Ta okolnost najbolje objašnjava ova tako vidljiva upinjanja austrougarskih agenata da se dočepaju kontrole nad savezima i njihovim organima, odnosno da osnivaju svoje listove kako bi se suprotstavljali pisanju onih patriotskih.[17]

Austro-Ugarska je svoj uticaj najsigurnije ostvarivala preko kapitalističkih elemenata »šifkartaša«. Oni su u svom radu nesumnjivo u potpunosti zavisili od austrougarskih vlasti, jer su živeli i zarađivali veliki novac održavajući prometnu i finansijsku vezu sa starim krajem. Već konzularni predstavnici u SAD mogli su da im smetaju. Vlasti u domovini mogle su da nađu stotine razloga da ometaju pa i onemoguće veze banaka i štedionica u zavičaju sa »šifkartaškim« agencijama. Zato su »šifkartaši« bili vrlo pokorni Beču i Pešti. Oni su izdavali novine već zato da bi mogli da održavaju veze i da se preporučuju svojim potencijalnim klijentima. Da bi pridobili što veći broj »rođaka« i »zemljaka«, oni su svesno udarali u najtanje šovinističke i verske žice, apelovale na najcrnje predrasude kod masa, koje bi imale da se uvere da su jedino konkretni »šifkartaši« pravi narodni predstavnici. Kako su »šifkartaši« uvek pripadali samo određenoj naciji ili samo nekoj pokrajini, njihovi listovi su bili stubovi sveg separatizma, partikularizma pa i verske zatucanosti. Postupanje tih špekulanata nacionalne svesti praćeno je u domovini. Zato je zbog borbe za »čisto crnogorstvo« a protiv »srbijanske proždrljivosti« Jovo Tomanović dobio orden sa Cetinja. Useljeničke mase držale su se ovih svojih parazitskih »predstavnika«, jer su zavisile od njihovih veza i usluga. Ove gazde imale su svoje poverenike koji su dolazili do najmanjih skupina sunarodnika i od svojih principala stvarali prave male useljeničke kraljeve. Austrijanci su znali da na neobično vešt način kontrolišu mase svojih podanika preko

[16] P. Slepčević, n. d., 45—6; Izveštaj 1920, 9; Srpski narodni kalendar »Balkan« 1911, Njujork 1910, 66.

[17] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 23—4.

»šifkartaša«, koji su, u stvari, u SAD postali neka vrsta neslužbenih organa, jedna mala Austro-Ugarska u Americi.[18]

»Šifkartaši« su iz više razloga morali biti protiv opštenarodnih saveza. Najpre, savezi su akumulirali znatna sredstva, koja su kao nedovoljno ubačena u promet požudno izazivala težnje »šifkartaške« družine. Tom blagu je trebalo primaći se ulazeći u savezne uprave. Najjači srpski »šifkartaš« Ličanin Božo Gojsović uspeo je 1907. godine da postane blagajnik saveza *Srbobran*, a knjigovođa njegovog preduzeća izabran je da kao nadzorni organ kontroliše manipulaciju u savezu svoga gazde. Za manje od godine dana Gojsović je savezu proneverio 30 000 dolara. Gojsovićev čovek u upravi saveza, lički pop Jovan Krajnović, rodoljub političkog kursa Samostalne stranke, nije ni na konvenciji (1907) dozvoljavao da se prave aluzije na račun »njegovog c. i kr. apostolskog veličastva«. Predsednik nadzornog odbora je, zbog pronevera koje je učinio u domovini, bio potpuno u rukama austrijskih konzularnih organa, te je strogo morao da vodi računa kako će se politički postaviti. Tek kad je ustanovljena Gojsovićeva pronevera (pred aneksiju Bosne i Hercegovine) i kad je još jedan moćan »šifkartaš« bankrotirao u finansijskoj krizi 1907—1908. godine, mase su mogle da se u savezima progresivno politički usmeravaju. Kad je na scenu srpskih saveza stupio profesor Mihailo Pupin, kao predstavnik političkog kursa, koji je računao sa slobodnim srpskim državicama, »šifkartaši« su se udružili da ga sruše, jer kurs koji je on zavodio značio je onemogućavanje »šifkartašima« da se i ubuduće tove narodnim novcem. Sam Pupin se kao sasvim nov čovek lako mogao nametnuti savezima jedino primajući na sebe obavezu da sredstvima koje bi lično nabavio omogući relativnu likvidnost saveza u pogledu obaveza prema osiguranicima. Iako ni prstom nije mrdnuo da se Gojsović goni zbog pronevere novca siromašnih austrougarskih podanika, kad je Pupin uspeo da za sobom povede savez, austrijski konzulat u Pitsburgu je svaki čas pretio sudom ako se tražena naplata odmah ne izvrši.[19]

»Šifkartaši« su se, prirodno, oslanjali na lokalne »prvake« u masi, na salunere, sa kojim su imali i tesne poslovne veze. Tako su ti udruženi parazitsko-eksploatatorski elementi bili protiv naroda ne samo u direktnom ophođenju, bogateći se na njegov račun, nego su, povezani sa vlasničkim, političkim i socijalnim strukturama u domovini, bili izraziti neprijatelji svega progresivnog i u nacionalno-političkom a ne samo socijalnom smislu. Iako je bio protivnik »šifkartaša«, Mihailo Pupin je takođe bio izraziti predstavnik kapitalističkih elemenata i zagovarač konzervativne vlasničke politike SAD. I Pupin se oslanjao na kapitalističke elemente među doseljenicima, ali više na trgovce i poslovne ljude a manje na salunere. Zbog toga će kasnije, 1916. godine, i on morati da dođe u sukob sa političkim koncepcijama širokih iseljeničkih masa u SAD, jer je u toku rata jugoslovenska orijentacija značila nešto mnogo naprednije nego Pupinovo velikosrpstvo a u socijalno-političkom smislu bilo je usmereno protiv krupnog biznisa.

---

[18] Isto, 18—21.

[19] Isto, 24—5, 28—9.

»Šifkartaši« su morali biti protiv saveza i zato što su ovi sve više iživljavali svoje pokrajinsko obeležje, postajući glasnogovornicima nacionalno-političkog kursa. »Šifkartaši« su se, međutim, ušančili u pokrajinski mentalitet. Gojsović se oslanjao na Srbe iz Like, Banije i Korduna, Nikola Lakić je radio samo sa Hercegovcima, Jovo Tomanović (mada Bokelj) kupio je oko sebe Crnogorce kao svoju poslovnu a time i političku klijentelu.[20]

Napredni činioci u domovini znali su raspored snaga među iseljenicima i njihov odnos prema austrougarskoj vladavini. Veoma je značajno putovanje i nacionalna agitacija hrvatskog pesnika A. Tresić-Pavičića 1906. godine. Za vreme njegove konferencije u San-Francisku, između mnogo iskupljenog sveta, naročito su se lepo iskazali tamošnji Srbi, pomažući borbu svesnih Hrvata protiv »austrijaka«, prema kojima se korektno i solidarno ponašala većina Slovenaca. Tresić-Pavičić se pozitivno izrazio i o svom susretu sa profesorom Mihailom Pupinom, rekavši za njega da »između Srbina i Hrvata ne pravi razlike«. Za vreme četvorosatnog razgovora veliki profesor je »bio sretan, slušajući, da nestaje nesuglasica između Srba i Hrvata«.[21] Jedan doseljenik, rodom Dubrovčanin, tvrdi da se tada (1907) hrvatski doseljenici u SAD nisu osećali hrvatski nego austrofilski, odnosno da su na istoku, kao u Hobokenu (Nju Džersi), uz proaustrijska išla i neka »slavjanska« raspoloženja, ali ne još i hrvatska.[22] Kad je 1908. godine propao »šifkartaš« Zoti, u hrvatskim masama se javilo otrežnjenje, ali je ono bilo usmereno u socijalističkom smislu. U političkom pogledu ti novi »socijalisti« držali su se još uvek proaustrijskog kursa, napadajući držanje Srbije.[23]

Savez *Srbobran* proživljavao je 1907. godine krizu. Najpre je, februara 1907, sazvana vanredna konvencija *Srpskog pravoslavnog saveza »Srbobran«* u Čikagu zbog toga što je predsednik saveza opsovao sv. Petku. Konvencija je prihvatila rešenje porotnog suda pa je zbacila predsednika a celu upravu saveza je kaznila ukorom. Glavne pozicije u novoj upravi zauzela je jedna klika koja je želela da se posluži novcem saveza. Kad je nastala opšta kriza u SAD, neovlašćeno posuđivanje finansijskih sredstava pretvorilo se u proneveru i to na iznos od 32 000 dolara. Za vreme sudske parnice Gojsović je umro u sudnici, a od njegovog prezaduženog imanja moglo se izvući jedva 1100 dolara. Nova uprava saveza, na čelu sa Dušanom Sivčevim, počela je (juna 1908) energičan rad na materijalnoj sanaciji saveza i na obeštećenju članstva. Savez je imao dug od 64 000 dolara za isplatu 80 posmrtnina. Sledeća konvencija saveza mogla je biti sazvana tek septembra 1909. u Klivlendu, kad je blagajna saveza već počela da se stabilizuje.[24]

---

[20] Isto, 22.

[21] A. Tresić—Pavičić, n. d., 223 i 266—7.

[22] J. Kraja *Narodna borba prvih hrvatskih useljenika u U.S.A.*, Hrvatska revija, god. III, sv. 3/51), Buenos Aires 1963, 294. i 298.

[23] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 14—5. Stvarni socijalisti Jugosloveni u SAD pre 1914. godine bili su internacionalisti i ne retko razobličavali su despotizam i reakcionarnost crno-žutog režima.

[24] Izveštaj 1920, 6 i 9—10. — Urednik *Srbobrana* 1907. postao je Čedomir Pavić. (Isto, 6).

Godine 1907. osnovano je u Njujorku *Slovensko useljeničko društvo* pod predsedništvom Mihaila Pupina i sa sekretarom A. B. Kukolom. U njemu su najpre bili učlanjeni i Rusi. Ono je imalo dužnost da u svakom pogledu pomaže doseljenike Slovene. Jedna dobrotvorka Amerikanka (H. H. Dženkins) dala je u Njujorku zgradu i tu je, novembra 1909, bio otvoren dom. Za stan i hranu u domu je naplaćivano samo 60 centi dnevno od osobe, a oni bez novca izdržavani su besplatno. Dopunske troškove pokrivali su iz prihoda češka, srpska, hrvatska, slovačka i litvanska društva, odnosno i pomenuta dobrotvorka i profesor Pupin. Društvo je imalo protivnike i u privatnim bankama.[25]

Iste godine meseca avgusta preko *Srpsko-crnogorskog društva* osnovan je *Srpski narodni potporni fond* u San-Francisku. Inicijator akcije bila je Narodna odbrana iz Beograda, koja je smatrala da može početi sa Kalifornijom, jer je tamo pitanje radničke organizacije već odavno bilo rešeno. Pokret nije mogao da prodre na istok SAD dok se tamo sve lokalne radničke organizacije ne stope u jedan savez i time reši pitanje radničkog osiguranja. *Srpski narodni fond* pomagao je srpski nacionalni rad u domovini svotom od nekoliko hiljada dolara (»Kolo srpskih sestara« i »Narodna odbrana« u Beogradu, škole u Staroj Srbiji, »Privrednik« u Zagrebu, »Prosveta« u Sarajevu, »Zora« u Dubrovniku). Kasnije su skupljani prilozi i za »Srpski crveni krst«, sirotinju i izbeglice. Fond je od marta 1909. godine izdavao svoje glasilo *Srpski glasnik*, koji je uređivao Boža Ranković.[26]

I drugi listovi koji su izlazili 1908—1909. radili su na zbližavanju američkih Srba. To su bili: *Balkan* u Čikagu, pokrenut zauzimanjem Petra Stijačića, koji mu je bio i urednik; i ranije pomenuti *Borba Balkana* Milana Jeftića u Sen-Luizu i *Amerikanski Srbobran*, koji je uređivao Pero J. Budisavljević.[27] Petar Slijepčević navodi i list *Srpsku narodnu odbranu*, koji je 1909—1910. godine izlazio u mestu Geri (kraj Čikaga), kao vlasništvo Uroša Dučića.[28]

Pre nego što se moglo i pomisliti da bi savez *Srbobran* proneverom mogao ostati bez svoje gotovine, na podsticaj svesne srpske štampe, pokrenuto je pitanje o ujedinjenju svih triju srpskih potpornih organizacija — *Srbobrana, Srpskog jedinstva* (mahom Hercegovci i Bokelji) i *Srpsko-crnogorskog saveza*. U vezi s tim održan je na Đurđevdan 1908. godine u dvorani srpske pravoslavne crkve u Čikagu sastanak predstavnika triju udruženja. Zaključeno je: 1) da se 9. marta 1909. sazove zajednička skupština (konvencija) sva tri saveza; 2) da se od 1. jula 1908. u sva tri saveza vrše raspisi po načinu na koji je to činjeno u savezu *Srbobran;* 3) da zajednički organ sva tri saveza bude od 1. jula 1908. pitsburški *Amerikanski Srbo-*

---

[25] Izveštaj 1920, 8.

[26] P. Slepčević, n. d., 70 i 51—2; Izveštaj 1920, 10 (Srpski dobrotvorni fond a ne Srpski narodni fond); B. Lazarević, *Jugoslovenske potporne organizacije* 16 (1914).

[27] Izveštaj 1920, 10.

[28] P. Slepčević, n. d., 57.

bran; 4) da centar novog saveza bude u Čikagu i da mu računovođa bude Luka Lalević iz crnogorskog saveza.[29]

Kad je otkrivena Gojsovićeva pronevera napredni listovi (*Amerikanski Srbobran, Borba Balkana)* trudili su se da svojim pisanjem ne dozvole da nastali slučaj onemogući ujedinjenje srpskih saveza. Tada je već bilo jasno da se mora obratiti pažnja i crkvenom pitanju, jer nije bila reč samo o nekoliko crkvica u Americi nego se radilo o jednom pitanju koje je zadiralo u sve pore života, a počinjalo je sa službom božijom gde se morao pomenuti srpski vladar (kralj Petar ili Franjo Josif). Braneći pozicije vernih austrougarskih podanika, sveštenici J. Krajnović i Mladenović preko čikaškog lista *Balkan* poveli su žestoku borbu protiv novih ljudi u savezu *Srbobran.* Koncepcija tih novajlija bila je da se najveći srpski savez može spasti jedino ujedinjavanjem sa druga dva. Pop Krajnović podsticao je svoje prijatelje po društvima saveza *Srbobran,* a Mladenović je preko *Balkana,* koji je uređivao Petar Stijačić, počeo odvraćati upravu *Srpskog jedinstva* od fuzije. Dvojica sveštenika su uspela da odlože proces stvaranja jednog velikog saveza, pa ono što nije moglo biti 1908, nastalo je 1909. godine. U stvari, već u leto 1908. vraćeno je poljuljano poverenje kod članova saveza *Srbobran.* Gotovina toga saveza iznosila je 18. jula samo 2027 dolara, a 1. avgusta 6897, jer su uplate već počele pristizati. U to doba bilo je ponovo pokušaja *Hrvatske zajednice* da se Srbi iz Hrvatske, koji su je napustili, ponovo privuku u organizaciju; govoreno im je da njihovi Srbi nisu u stanju da formiraju čestito društvo.[30]

U proleće i leto 1908. godine imigracija je dostigla vrhunac. Do toga je došlo zato što se kriza u SAD 1907. godine proširila i na Evropu, gde je posebno snažno uzdrmala Habsburšku Monarhiju. Međutim, od leta 1908. Austro-Ugarska je počela pripremati aneksiju Bosne i Hercegovine, te je privremeno bilo obustavljeno izdavanje pasoša vojnim obveznicima.[31]

Pojava profesora Pupina među članovima srpskih društava u SAD bila je iznenadna i neočekivana. Pune 33 godine on nije zalazio među svoje sunarodnike,[32] nego je pravio karijeru, bavio se istraživačkim radom i bogatio se. Nije slučajno bio jedan od najomrznutijih među svojim zemljacima, jer je, na primer 1902. godine, na poznatom sudskom procesu svedočio u korist Markonija a protiv popularnog Nikole Tesle. Već kao 50-godišnjak, kad je prestao da istražuje, on se 1907. javio s idejom o slovenskom iseljeničkom društvu, možda iniciranom od kakve filantropske, masonske organizacije. Izgleda, ipak, da je podsticaj za Pupinovo političko angažo-

---

[29] M. Jevtić, *Mala Srbija,* 29; Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1939, 43—4. — Predstavnici *Srpskog crnogorskog društva* bili su: Stanko Uskoković, Joko Vučković, Luka Lalović, Stanko Đurović. Predstavnici *Prvog srpskog bratskog dobrotvornog saveza* bili su: Milovan Ilić, Petar Stijačić, Vladimir Čelović, Nikola Jelić. Za savez *Srbobran* istupili su: Mile Dević, Petar Zinajić, Ilija Žigić, Jovo Neimarović (Srpski narodni kalendar »Vidovdan«, 1939, 43—4.

[30] M. Jevtić, *Mala Srbija,* 29—32.

[31] Lj. Leontić, *Jugoslovensko iseljeništvo,* 1241.

[32] O navodnoj Pupinovoj duhovnoj vezi sa Srbima još od 90-ih godina XIX veka vidi: P. Hadži—Pavlović, *Mihailo Pupin među Srbima u Americi,* Tehnički list (Zagreb) br. 11—12/1935, 166—7.

vanje došao direktno iz Beograda, kao što je nešto kasnije od ljudi bliskih crnogorskoj vladi bio zamoljen da posreduje kod Koalicije u Zagrebu da se ne napada ličnost kralja Nikole. Za zasluge je dobio orden, no važnije je bilo da je posle toga vrlo povoljno kupio oveće imanje kod Ulcinja.[33] U jednom često citiranom nekrologu Pupinu se stavlja u zaslugu da je 1908—1909. godine njegovim posredovanjem došlo do povezivanja američkih Srba sa srpskim ustanovama u Zagrebu i Sarajevu,[34] što ne bi bilo tačno, jer su još znatno pre toga od strane Sv. Pribićevića ljudi upućivani na rad u Ameriku. Jedan njegov laudator (pop Danilo Bukorović) govorio je o Pupinu maja 1916. godine kao da je veliki profesor uneo u sredinu srpskih saveza nešto sasvim novo, tako da »savez postaje nešto više nego li savezi do tada«; on je bio »poluga«, »matica«, donator i »plemenita duša srpskih radnika«, on »srpskoj majci utire suzu« itd.[35] Njegovo drešenje kese i nalaženje bogatih darodavaca bili su u momentima krize 1908—1909. ipak najbitniji momenti.

Pupin je zaista kao kapitalistički poslovan čovek izašao sa novim idejama, na primer, kako da se savez pretvori u efikasno i moderno osiguravajuće društvo. U ranijim savezima poslovalo se primitivno, od oka. Pupin je, međutim, posle dugog lomljenja otpora postigao tri stvari: a) stavio je savez pod kontrolu državnog nadleštva za osiguravajuće zavode; b) uveo je uplatu po godinama (tzv. lestvice); c) saveznu gotovinu uložio je na državne fondove. Kad je broj članova narastao na 10 000, osiguranički ulog pao je na svega 33 dolara godišnje.[36]

Kada je, maja 1909. godine, dobio poziv saveza *Srbobran* da se stavi na čelo buduće velike srpske organizacije, Pupin je četiri dana na svom imanju proveo u razgovoru sa generalnim sekretarom organizacije u Pitsburgu, Pavlom Hadži—Pavlovićem, tražeći detaljne informacije o stanju srpskih saveza u Americi i o naseobinama kojih je tada bilo već u preko 150 mesta.[37]

Posle aneksije Bosne i Hercegovine oživele su političke tendencije među američkim Srbima da se jače zbiju i koncentrišu svoj rad po društvenim, političkim i kulturnim organizacijama. Savez *Srbobran* je svoju konvenciju u Klivlendu, u leto 1909. godine, proširio u pogledu ovlašćenja, izabravši četiri svoja člana za pregovaranje sa ostalim srpskim udruženjima za ujedinjenje. Tome je prethodilo pismo Pupinu (meseca juna) da odmah posle konvencije saveza sazove svesrpski zbor u Klivlendu. Pošto se iz razgovora sa P. Hadži—Pavlovićem uverio da je stanje u savezu pogodno za akciju, Pupin je zamolio slične saveze srpskih udruženja u Čikagu, Pitsburgu, Bjuti i *Srpski narodni fond* iz San-Franciska da svoje opunomoćene delegate pošalje na svesrpski zbor u Klivlend. Sva udruženja su

---

[33] N. S. Martinović, *Jedan prilog biografiji Mihaila Pupina*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, (VI/1957), 135.

[34] P. Hadži—Pavlović, n. n., 169.

[35] Srpski narodni kalendar »Carevina«, urednik M. Jevtić, New York, str. 77.

[36] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 33 i 34.

[37] P. Hadži—Pavlović, n. n., 13.

prihvatila poziv osim savez u Bjuti, gde je u vezi sa upućivanjem delegata na zboru došlo do nesuglasica.[38]

U samom savezu *Srbobran* osnovna smetnja za poduhvat unije, tj. dug nastao Gojsovićevom proneverom, bio je otklonjen, tako da je savez uredno isplaćivao sve svoje nove obaveze u toku 15 meseci i uspeo da snizi dug na 40 000 dolara. Savez nije mogao imati nikakav rezervni fond, jer je sav novac koji je primao upotrebljavao za otplatu duga. Takvo stanje nije poplašilo delegate na konvenciji saveza u Klivlendu. Delegati su pokazali zavidan nivo nacionalne svesti i tražili da se iz naziva saveza izbaci reč »pravoslavni«, polazeći od načela »Brat je mio koje vere bio«.[39]

Konvencija saveza *Srbobran* proširila se u zakazani sverspski zbor kad je (14. septembra) u Klivlend prispeo profesor Mihailo Pupin. On je na samoj konvenciji sa oduševljenjem prihvaćen i dato mu je počasno mesto. Pupinovo mišljenje bilo je da konvencija i zbor rade uporedo, tj. da se po danu održava konvencija da se sednice svesrpskog zbora zakazuju za veče. Predlog je bio jednoglasno prihvaćen. U radu sazvanog zbora uzeli su učešća delegati i uprava čikaškog saveza *Srbobran,* predstavnici *Prvog bratskog dobrotvornog saveza* iz Čikaga, *Srpskog potpornog fonda* iz San-Franciska i izaslanici drugih društava van saveza, tj. crkvenih opština, klubova itd. Zboru je predsedavao profesor Pupin, a sekretar zbora bio je Pavle Hadži—Pavlović. Naročito su oduševljeno primljena izlaganja delegata iz San-Franciska o načinu rada naseobina u Kaliforniji. Zbor je zaključio da se dalji uspeh u radu može postići samo ujedinjenjem saveza u jaku organizaciju. Po odluci zbora, zaključak je trebalo sprovesti tako što bi se modaliteti o ujedinjenju ustanovili na sastanku jednog užeg radnog tela, na sednicama Odbora devetorice. Ove su takođe održavane uveče i predsedavao im je opet Pupin.[40]

Jedno od glavnih pitanja koje je razmatrano na sednicama Odbora devetorice bilo dugovanje saveza *Srbobran* i uopšte pitanje imovine. Raspoloženje u ovom odboru je bilo da svaka članica buduće ujedinjene organizacije sama treba da likvidira svoje materijalne obaveze i da se one ne mogu vezivati za novu zajednicu. Veće teškoće nastale su oko imena nove korporacije. Predstavnici saveza *Srbobran* smatrali su da će se pitanje najpraktičnije rešiti ako se izađe pred konvenciju toga saveza koja je bila u toku. Profesor Pupin je na sednici Odbora devetorice izneo mišljenje da bi bilo dobro da ime sadrži četiri reči koje bi počinjale sa »s«, s tim da *Američki Srbobran* ostane naziv glasila i buduće organizacije. Predsednik konvencije zamolio je članove Odbora devetorice da dođu na sednicu konvencije. Svi su dobili počasno mesto, a Pupin je u svom velikom govoru pošao od poznatog gesla »Samo sloga Srbina spasava« i predložio za ime *Savez sjedinjenih Srba* — »*Sloga*«. Predlog je bio usvojen.[41]

Na konvenciji je Pupinu odmah ponuđeno da kao predsednik nove zajednice povede Srbe u SAD putem koji će doneti prave i pune uspehe. Kad se on prihvatio ponuđene časti, izabrani su i ostali članovi uprave. Za urednika glasila zadržan je Čedomir Pavić iz *Amerikanskog Srbobrana.* U članstvo raznih odbora bili su uzeti ljudi iz svih krajeva SAD. U upravu novog saveza ušao je i sveštenik Jovan Krajnović. Prihvaćena je odluka Odbora devetorice da se pisarnica nove organizacije odmah otvori u Njujorku, a da uredništvo organa do daljeg ostane u Pitsburgu, dok se ne obezbede uslovi za prelazak i lista u središte novog saveza.[42]

Nekolicina članova saveza *Srbobran* nije pristala na uniju. Pop Krajnović iz Džanstauna, gnezda klike oko Bože Gojsovića, i njegov kolega, paroh iz Vilmerdinga, nisu bili zadovoljni odlukama, iako nisu imali smelosti da to javno saopšte na sednici u Klivlendu, gde je Krajnović čak izabran za člana nove uprave. Dvojici sveštenika je, navodno, najviše smetalo što je u nazivu novog saveza uklonjena reč pravoslavni. Prilikom njihove agitacije u tom smislu po okolnim naseobinama, većina naroda nije primala ozbiljno njihove navode, jer je novi savez posmatrala sa nacionalnog, a ne sa verskog stanovišta. Ipak, jedan broj članova iz ranijeg saveza *Srbobran* pokolebao se zabunom koju su izazvala dva popa. Oni su tražili da stari savez nastavi da živi.[43] Pupina su javno optuživali kao nacionalnog izdajnika, jer je, tobože, svoju bežičnu telegrafiju prodao Nemcima za vojne svrhe.[44]

Kad je i savezni list bio prenesen u Njujork, opozicija je u znak nepriznavanja nove zajednice nastavila da izdaje *Amerikanski Srbobran* u starom sedištu, u Pitsburgu. Urednik lista Č. Pavić i slovoslagač i administrator Proka Jovkić bili su zatvoreni. Optužen je i sam Pupin kao uzurpator, te je zatraženo da otcepljenom društvu plati onaj deo poznatog duga koji bi otpao na bivše radnike saveza *Srbobran* koje je Pupin sobom poveo.[45]

Centar pobune nalazio se u Pitsburgu, tačnije u južnom delu grada, gde su živeli Srbi. Taj deo varoši zvao se Sautsajd što su srpski naseljenici pretvorili u »Solcaj«. Kad su strpali za svega tri i po dolara Pavića i Jovkića u zatvor, »buntovnici u Solcaju« preuzeli su slog rukopisa koji je dao Pavić, te su počeli da slažu drugi tekst. Pavić se, međutim, lako izbavio tamnice, odjurio u Njujork i saopštio što se radi u Pitsburgu. Predsednik saveza *Sloge* naredio je Boži Rankoviću da spremi novi broj *Srbobrana,* a sam je sa Pavićem, Pavlovićem i advokatom prvim vozom otputovao u Pitsburg. Kad u štampariji i uredništvu nisu našli matrice, potražili su ih u drugim štamparijama i najzad našli u kući jednog »pobunjenika« gotov, složen broj, koji je poslat na poštu. Odmah je podignuta nova optužba. Sud je zabranio dalje izdavanje lista i funkcionisanje opozicionog saveza *Srbobran.* Pomenuta dva popa i njihovi sledbenici, mada su parnice bile skupe i du-

---

[42] Isto, 12—3.

[43] Isto, 13.

[44] Vl. Grečić, *Mihajlo Pupin u organizovanju srpskog iseljeništva u SAD,* rukopis referata sa simporizujuma »Život i delo Mihajla Pupina«, Novi Sad 4—7. X 1979.

[45] P. Slepčević, n. d., 53.

gotrajne, prebacili su bojno polje u Njujork i pokrenuli postupak da se zabrani uredovanje saveza *Sloge*.[46]

Advokat iz Saut Pitsburga, poznat kao »Servian King« (Osman i sl.), lokalni trbušasti moćnik, očekujući zaradu od koje hiljade dolara, prihvatio je da vodi parnicu »buntovnika«. Bura je besnela celu godinu i nije nikako jenjavala možda već zato što su se u nju umešala dva poslovna čoveka, Lazo Horvat i Karamata. Oni su predložili nagodbu s tim da Pupin od svojih para plati najpre 15 000 da se smire raskolnici, a zatim samo 3 000. Pupin je i dao 3 000 dolara, što je olakšalo ponovno konstituisanje saveza *Srbobran*, na čijem su se čelu našli Paja Radosavljević i pop Krajnović.[47] »Buntovnici« su okupili osam društava i na sudu dokazali da ujedinjenje saveza nije sprovedeno na legalan način. Tako su dobili parnicu. Savez *Sloga* je iz parničenja izašao sa 9 000 članova, a pred prvi svetski rat imao 14 000 dok je savez *Srbobran* godine 1914. ponovo okupio samo 6000 članova.[48] Kad je *Sloga* imala 10 000 pripadnika, godišnje je ubirala na ulozima i kamatama 180 000 dolara.[49]

Crnogorski savez nije takođe 1909. godine pristupio sjedinjenom savezu *Sloga*. Postepeno je društvo po društvo prilazilo.[50] Pored tog samostalnog saveza, u rudarskoj Bjuti postojao je kao samostalan i nesjedinjen savez *Srpska bokeljska zajednica*.[51] Godine 1909, u jeku ovih borbi, pokrenuo je i novi list pod nazivom *Srpski glasnik*.[52]

Raspre sa Pupinom bile su mnogo živopisnije nego što bi se pretpostavljalo s obzirom da je reč o jednom zaista velikom profesoru. Početkom decembra 1909. upadom u pisarnicu saveza Sloge Sime Mamule, Trivuna Lazića i Dušana Popovića (čiji je list *Leskovac* u ono doba bio organ Mamule i još dvojice popova), počela je parnica protiv Pavića i Pavla Hadži—Pavlovića, tuženih za »veliku krađu« u Pitsburgu. Sud je oslobodio optužene a od tužitelja je zahtevao stvarne dokaze. Nekoliko nedelja kasnije, na zakazanom ročištu tužitelji nisu mogli pružiti potrebne elemente i parnica je obustavljena. »Buntovnici iz Solcaja« nisu se smirili, pa su počeli novu parnicu preko federalnih sudova (zbog Pupinove provale u privatni stan i uništenje odštampanog broja). Tužitelji su parnicu dobili februara 1910. no ona je ostala bez pravog efekta. Time je parničenje prestalo, pošto je

---

[46] Izveštaj 1920, 13. — Stvar je nešto drukčije prikazao P. Slepčević (n. d. 53); »Čuvši za ove prve nerede u Pitsburgu, g. Pupin pohita tamo, razori štampariju, razbaca joj slova i oslobodi Pavića i Jovkića. Ali kasnije on pristade na kompromis s disidentima. Pristade da organ saveza „Sloga" napusti ime „Amerikanski Srbobran" i da se prozove prosto „Srbobran". Osim toga plati „Srbobranu" nekoliko hiljada dolara, na ime spomenute štete za stari dug.«

[47] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 38—9 i 34—5.

[48] J. Rajnović, n. n., 43—44.

[49] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 17.

[50] J. Rajnović, n. n., 43.

[51] Srpski narodni kalendar »Vidovdan« 1939, 42.

[52] Srpski narodni kalendar »Balkan« 1911, Njujork, 1910, 66.

potrošeno mnogo novca, vremena i energije.[53] Novi prdsednik saveza *Sloga*, profesor Pupin, i sekretar Hadži—Pavlović zamoljeni su da pri povratku sa prve konvencije novog saveza svrate u Pitsburg, da objasne intencije saveza onima koji su se otcepili i da vide šta ovi smeraju. Videći da »buntovnici« ne misle da se vrate zajednici, Pupin je zaključio da ne preostaje ništa drugo nego da se lepim postupkom spreči dublji jaz.[54]

Savez *Sloga*, osnovan 19. septembra 1909. u Klivlendu (Ohajo), imao je kao privremeno sedište u Njujorku. Prva konvencija održana je tek od 9. do 20. juna 1910, na kojoj je, donošenjem pravila, savezu udaren temelj.[55] Novembra 1909, kad je bio završen Slovenski dom u Njujorku, ovaj savez je premestio svoju pisarnicu u taj dom. Čim je osnovan bila su mu potrebna sredstva za plate činovnika, održavanje kancelarija, vođenja sudskih sporova i isplate posmrtnina u visini od 50 000 dolara. Savez, međutim, nije imao sredstava. Da rad krene, Pupin je od svojih para dao preko 15 000 dolara s tim da mu se vrate kad bude moglo.[56] Pred sazivanje prve skupštine i uprava i članstvo uložili su velike napore da isplatom delova zaostalih dugova skinu negativan saldo iz funkcionisanja saveza.[57]

Za vreme rada osnivačke skupštine novog saveza jednodušnost je bila puna, sem nešto nereda koje je izazvala nekolicina članova pod uticajem Nikole S. Jovanovića »Amerikanca«, poslovnog agenta iz Srbije. Na toj konvenciji je prvi put uzeo učešća sindikalista Ilija Šušnjar, zaposlen kod »Ameriken federejšn of lebor«, član izvršnog odbora Jugoslovenskog socijalističkog saveza, dobar govornik i okretan organizator rada i reda na američkim konvencijama. Svojim govorima stekao je simpatije među članovima konvencije, koji su ga izabrali za predsednika porotnog suda.[58] U upravni odbor saveza izabrani su: za predsednika M. Pupin, za potpredsednika Mihailo M. Dučić iz mesta Geri i Mile Kljajić iz Džolieta, za glavnog tajnika Hadži—Pavlović, za članove Jovan Goronja iz Vest-Alisa (Vis.), Boža Ranković iz Njujorka i Petar Stijačić iz Čikaga. Predsednik nadzornog odbora postao je Jova V. Delić iz Pitsburga, a predsednik glavnog porotnog suda, kao što je rečeno, Šušnjar iz Roslina (Vaš.). Među članovima ovog poslednjeg organa nalazio se i Joso Rajnović iz Vilmerdinga (Pa), aktivista socijalističke orijentacije.[59]

Pri savezu je 1910. godine osnovan dobrotvorni i kulturni fond, a na drugoj konvenciji saveza u Denveru (Kolorado) 15. juna 1913. i crkveni fond.[60] Sredstva dobrotvornog fonda sakupljana su iz osam raznih izvora,

---

[53] Izveštaj 1920, 14 — Ilija Šušnjar je kasnije pisao (»Narodni glas«, 27. II 1913, 1) da je posle konvencije u Klivlendu 1909. neko vreme bilo reda, i da je i na konvenciji u Čikagu 1910. »novi Mojsije« (Pupin) još bio miroljubiv. Od 1911 godine uz Božu Rankovića, kome je omogućio da se bogati, i uz Hadži—Pavlovića, pretvorio se u despota, »novog Julija Cezara«. Ova trojka zavladala je savezom *Sloga*.

[54] Isto.

[55] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 68.

[56] Izveštaj 1920, 13—4.

[57] Isto, 14.

[58] Isto.

[59] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 68.

[60] Isto; P. Slepčević, n. d., 66.

od viškova članarine, od dela upisnine novih članova, od priloga itd. Članovi fonda postajali su i dobrotvori (sa 100 i 50 dolara priloga). Fondom je upravljao posebni upravni odbor.[61] U blagajni fonda 1912. godine nalazilo se 168 914 tadašnjih srpskih dinara (pet dinara išlo je u dolar), dobijenih: 75 629 dinara od saveza *Sloge*, 62 891 od dobrovoljnih priloga, 12 671 od zarade štamparije, 17 723 od lista *Srbobran*. Pored toga fond je raspolagao imanjem koje je vuklo godišnju rentu od 100 000 dinara. Sa osnivanjem fonda, koji je preuzeo sav prosvetni rad među američkim Srbima, nisu više izlazile »šifkartaške« novine.[62] To je bio prvi efektivni rezultat rada.

Do oktobra 1910. godine u savezu *Sloga* učlanilo se 131 društvo (sestrinstvo). Od saveznih država bile su zastupljene: Pensilvanija sa 23, Ilinois sa 17, Montana sa 14, Minesoti sa 11, Ohajo sa 9, Indijana sa 8, Kolorado sa 6, Vašington i Kalifornija sa po 5, Juta sa 4, Arizona, Nevada, Kanzas, Mičigen i Vajoming sa po 3, Njujork, Oregon i Viskonsin sa 2 i još nekoliko država sa po jednim društvom. Iz ovih navoda vidi se stvarno prisustvo saveza u pojedinim delovima SAD. Treba zapaziti da je jedno društvo *(Srpski orao* iz Kordove) bilo čak iz daleke Aljaske. Za stanje duhova karakteristični su nazivi tih lokalnih udruženja. Njih 60 (45,5%) imalo je u svom imenu kakvog svetitelja. Na religioznu predispoziciju upućuje još nekoliko imena (»*Voskresenje Hristovo*, Džankšajr, Ohajo; *Rožđestvo Hristovo*, Alegeni, Pensilvanija; *Voznesenje Gospodina*, Hemond, Indijana). Dakle, gotovo polovina naziva vezana je bila za veru. Ostala imena ukazuju na pokrajinsku pripadnost: 13 na Crnu Goru i njenu dinastiju, tri članice nosile su naziv *Lika i Krbava* i *Vojvodina*, dva društva su se zvala *Adam Pribićević* (Ličani), četiri se vezivalo za Karađorđeviće, više njih za Miloša Obilića ili neku drugu istorijsku ličnost *(Nemanja, Herceg Stjepan, Vojvoda Bogdan Zimonjić, Hajduk Veljko, Car Dušan, Ban Strahinjić)*. Znatan deo imena svedočio je o rodoljublju (sloboda, sloga, jedinstvo, soko, omladina, zora), neka čak i drečavo *(Srpski mač*, Bjuta, Montana). U okviru saveza nalazilo se pet ženskih udruženja, sestrinstva od kojih je tri upućivalo na svetice, a dva na dinastije.[63]

Družina u Pitsburgu obnovila je rad saveza *Srbobran* u leto 1910. godine. Na konvenciji saveza 1914. godine za predsednika je izabran dr Paja Radosavljević, univerzitetski predavač, a za počasnog predsednika Nikola Tesla. Dakle, ni pred sam rat srpska emigracija nije uspela da objedini svoj rad jer su postojale dve značajnije paralelne i suparničke organizacije.[64] I u toj se činjenici osećao prizvuk pokrajinske pripadnosti, jer su članovi pitsburskog *Srbobrana* uglavnom bili Srbi iz Hrvatske, dok su se Vojvođani i Srbi iz ostalih krajeva lakše okupljali oko Pupina, preko koga je sve više radila zvanična i nezvanična Srbija.

Krajem 1910. godine savez *Srbobran* sa glavnom pisarnicom u Pitsburgu imao je 27 lokalnih udruženja. Njihov raspored po saveznim državama bio je sledeći: Pensilvanija — 16, Ohajo — 4, Vest Vajoming — 3, Indija-

---

[61] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 69.

[62] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 34.

[63] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 71—78.

[64] I. Čizmić, n. d., 16.

na i Viskonsin po dva. Sveci su zastupljeni u nazivu 18 (66,7%) članica, uz jedno ime koje je takođe upućivalo na veru *(Roždestvo Hristovo)*. Sva ostala imena su pokazivala srpske istorijske figure osim jednog koje se vezivalo za dinastiju Karađorđevića. Posebnih ženskih organizacija savez nije imao.[65]

Srpski crnogorski savez, osnovan 15. avgusta 1906. u Čikagu, imao je oktobra 1910. godine 20 društava, i to po dva u Koloradu, Misisipiju, Indijani i Kaliforniji i po jedno u drugih 12 država; u nekim od njih nije bilo društava dvaju saveza o kojima je već govoreno (Alabama, Ajova). Sveci u nazivu udruženja zastupljeni u sedam (35%) slučajeva, dakle, znatno manje nego u ranija dva saveza. Na Crnu Goru upućuje sedam (35%) naziva. Na prošlost Srbije podseća pet (25%) imena (Sava Nemanjić, vojvoda Momčilo, vojvoda Stevan Sinđelić, Karađorđe, *Srpska kruna)*, što dokazuje da Crnogorci ni u svom odvojenom savezu nisu bili u masi protivsrbijanski nastrojeni. »Mač« i »sablja« su mnogo prisutniji (10%).[66]

Srpska bokeljska dobrotvorna zajednica, utemeljena 21. januara 1909, imala je tri bratimstva i jedno sestrinstvo i sva su nosila naziv *Srpska Boka*. U Montani ih je bilo tri, a u samoj Bjuti dva. Bilo je još sedam samostalnih dobrotvornih društava, dva u Kaliforniji i po jedno na Aljaski u Njujorku, Pensilvaniji, Montani i Teksasu. Nijedno od njih nema svetitelja ni članove dinastije u nazivu. Dva upućuju na Hercegovce, a dva na prisustvo Crnogoraca. U toj skupini nezavisnih nalazilo se i dobro poznato društvo u San-Francisku,[67] koje se očigledno ohladilo od udruživanja sa Pupinovim savezom. To su bila najprogresivnija udruženja.

Javne polemike među Srbima u SAD do prvog svetskog rata Pero Slijepčević je razvrstao i okarakterisao sa četiri glavne razvojne faze. Prvo, za vreme stvaranja prvih srpskih društava u Kaliforniji i Pensilvaniji borbe su se vodile za srpsku nacionalnu svest, protiv elemenata bez te svesti, posebno u redovima Hrvata u istim udruženjima. Zatim kako su se srpska društva širila, nastajale su mnoge lokalne trzavice koje su nosile provincijski karakter; osobito u naseobinama na zapadu SAD javljale su se zađevice oko prestiža između Crnogoraca, Bokelja i Hercegovaca. Ove tendencije kulminirale su u stvaranju (1905) i slomu posebnog crnogorskog saveza. Treća faza nastala je sa aneksijom Bosne i Hercegovine, koja je potresla duhove i pokrajinska trvenja ustuknula su pred novom prekom potrebom širih sjedinjavanja. Težnja da se radničko-potporni savezi sliju u jednu organizaciju davala je mesta za nove polemike između centara dotadašnjih saveza, najpre između Čikaga i Pitsburga, a potom između Pitsburga i Njujorka. To nije više bilo nadmetanje zbog provincijskog mentaliteta, nego borba za lične ili grupne interese, dakle, socijalni separatizam. Profesor Pupin, praktičan i bogat čovek, svojim položajem mnogo uzdignutiji od radničke mase, smatrao je *Slogu* svojom nacionalnom zadužbinom; on je nastojao da od saveza napravi solidnu privrednu ustanovu, u kojoj će se podrazumevati

---

[65] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 78—9.

[66] Isto, 80—1.

[67] Isto, 81.

autokratski režim vezan za njegovo ime, sredstva i društvene veze. Zbog toga su i u novom savezu stalno nastajali sudari s ljudima koji su tražili parlamentarnost.[68]

Profesor Pupin je nastojao da svoj položaj u savezu *Sloga* učvrsti materijalnim uspesima i omogući kontakt sa bogatim svetom Amerike. Neki od njegovih prijatelja Amerikanaca a naročito stara dobrotvorka Helen Hartli Dženkins, obezbedila je upravi saveza zgradu sa malom štamparijom (juna 1911). Ta kuća je nazvana *Srpski dom*, jer je u velikoj meri obezbeđivala punu delatnost najvećem srpskom savezu. Rad *Sloge* je u to doba bio dvostruk: a) obavljao je osiguranja u slučajevima sakaćenja, bolesti i smeti i b) delovao je prosvetno. Prva vrsta delatnosti sprovođena je strogo na osnovu propisa i pod nadzorom države (od oktobra 1911). Druga, prosvetni rad bio je omogućen *Dobrotvornim i kulturnim fondom*, iz koga je novac slat u domovinu. U pomenutom *Srpskom domu* nađene su prostorije i za kancelariju Srpskog konzulata kad je, aprila 1911, profesor Pupin naimenovan za počasnog konzula Kraljevine Srbije u Americi.[69]

Profesor Pupin davao je radu saveza *Sloga* sve izrazitije nacionalni, srpski karakter. Kao naturalizovani Amerikanac, dobro je poznavao propagandu različitog biznisa, kome nije dopuštao da pusti koren u *Slozi*. Kad je jedan od uhapšenika zagrebačkog veleizdajničkog procesa, Dušan Trbuhović, došao u Njujork i preko lista *Srbobran* počeo agitaciju za prodaju akcija za eksploataciju šuma u Peruu iz kojih je dobijana guma, Pupin ga je otpustio. Taj rezolutni Pupinov potez dao je povoda nezadovoljtsvu dela članstva u savezu. Materijalno dobro situiran, Pupin je ne samo pokrivao mnoge troškove u radu saveza, nego je nekim ljudima, da ih sebi približi, nudio i davao znatne »zajmove«. Zahtevi za tim pozajmicama tako su se uvećali da su jednog trenutka iznosili 350 000 dolara. Toliki program ni Pupin nije bio u stanju da ostvari pa je uveo izvesnu selekciju u pozajmljivanju. Upravo taj novac bio je povod negodovanju prema Pupinu, dok njegov društveni i nacionalni rad nije podlegao kritici. Među njegovim pomagačima bilo je i ljudi koji su smatrali da položaj Pupina u američkom naučnom ali i u poslovnom svetu treba potpunije iskoristiti ne samo za nacionalne nego i za vlastite ciljeve.[70] Uz Pupina su se javili još neki kapitalistički i profiterski elementi u savezu *Sloga* koji, za razliku od njega, nisu bili toliko nacionalni. Industrijalci iz mesta Geri, braća Dučići iz Trebinja, bili su povezani sa poznatim sarajevskim advokatom i proaustrijskim političarem Dimovićem. On je nastojao da preko Dučića započne akciju prikupljanja štednih uloga za osnivanje jednog bankarskog kartela u Bosni, kojim bi bosanska vlada satrla male ali od Austrije nezavisne novčane zavode koji su pomagali jačanje srpske čaršije po gradovima i oslobađanje kmetova po selima. Dučići su u toku dve godine uspeli da se dočepaju najvećih

---

[68] P. Slepčević, n. d., 36—7, 39.. — O Pupinu i opoziciji 1910—14 (Isto, 53—4).

[69] Izveštaj 1920, 14—5. — Zgrada »Srpskog doma« vredela je 150 000, a štamparija 46 678 dinara (M. Jevtić, *Mala Srbija*, 34).

[70] Izveštaj 1920, 18. — I P. Hadži—Pavlović se koristio čekovima koji su stizali za Dobrotvorni fond, te ih je postepeno otplaćivao. Jednom je pred više prisutnih primio ček na 1200 dolara (»Narodni glas« 27. II 1913, 2).

srpskih društava i da preko ovih teraju svoj biznis sa proaustrijskom ulozima.[71] Pupin se tome nije protivio.

Nastojanje profesora Pupina da preko *Sloge* i drugih kooperacija vezanih za taj savez i za Njujork drži u rukama celokupni društveni, kulturni i nacionalni život u SAD ipak nije mogao uspeti. Lokalne snage po većim naseobinama želele su da se same afirmišu. U nekoliko snažnijih kolonija mlađi ljudi pokrenuli su rad tzv. klubova, tj. sastajališta po američkom uzoru, koja su imala funkciju narodnih univerziteta (biblioteke, predavanja), pevačkih zborova, muzičkih družina i udruženja az izvođenje gimnastičkih vežbi i kulturne razonode. Ti klubovi bili su naročito atraktivni na zapadu SAD, u San-Francisku (još od 1902. godine) i u rudarskoj Bjuti.[72] U doba aneksione krize, 27. januara 1909. u Čikagu je osnovan pododbor sarajevske *Prosvjete*. Pojavljivale su se takođe i njegove podružnice (Bjuta, Anakonda, Okland) kao neka vrsta klubova.[73] Programi rada svih tih klubova, mada se nisu sukobljavali su Pupinovim kursom u savezu *Sloga*, ipak su imali šire vidike i intenzivniju tendenciju u pogledu nacionalnog rada.

Spor sa Pupinom nastao je početkom 1913. godine u vezi sa 50 000 dolara kulturnog fonda. Čak i neki funkcioneri saveza *Sloge* nisu imali poverenja u Pupinovo rukovanje novcem fonda. Neki članovi objavili su otvoreno pismo u *Hrvatskom svijetu* kojim su ga pitali da li je tačno da je povukao 10 000 dolara što je darovao kulturnom fondu da bi isti novac darovao (20. oktobra 1912) Crvenom krstu za pomoć žrtvama prvog balkanskog rata i tako istom svotom dvaput postao veliki dobrotvor.[74] Isto tako, kad su članovi saveza *Sloge* u Filadelfiji sakupili 41 dolar za srpski i crnogorski Crveni krst, odbili su da ga pošalju u Beograd i na Cetinje preko Pupina, nego su odlučili da to učine neposredno. Time je na zboru izraženo nepoverenje Pupinovom manipulisanju novcem, skupljanim u patriotske svrhe.[75]

Mnogo neposrednije bilo je konfrontiranje Pupina i njegove uprave u savezu *Sloga* sa onim snagama koje su se orijentisale prema socijalističkim idejama. Neki od tih ljudi, kao sindikalista i tada tajnik socijalističke organizacije Ilija Šušnjar, zatim Dušan Trbuhović, optužen kao nacionalista u zagrebačkom veleizdajničkom procesu, organizovali su početkom 1913. u Geri u Čikagu neku vrstu zavere da se savez *Sloga* otme iz ruku buržoaskih nacionalista. Agitaciji preko socijalističkog *Narodnog glasa* pridružili su se dr Paja Radosavljević i špekulanti koji nisu dobili Pupinove »pozajmice«. Taj list se počeo mnogo čitati, te mu se tiraž popeo na 10 000 primeraka. Da podrije Pupinov ugled, Šušnjar je slao pisma uglednim Amerikancima, Pupinovim prijateljima, u kojima je bezobzirno govorio i o profesorovom ličnom životu. Od predsedništva saveza ja traženo da se Pupin zbaci i da

---

[71] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 11.

[72] P. Slepčević, n. d., 68—9. — Pominju se još poznati klubovi u Bizbiju (Arizona) i u Hegeviču (Ilinois), (Srpski narodni kalendar »Balkan« 1911, 62). O klubu u San-Francisku vidi: J. Lozanić—Frontingam, n. d., 151.

[73] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 63; P. Slepčević, n. d. 69;

[74] *Hrvatski svijet 24.* III 1913, 3; »Narodni glas« 27. II 1913, 3.

[75] Amerikanski Srbobran 24. X 1912, 1. — O aferaškoj trojki vidi Šušnjarov poziv Srbima (»Narodni glas«, 10. IV 1913. 2.)

se blagajna saveza osigura prenošenjem u radnički centar Geri. Tu su se, međutim, nalazili špekulanti kao L. Grković i M. Dučić, koji su grdne radničke pare zgrnuli u svojim javnim kućama. Na konvenciji *Sloge* u Denveru sredinom godine Šušnjar je sa svojim sledbenicima mislio pošto-poto da preuzme savez. To mu na kraju ipak nije pošlo za rukom. Kad su njegove pristalice počele da napuštaju njegove koncepcije na sednicima, videći da ne može uspeti, Šušnjar je u jednom trenutku pokušavao da iskoristi i pravoslavnu crkvu. Pupin je (28. juna) ipak ponovo izabran za predsednika saveza, a Šušnjar je sa trojicom svojih istomišljenika uspeo da uđe u upravu. Tako je stvar završena trulim kompromisom. Zbog upornog nastojanja socijalističkih agitatora da preuzmu savez, konvencija je trajala pune tri nedelje i ličila je, navodno, na pakao a ne na sporazumni srpski zbor; zbog neplaniranog produžetka, izazvan je trošak od 21 000 dolara narodnog novca.[76] Pupina je u toj prvoj navali naročito pomagao Rankovićev list *Srpski dnevnik*. Na konvenciji ipak nije raščišćena cela stvar, te je odmah posle nje borba iznova počela. U nju su se pored socijalista i profitera, navodno, uključili i proaustrijski ljudi.[77] Dok nije preuzeo sve konce u svoje ruke, Pupin je sazivao sednice Glavnog odbora u vreme zauzetosti jakih ljudi u savezu. Ipak, neko vreme su Ranković i Hadži—Pavlović bili oterani iz saveza i njegovog glasila. Pupin je voleo da kupuje ljude.

VII. Crkveni život i sveštenici. Politički aspekt crkve u američkih Srba

Srpsko pravoslavlje bilo je neprestani pratilac života i delatnosti Srba u SAD pre prvog svetskog rata, naročito u prvo doba, pre izrazito nacionalnog kursa koji je nastao aneksionom krizom. Ideja pravoslavlja proširena je osnivanjem *Srpskog pravoslavnog saveza »Srbobran«*. Veru su za svoje poslove nastojali da koriste i pojedini »šifkartaši«. Nju nisu skidali sa oka ni Beč ni Pešta. Sveštenički položaj postao je jedina nada za poboljšanje lošeg i nezbrinutog stanja i nekih intelektualaca.[1]

Srpski sveštenici u Americi predstavljali su u stvari jedinu inteligenciju koja je bila u mogućnosti da održi svoj »gospodski« položaj. Svi ostali srpski intelektualci morali su u Americi takođe da počnu od prljavih i teških poslova. Pop je, međutim, bio gospodin u krugu svojih vernika i sunarodnika koji su ga izdržavali.[2] Zbog toga je razumljivo što se i jedan budući univerzitetski nastavnik, dr Paja Radosavljević, u Čikagu prijavio arhimandritu Sevastijanu Daboviću da ga rukopoloži za svog đakona.[3]

Srpska crkva u SAD ni 1910—1911. godine nije bila organizovana kao jedinstvena ustanova. Tada je bilo ukupno 15 crkvenih opština sa devet

---

[76] Izveštaj 1920, 19—20; M. Jevtić, *Mala Srbija*, 41.

[77] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 11.

VII

[1] Izveštaj 1920, 5.

[2] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 21—2.

[3] Izveštaj 1920, 5.

crkvenih zgrada i 13 sveštenika i jeromonaha u funkciji paroha. Mimo ovih dušebrižnika postojala su još dva monaha, arhimandrit Dabović i jeromonah Filip Sredović. Najstarije crkveno zdanje podignuto je u Stiltonu (Pensilvanija) 1903. godine. Neke opštine nisu imale hram, nego su tek sakupljani prilozi za izgradnju crkava, a opština »Sv. Sava« u Klivlendu privremeno se nalazila u grkokatoličkoj crkvi.[4]

Za podizanje crkava služila su sredstva koja su sabirana nekom vrstom trgovine koja se zvala »kolekta«. Tako je građena crkva sv. Save u Mekisportu, za koju su paraziti (»knjigovođe«), koji su se uvukli u crkvu, dugo izvlačili novac od naivnog radnog naroda. »Lotovi« za gradnju hrama u SO-Čiganju sakupljani su »kolektom« punih 18 godina, a zgrada ipak nije podignuta. Negde su putni troškovi sakupljača iznosili više nego sakupljeni prilozi; takvi kolektori su obično potom kupili kakav »salun«. Kolektovanjem za srpske crkve profesionalno su se bavili i inoverci, na primer, jedna Hrvatica, poznanica bankara i »šifkartaša« Zotija.[5]

Crkvene opštine su predstavljale dobrovoljno udruživanje, a životarili su od danas do sutra, pre svega zato što ni parohijani nisu bili stalni žitelji po mestima. Vrednost imanja srpskih crkava u Americi na početku prvog svetskog rata iznosila je otprilike 30 000 dolara, ali sa dugom od 20 000 dolara. U materijalnom pogledu crkvene opštine nisu bile privlačna arena borbe. Ipak, s obzirom da je život Srba i posebno malobrojnih intelektualaca bio naročito težak, sveštenički poziv je nesumnjivo bio privlačan. Zbog toga je središno pitanje u crkvenom životu bilo ko će biti izabran za sveštenika i ko će ga birati.[6]

Interesi mirskih sveštenika i monaha bili su protivstavljeni jedni drugima i oni su smetali da se sveštena lica organizuju. Svetovni duhovnici su osporavali kaluđerima da mogu obavljati crkvene obrede, tvrdeći da treba da žive u ćelijama. Monaha je u SAD bilo više nego sveštenika. Za društveni rad i borbu među savezima bili su, međutim, mnogo pogodniji nego parosi. Zbog toga je pop Jovan Krajnović došao na misao da rukopolaganjem raznih lica poveća kadar mirskih sveštenih lica. Tako su postali sveštenici jedan kolar, neki berberin, dva štampara i dva radnika iz Fordove tvornice automobila. Jedan čak nije formalno bio ni rukopoložen, nego se oženio, pustio bradu, pa je u jednoj parohiji u Ohaju sa crkvenog amvona držao besede o socijalizmu i sličnim temama.[7]

Austro-Ugarska je dobro znala da srpska pravoslavna crkva ima nacionalni karakter i da se preko crkve mogu kontrolisati njeni i strani podanici Srbi. Zato je preko agenata, pošto je podvlastila »šifkartaše«, nastojala da podvrgne nadzoru i srpsko sveštenštvo u Novom svetu. Godine 1906. ona je preko Paje Radosavljevića pokušala da srpsku crkvu u Americi uključi u jurisdikciju Patrijaršije u Sremskim Karlovcima. U vezi s izborom sveštenika postojale su tri mogućnosti: a) da sveštenike bira Karlovačka

---

[4] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 60—2.

[5] Izveštaj 1920, 19.

[6] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 25.

[7] Izveštaj 1920, 20.

patrijaršija; b) da ih biraju i otpuštaju same crkvene opštine; c) da ih imenuje i postavlja ruska crkvena misija u SAD.[8]

Ruska crkvena misija nije bila zainteresovana za srpsko crkveno pitanje. Ona je bila reprezentativno-prozelitska ustanova koja se umešala u utakmicu između raznih vera i sekti. Za misiju je među Srbima radio arhimandrit Dabović, primajući od nje i platu. Dolaskom Paje Radosavljevića zametnuta je velika dvogodišnja borba, kako za lični prestiž, tako još više zbog političkog uticaja Beča i Rusije. Radosavljević je u Pitsburgu sazvao neki crkveni »sabor«, na kome je izglasana rezolucija da se srpske crkve u Americi podvrgavaju nadležnosti Patrijaršije u Sr. Karlovcima. To je postignuto time što je Radosavljević vešto izigrao težnju onih Srba koji su tražili da se prihvati jurisdikcija mitropolije u Srbiji ili Crnoj Gori. On je, naime, isticao kako Srbija i Crna Gora malo pažnje posvećuju svojoj braći u dalekom svetu, i u tome nije bio daleko od istine. Kad je Dabović prosudio da je Radosavljević uspeo da oko sebe okupi mase, okrenuo je leđa ruskoj misiji, te ju je još žučnije napadao nego i sam Radosavljević; napao je čak i rusku vladu.[9]

Još u doba druge konvencije saveza *Srbobran* u Stiltonu (1906) Radosavljević je tvrdio da je savez dužan da štiti srpsko pravoslavlje, pa je tražio da se suprotstavi pripajanju ruskoj misiji. Savez je te ideje ozbiljno prihvatio, te je dao nekoliko hiljada dolara za saziv pomenutog »sabora«. Zamisao je ipak propala. U jednom momentu Radosavljević i Dabović su se našli na istoj liniji protiv ruske misije u Njujorku, te je M. Pupin dao materijalnu pomoć od 500 dolara.[10]

Paju Radosavljevića su napadali srpski listovi u SAD kao eksponenta crno-žute monarhije. Posle Sremca Radosavljevića, stigao je pop Jovan Krajnović, Ličanin, koji mu je bio desna ruka u prevođenju crkvene organizacije na karlovački kolosek. Krajnović je čak uveo molitvu za cara Franju Josifa za vreme službe božje. U to vreme Radosavljević je u listu koji je izdavao »šifkartaš« Božo Gojsović napadao socijalizam i naprednije ljude među američkim Srbima (potpisujući se punim imenom) ali, i sveštenike koji nisu išli za njim (ne potpisujući se), želeći da na taj način korumpira svoju opoziciju. Naročito se list *Borba Balkana* iz Sent-Luisa upregao u leto 1908. godine protiv planova popova Krajnovića i Mladenovića koji su od Radosavljevića preuzeli vođstvo u nastojanju da se osnuje, tobože, samostalna srpska crkva u Americi.[11]

U prvoj polovini 1908. godine nastali su sporovi i u samoj Karlovačkoj patrijaršiji, te je vladika Zmejanović bio sprečen da putuje u Ameriku. Videći da ništa nije ostvario, Radosavljević je skinuo mantiju i pošao u Njujork da studira eksperimentalnu pedagogiju.[12] Pravoslavlje je tada to-

---

[8] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 22 i 26. — Paja Radosavljević se od 1908. držao revolucionarnog nacionalno-političkog kursa. Na saboru u Čikagu bio je jedan od najaktivnijih.

[9] Isto, 26—7.

[10] Izveštaj 1920, 5.

[11] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 27—8 i 29.

[12] Isto, 28.

liko zagrejalo srpske mase, da je i dobar predsednik saveza *Srbobran* Sava Hajdin bio zbačen sa položaja zbog huljenja jedne svetice.[13] Naročito su kao pravoslavci bili zagrejani bivši carski graničari, pa su i mnoga društva nosila imena svetitelja.[14]

Početkom 1912. godine M. Pupin je izradio kod dobrotvorke H. H. Dženkins da osnuje *Crkveno-prosvetni fond* od 16 000 dolara, s tim da se pre toga organizuje misionarski rad među srpskim doseljenicima. Pupin je tražio od Danila Bukorovića, paroha iz Mingo Džankšona (Ohajo) da pođe iz mesta u mesto i da poučava narod na američki način života, protiv prekomernog jela i pića, protiv kocke i lošeg društva, a za negovanje srpske zavetne misli oslobođenja i ujedinjenja Srpstva. Misija je uspela. Ona je inicirala jednu širu akciju od 8—10 misionara, koji su u naseobinama delovali nacionalno-prosvetno, a ne u čisto verskom smislu. Nastali balkanski ratovi omeli su tu kampanju.[15] Putni troškovi pomenutih deset misionara iznosili su 2836 dolara. Početkom prvog svetskog rata Pupin je kod svojih prijatelja sabrao ukupno 800 000 dinara kao glavnicu fonda, koja je godišnje davala 48 000 dinara kamate. Iz fonda je po nekoliko hiljada dobilo nekoliko crkava, a izvestan broj srpskih škola i čitaonica primao je mesečne subsidije od 20 do 150 dolara.[16] Mada je na sednici glavnog odbora ovog saveza 1911. godine izjavio da nije vernik, Pupin je mnogo polagao na srpsku crkvenu organizaciju i upravo tom prilikom dao je lični prilog crkvi od 6000 dolara.[17]

Zbor sveštenika u Čikagu 1912. godine jednoglasno je rešio da Srpska crkva u SAD potpadne pod nadležnost crkve u Srbiji. Te zaključke potvrdio je i ruski episkop Aleksandar. Mitropolit u Beogradu, međutim, nije prihvatio ponuđenu jurisdikciju, nego je preporučio sveštenicima da se nagode s ruskim arhiepiskopom u Americi. Pupin je obavestio zbor o fondu od 168 000 dolara koji je bio namenjen potrebama crkvene organizacije. Radi raspri koje su nastale među frakcijama, fondom je rukovodio isključivo Pupin. U toku prvog svetskog rata u SAD bilo je oko 25 srpskih sveštenika i kaluđera. Crkvene opštine su plaćale parosima prosečno po 80 dolara mesečno, uz stan u crkvenom domu. Sveštenici su imali i vanrednih prihoda.[18]

VIII. Stepen zrelosti nacionalne svesti. Nacionalna propaganda i akcija

Na stanje nacionalne svesti i na zauzimanje nacionalno-političkih stavova doseljenika u SAD mnogo su uticale prilike u domovini. Odraz tih zbivanja ipak nije bio automatski, ni istovremen, jer su se načinom života i

---

[13] Izveštaj 1920, 5.

[14] P. Slepčević, n. d., 46—7.

[15] Izveštaj 1920, 16. — O misiji D. Bukorovića vidi i: M. Jevtić, *Mala Srbija*, 36. — Protiv Bukorovićeve misije digli su se radnici socijalisti (»Narodni glas«, 27. II 1913, 3). Oni su navodili primere ne samo popova srebroljubaca, nego i običnih lopova (»Narodni glas«, 9. XII 1911, 2).

[16] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 35 i 36.

[17] »Narodni glas«, 10. IV 1913, 1.

[18] P. Slepčević, n. d., 64, 63, 64.

svojom klasnom svešću naseljenici ipak i ponešto menjali, posebno radikalizovali u Novom svetu. Dosta je bila značajna već i okolnost što su se Srbi u Americi, kao radnici, nalazili u stanju mnogo veće međusobne zavisnosti i organizovanosti nego da su ostali siromašni, nepovezani seljaci u zavičaju.

Svečano pronošenje srpske zastave u Pitsburgu 1901. godine smatrano je pravom malom revolucijom. Nacionalnim argumentima srpski seljaci po dolasku u Ameriku tumačili su i svoje zaziranje od preuzimanja u zakup farmi: da bi zemlja dala puni rod, u nju treba godinama ulagati rad; kolonisti, međutim, uvek su težili da se vrate domu, ne želeći da ih zemlja veže za Ameriku.[1]

Već je konstatovano da je pokrajinska pripadnost bila veoma izražena. Ona je pokazivala različit nivo razvijenosti nacionalne svesti. Kasnije, kad su iz SAD polazili dobrovoljci za balkanski i svetski rat i kad su se kupili različiti prilozi, bilo je takvih koji su davali sve od sebe, dok je, u isto vreme, bilo i onih koji su ostajali po strani svih tih akcija. I naseobine su se na sličan način razlikovale: dok su neke primale sve žrtve, druge su ostajale indiferentne. Sasvim male kolonije, na primer, u Kaliforniji, od svega stotinak ljudi (Frezna Bakson) davale su više nego znatno veće izmešane naseobine, od 6000—7000 ljudi na Istoku.[2] Za vreme ratova 1912. i 1913. godine srpski nadničari u SAD sakupili su 313 947 dinara priloga. Većem uspehu u tom poslu smetali su socijalisti, koji su u naglašavanju nacionalnog videli opasnost po svoju ideologiju i akciju.[3]

Dok su Hercegovci, ulazeći i inače u najrazličitije poslove u dnevnom životu, pokazivali interesovanje za sve i pratili politiku te davali trećinu priloga i dobrovoljaca, Bosanci su bili nepokretni, neobavešteni i gotovo su se plašili da govore o nacionalnoj politici. Veseljaci i lakomisleni Vojvođani, kao što su voleli lake poslove po gradovima, tako su bili nedovoljno ozbiljni i zagrejani i uopšte dosta neaktivni i u nacionalnom radu; nije im smetalo društvo »austrijaka« pa i tuđih elemenata, tako da su kao skupina po naseobinama pokazivali najniži stupanj nacionalnosti. Ličani su naginjali neredovnom životu i čaši, ali su bili kavaljeri u davanju priloga i spremni da se kao dobrovoljci bore za srpstvo. Bokelji i dalmatinski Srbi držali su se izolovano, ali su bili najveštiji ne samo u poslovima nego i kao nacionalni aktivisti. Izdvajali su se i Crnogorci, koji nisu bili stalni ni u privrednoj delatnosti, ni u nacionalnoj akciji i uopšte nisu bili dovoljno socijabilni. Srbi iz »novih krajeva« i Makedonci tek su se posle balkanskih ratova počeli približavati srpskom i jugoslovenskom elementu po naseobinama.[4] Ta neujednačenost nacionalne svesti s obzirom na pokrajinsku pripadnost jasno je ukazivala na nedovoljnu zrelost te svesti.

Sa starim krajem održavane su veze i dolaskom nacionalnih radnika i njihovim obilaženjem naseobina. Tu pomoć često nisu rado primali oni

---

VIII

[1] P. Slepčević, n. d., 51—2, 37—8.
[2] Isto, 92.
[3] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 15—6.
[4] P. Slepčević, n. d., 92—3.

Srbi koji su pustili dublji koren u Americi i koji nisu mislili da se više vrate u zavičaj. Među takve spadali su naročito »saluneri« i oni oko profesora M. Pupina, koji su već postali Srbo-Amerikanci. Njima su doseljenici bili potrebni da ostanu u SAD, da pojačaju njihove privredne i društveno-političke pozicije. Oni koji su dolazili na ispomoć, sa svoje strane, uvek su računali na vezivanje iseljenika za borbe u domovini i mislili su na vraćanje ljudi. Izaslanici *Srpske banke* i *Saveza zemljoradničkih zadruga* iz Zagreba, Stevan Karamata i Lazo Horvat, želeli su da preko zagrebačkog *Privrednika* omoguće povratak emigranata u zavičaj i da se, sa njihovom ušteđevinom, uključe u privredne tokove svoje zemlje. Radili su na pribiranju štednih uloga i za osnivanje jedne srpske banke u Americi, ali očigledno u korist privrede starog kraja. Profesor Pupin, vezan za privredne krugove svoje nove otadžbine, odbio je da bude predsednik takvog novčanog zavoda i nije prihvatio uslove *Srpske banke* iz hrvatske metropole. *Srpska centralna banka* u Sarajevu pozivala je američke Srbe da upišu njene akcije i tako omoguće stvaranje jače bančine glavnice; 3000 akcija je zaista i upisano.[5] Te veze nisu bitnije doprinosile jačanju nacionalne svesti. Za buržoaske nacionaliste nacija je morala imati svoju »osnovu« — manipulisanje tuđim novcem i radom.

Mnogo su više delovali izvesni događaji u domovini. Vesti o aneksiji Bosne i Hercegovine naelektrisale su srpske naseobine i izazvale zbližavanje i zbijanje Srba u SAD bez obzira na pokrajinsku pripadnost. Malo je bilo takvih koji se nisu dali na posao. Po kolonijama su priređivani zborovi, koncerti i zabave u korist *Srpskog crvenog krsta*. Društva svih saveza, crkve, pevački zborovi, klubovi itd., davali su priloge. Dvojica iz Pitsburga krenula su u Srbiju kao dobrovoljci. »Novine srpske u Americi — stoji u jednom društvenom izveštaju — srbijanizirale su takoreći Srbe u Americi, a to se naročito pokazalo u balkanskom ratu i ponovo u svetskom ratu.«[6]

U godinama posle aneksije počele su da prodiru i misli o jedinstvu jugoslovenskih naroda. Ideje jugoslovenstva propagirao je Stevo Bogdanović u svojoj *Slobodnoj tribuni*. Te koncepcije naišle su na plodnije tle u razvijenijim naseobinama na zapadu SAD. Protagonisti toga kursa bili su elementi bliski socijalističkoj ideologiji, što je bilo prirodno već i zato što su jedino radničke organizacije i dotada u SAD bile postavljene na jugoslovenskoj a ne na uskonacionalnoj osnovi. I sam Bogdanović, kao republikanac, nije bio daleko od nekakvog nacionalno shvaćenog socijalizma. Nije nimalo slučajno što je *Srpska narodna odbrana* nikla u radničkoj Geri (1912), središtu opozicije Pupinovoj *Slozi*. Ona je imala revolucionarni nacionalni program, statut beogradske *Narodne odbrane*, a praktično se bavila prikupljanjem ratne pomoći, kasnije i dobrovoljaca.[7] Snage koje su stajale iza ove tendencije bile su, kao radničke, nacionalno-revolucionarne, pa i prosocijalističke, a u svakom slučaju su mislile na povratak i borbu u domovini. Sledbenici *Narodne odbrane* bili su puna suprotnost Srbo-

---

[5] Isto, 4, 11, 15, 16, 94—5.

[6] Izveštaj 1920, 10.

[7] P. Slepčević, n. d., 78, 70—1.

-Amerikanaca i samog Pupina, koji su i u toku prvog svetskog rata ostali na konzervativnim, nacionalno-isključivim stajalištima, čak sabotirajući 1916—1918. godine intenzivnije slanje naseljenika kao dobrovoljaca u srpsku vojsku, na solunski front. Konzervativni nacionalisti pod Pupinovom zastavom bili su profiterski i uopšte kapitalistički elementi koji su se plašili da im se odlaskom ljudi na evropska ratišta ne pokolebaju ekonomske i društvene pozicije, ne vodeći više brige o velikim političkim pokretima u rodnom kraju. Oni su svoju sudbinu vezali za Ameriku i tu su im bili potrebni zemljaci. Preuzimanje jugoslovenske ideologije u SAD značilo bi utapanje klasno privilegisanog amerikano-srpstva u mnogobrojniju masu drugih Jugoslovena u SAD, što bi značilo i gubitak stečenih pozicija po savezima.

Konzervativna i ekskluzivna srpska organizacija u SAD dala je svoj udeo i u zaoštravanju odnosa sa Crnogorcima, kojih je bio veliki broj u savezu *Sloga*. Dinastija Petrovića vodila je veliku propagandu za separatnu Crnu Goru, ali nije nailazila na stvarni odziv u radničkim slojevima. Pristalice posebnog crnogorskog saveza u Njujorku (kojim je rukovodio »šifkartaš« Jovo Tomanović) više su se prikupile iz inata konzervativnom srpskom kursu nego što su bili protiv Srbije i uvereni da treba po svaku cenu održati Nikitinu vladavinu. To se odmah pokazalo već po nazivima društava i zbog toga u takvom savezu nije moglo biti sloge pod zastavom jednog zainteresovanog sitnog kapitaliste. Jedna frakcija saveza prenela je svoje središte u Čikago, gde je bila pod uticajem Ivana Palandačića, Bokelja, Hrvata, koji je uređivao *Ujedinjeno srpstvo* i bio blizak jugoslovenskom pokretu. Kad se Crnogorci ni u tom progresivnijem društvu nisu mogli sporazumeti, deo nove frakcije pokrenuo je list *Obilić*, sa urednikom Vasilijem Jovanovićem, Crnogorcem. Profesor Pupin je (1910) odbio poziv kralja Nikole da učestvuje na proslavi kraljeve vladavine; Pupin, koji je inače kao Banaćanin bio poznat po svojoj naklonosti junačnim Crnogorcima, pravdao je svoj nedolazak time što ne želi da uveliča proslavu ličnosti koja je onako grubo i bezobzirno vladala jednom malom ali herojskom srpskom državom. Crnogorski omladinci Todor Božović i Jovan Đonović, koji su u jesen 1910. stigli u Njujork, zastupali su jednu širu i relativno napredniju nacionalnu ideologiju. Listovi koji su pokrenuti — *Oslobođenje* u Čikagu (pod uredništvom Todora Božovića) i *Narodna misao* u Bjuti (pod uredništvom Jovana Đonovića) nisu naišli na pozitivnu ocenu Srbo-Amerikanaca iz pupinovskog kruga, mada im se nije mogla poreći koncepcija o ujedinjenju sa Srbijom. Iako nije osporavano da su listovi (najpre) imali dobar uticaj na narod, ipak je tvrđeno da nisu bili potrebni (jer je uvek bio dovoljan samo Pupin!) i da su izazvali nepotrebne političke strasti. Kad je izbio balkanski rat, i ti mladi urednici i njihovi čitaoci pohrlili su na bojno polje, a njihovi kritičari su ostali da slažu pare. Dobrovoljce je predvodio Jovan Vuković, zaposlen u Pitsburgu, slobodouman Jugosloven.[8] Različiti kvaliteti nacionalnog osećanja bili su već sasvim vidljivi. Nešto ranije bilo je i momenata saradnje Pupina i Crnogoraca. Povodom aneksije Bosne i Hercegovine u Njujorku je (22. novembra 1908) održan

[8] Izveštaj 1920, 16—7.

veliki miting pod predsedništvom M. Pupina (sa potpredsednikom Crnogorcem Tomom Srzentićem i sekretarom Vojvođaninom Pajom Radosavljevićem), sa koga je rezolucijom pozdravljena Crnogorska narodna skupština.[9]

Profesor Pupin bio je primoran da u javnosti istupi i protiv nekih pretendenata na srpski presto. Neki samozvanac je svoje prezime promenio u Lazarević-Hrebeljanović, te je preko svoje žene, ugledne Amerikanke, sakupljao pomoć koja je preko *Američkog crvenog krsta* slata svim balkanskim državama. U vezi sa slanjem pomoći tu je reč bila isključivo o surevnjivosti Pupinovoj, pokazanoj i u drugim sličnim prilikama, i njegovoj težnji da sve ide preko njega i da se on jedini pojavljuje u ime američkog Srpstva. Pomenuta Hrebeljanovićka je izjavila novinarima (novembra 1912) da ne razume kako se može izmiriti Pupinov patriotizam sa članstvom u jednom austro-mađarskom klubu.[10]

Kad se radi o društvenim vezama tankog sloja srpske elite u SAD, treba reći da su i Srbi masoni morali voditi računa o političkoj orijentaciji lože ili venca kojima su pripadali. U Los-Anđelosu je, međutim, postojala masonska organizacija sastavljena od 50 isključivih Srba i ostalih Jugoslovena, čijim radnim sednicama, kao i u drugim masonskim ložama, nisu prisustvovale žene.[11] Američki masoni bili su protiv srpskog posedanja Makedonije, što je uticalo i na masona Pupina da bude krajnje ćutljiv za vreme drugog balkanskog rata, mada je bio vrlo glasan u toku borbe balkanskih naroda protiv otomanske tiranije u jesen 1912. godine. Uostalom, i nemasonski krugovi među američkim slovenskim intelektualcima bili su protiv toga da Srbija zadrži Bitolj.[12] Pre nego što je izbila kriza koja je dovela do II balkanskog rata, Pupin je govorio na velikom sveslovenskom protestnom mitingu u poznatom Karnedži holu, pred 10 000 uglednih Amerikanaca i pred pripadnicima svih slovenskih naroda, započinjući svoj govor teatralnim uzvikom »U pakao sa Austrijom«.[13]

Sokolstvo, kao sveslovenska ideologija, takođe je pomagalo da se prevaziđe mentalitet uskog nacionalizma. Ono je doprinelo jačanju veza i među najbližim Slovenima — Jugoslovenima. Česi, Poljaci, Slovenci, pa i Hrvati i Srbi imali su svoja sokolska društva u SAD. Srpskim sokolima bile su starešine Dušan B. Popović iz Čikaga, Petar Stijačić iz Njujorka, Luka Grković i Milan Musulin iz mesta Geri. List *Soko* (od novembra 1911) redigovao je Petar Stijačić. Prema mišljenju grupe oko saveza *Sloga*, koja je zazirala od nekog slovenskog ili jugoslovenskog političkog pravca, sokolstvo u Americi nije uspelo. Osim nekoliko sletova i parada, kad je došlo vreme da se iskažu, sokoli su zatajili. Kao karakterističan navođen je slučaj ogranka u Geri, gde se nijedan mladić iz Crne Gore nije hteo priključiti društvu. Kad je, međutim, izbio rat 1912, uzalud je jedan Crnogorac pozivao svoje

---

[9] N. S. Martinović, *Jedan prilog*, 134.
[10] New York Times, 30. XI 1912, 1.
[11] J. Lozančić—Frontingam, n. d., 149—50.
[12] M. Jevtić, *Mala Srbija*, 32.
[13] P. Hadži—Pavlović, n. d., 170.

vršnjake iz sokolskih redova da pođu kao dobrovoljci u domovinu.[14] Kao što je buržoazija imala svoj parajlijski nacionalizam, imali su ga i sitnoburžoaski elementi u paradnom sokolskom nacionalizmu. Bilo je i malodušnih sokola. Na primer, bivši vođa sokola iz sremskog sela Čortanovaca pisao je (početkom 1908) novosadskim novinama *Zastava* da je u Americi prevaren obećanjima o blagostanju i masnim zaradama, s obzirom na veliku besposlicu po gradovima, gde se nezaposleni radnici prehranjuju po narodnim kuhinjama.[15]

Prva organizacija srpskog sokola osnovana je 30. maja 1909. u mestu Sinsinati (Ohajo). Druga samostalna sokolska jedinica obrazovana je 10. oktobra 1910. u Detroitu (Mičigen), na čelu sa Stevom Kojićem i vođom Petrom Stefanovićem. Do izbijanja prvog svetskog rata ustanovljeno je blizu 40 mesnih ogranaka. *Srpska sokolska župa* formirana je tek 1. oktobra 1911, na sastanku u Geri. Drugi sokolski slet održan je na Vidovdan sledeće godine u Njujorku, kamo je preneseno središte župe. Treća skupština sazvana je na Vidovdan 1914. godine i na njoj je rešavano o ujedinjenju svih organizacija sokola Jugoslovena u jednu organizaciju. Sekretar župe Petar Stijačić je između 1911. i 1914. godine izdavao i sokolske kalendare pod imenom *Letopis Srpskog sokola,* a publikovana su i dva zbornika sa slikama sokolskih vežbi. Za vreme balkanskih ratova i od 1914—1915. godine otišlo je u dobrovoljce svega oko 150 članova srpske sokolske organizacije iz SAD (od ukupno 12 200 gotovo isključivo radnika iz SAD). Na sletu u Klivlendu 1914. osnovan je posebni *Srpski sokolski ratni fond,* čiji bi prilozi bili namenjeni oslobođenju porobljene otadžbine.[16]

Prema podacima austrougarske obaveštajne službe koji su izneseni na veleizdajničkom procesu u Banjoj Luci (1916), beogradski komitet *Slovenski jug* i Milan Pribićević osnovali su u SAD ogranak *Jugoslovenske revolucionarne organizacije.* Doneseni su i pojedini članovi njenog statuta. Bila je to organizacija koja je računala sa pokretom širokih masa, a ne sa terorističkom akcijom i atentatima. Osnivači udruženja bili su i general Boža Janković, radikalski ministar Ljuba Jovanović (rodom Bokelj), samostalni političar i gradonačelnik Beograda Ljuba Davidović, bivši ministar Velislav Vulović, narodni dobrotvor Leka Čelović (Rišnjanin) itd. Kad je Nastićevom brošurom *Finale* organizacija kompromitovana, iz nje je nastala *Narodna odbrana.* Da bi se navodno, zameo trag postanku organizacije u Srbiji, osnovana je ekspozitura među američkim Južnim Slovenima. S druge strane, prikazivanjem Srbije kao pokretača revolucionarnog rada mogli su se od njega odbiti izvesni elementi iz redova Slovenaca, Hrvata i

---

[14] Izveštaj 1920, 18. — O sokolima vidi i: G. G. Govorchin, n. d., 123. — Pored »šarenih ljudi« (aferista, profitera), na prvom sokolskom sletu u Čikagu, juna 1912. bilo je i dosta radnika. Prema *Narodnom glasu* (5. VII 1912, 1) slet je predstavljao starinsku reviju gole snage, potrebne nacionalistima.

[15] »Zastava« (Novi Sad), 6. III 1908.

[16] P. Slepčević, n. d., 74—6, 78, Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 63—4, — F. Potočnjak (n. d., 29—30) navodi 15—20 000 sokolaša u redovima Jugoslovenskog sokola, no ta je cifra svakako jako uvećana, izlicitirana kao i druge koje je iznosio Jugoslovenski odbor.

Muslimana, koji su strahovali od Velike Srbije. Na čelu američke ekspoziture trebalo je da se nalazi po jedan Srbin, Hrvat i Slovenac, koji bi isticali samostalnost akcije i njenu nepodređenost bilo kome. »Korist od ekspoziture — stajalo je u članu 7. statuta — biće još i ta, da će ona pored svega gornjeg svojim listom širiti propagandu u celji organizacije, sačinjavajući u tuđini odlično izabrani centar naših ljudi revolucionaraca, biti u isti mah centar svega onog rada koji ima organizacija da preduzme na strani.« SAD su izabrane kao centar na Zapadu, jer je to zemlja sa najvećim slobodama i jer u njoj živi van zemlje najveći broj Jugoslovena.[17] Nema podataka o radu ogranka *Jugoslovenske revolucionarne organizacije* u Novom svetu. Zna se sigurno samo o kasnijoj filijali *Narodne odbrane* u Geri (1912).

Pomenuta organizacija osnovala je u San-Francisku *Srpski narodni fond* s namerom da se prilozi, sakupljeni u Americi i van nje, upotrebe za potpomaganje srpskih narodnih ustanova u domovini, i posebno u nacionalno potlačenim krajevima. Kao neoslobođene srpske zemlje smatrane su: Makedonija, Stara Srbija, Boka Kotorska, Banat, Bačka i Srem, Slavonija i Hrvatska, Bosna i Hercegovina. U tom nizu nema izričito pomenute Dalmacije i Baranje a od zemalja u kojima nije bilo Srba ni Slovenije, Istre i Prekomurja. U San-Francisku su neke svesnije Srpkinje osnovale *Dobrotvornu zadrugu Srpkinja,* kao odgovarajuće udruženje žena. Zadruga je izdržavala jednu srpsku školu u mestu, ali se nije širila u druga mesta, niti se povezivala sa ženskim udruženjima pojedinih saveza, sa »sestrinstvima«.[18] Veza sa ženskim društvima je verovatno otpala zbog drukčije političke klime u njima.

Srbi iz San-Franciska su svojim novčanim darovima potpomagali nacionalno-kulturne ustanove američkih Srba, koje su osnivane nezavisno od tog fonda. Najpoznatije srpske čitaonice nalazile su se u Stiltonu, Sinsinati (Ohajo), Čikagu i Indijanopolisu (Ind). U njima se, na žalost, takođe vodila grupaška i lična politika. Bilo je četiri srpskih knjižara: u Stiltonu (od 1904), u Čikagu (1906), u Seatlu i još jedna na Zapadu od 1910. godine. Radilo je i šest štamparija koje su u isto vreme bile i izdavačke kuće: u San-Francisku (sa listom *Sloga* i savez *Srbobran* sa listom *Amerikanski Srbobran),* dve u Čikagu (*Balkan* sa istoimenim listom i *Ujedinjeno srpstvo* sa istoimenim listom) i u Njujorku (savez *Sloga).*[19]

Na liniji jačanja nacionalno-političkog rada s proleća 1912. godine Boža Ranković je počeo akciju za pokretanje *Srpskog dnevnika,* kao izrazito nacionalnog organa Srba u SAD. Za njegovog urednika izabran je Milan Jevtić iz Klivlenda. Kad je objavljen balkanski rat, Pupin je naredio da se list štampa na uvećanom prostoru i da se besplatno šalje u 4000 primeraka dnevno svim srpskim društvima, crkvenim opštinama, klubovima, školama itd. List je učinio velike usluge u prikupljanju dobrovoljaca i priloga za *Srpski crveni krst.* Dobrovoljci su na stotine stizali u *Srpski dom* u Nju-

[17] Optužnica (i osuda) Vasilja Grđića i drugih zbog veleizdaje, Banja Luka 1916, 33, 46—7, 50.

[18] Srpski narodni kalendar »Balkan«, 1911, 67.

[19] Isto, 62, 65.

jorku, gde ih je prihvatao savez *Sloga*. U rat je otišlo nešto preko 8000, od kojih je bilo 6000 Crnogoraca, koji su odlazili na vojnu dužnost, dok su ostali dobrovoljci poticali iz Boke Kotorske, Hercegovine i u manjem broju iz drugih krajeva. Svi su išli o svom trošku, dok su onima bez novca sredstva obezbedili Pupin i drugovi. Iz saveza *Sloga* pošlo je blizu 2000 članova. Profesor Pupin je pokrenuo i akciju da se obrazuje *Narodni odbor* koji bi primao priloge za *Srpski crveni krst*. Odbor se smestio u *Srpskom domu*, koristeći aparat saveza *Sloge*. Odbor je za vreme balkanskih ratova sakupio gotovo 60 000 dolara, koji su poslati *Crvenom krstu* u Beogradu i na Cetinju.[20]

Organizacija svesnih radnika i kod američkih Srba bila je protiv agitacije za srpsku Makedoniju i protiv sakupljanja priloga za srpske nacionalne fondove, i to još 1911. godine, pre bratoubilačkog rata.[21]

U toku 1913. i 1914. godine *Srpski dnevnik* je sprovodio kampanju za preseljavanje Srba nadničara iz SAD na zemlju aga i begova u Makedoniji. U broju od 13. februara 1913. Jevtić je doneo upoređenje: dok u Srbiji živi 60 stanovnika na km² u »novim krajevima«, koji su bili manji samo za 11,300 km² od Srbije, živelo ih je samo 33.[22] Mnogobrojne napise za odlazak u »Novu Srbiju« M. Jevtić je obrazložio na sledeći način: »Naši novinari pazili su budnim okom na sve veću radničku borbu u Americi, da našem radništvu predoče tešku sudbinu koja ih čeka ovde u argatiji.« Prema njegovom mišljenju, »divan pokret za seobu u stari kraj« se »živo izrazio u silnom broju naših dobrovoljaca«. Sve to što je rađeno među američkim Srbima činjeno je »ne samo bez novčane pomoći od Srpske vlade, već i bez ikakvih uputstava s te strane«.[23] Karakteristično je da Pupin nije učestvovao u akciji preseljavanja Srba iz Amerike u Makedoniju i Staru Srbiju.

Veliku protivpropagandu za to preseljavanje činilo je bežanje Makedonaca 1912—1913. zbog tog »oslobođenja«. Za povratak u zemlju bilo je i ranije akcija, posebno 1907. godine, za vreme velike ekonomske krize. Tada su neki Todor Dimitrijević i drugovi, kao i neki listovi, prikazivali Srbiju kao obećanu zemlju, gde seljak jednom rukom ore, a drugom čita novine.[24]

Nacionalna svest je zaista mnogo porasla od 1909. do 1914. godine. Dovoljno je napomenuti da 1914. godine od sedam srpskih listova u SAD nijedan nije radio za Austro-Ugarsku. *Srpska narodna odbrana* imala je tada u svom sastavu 263 pomoćna društva, koja su sprovodila uputstva Centralnog odbora.[25]

To je bio opipljiv doprinos Srba iseljenika u SAD narodnoj borbi, u kojoj su oni učestvovali ne samo sa odlikama s kojima su došli iz starog kraja, nego i sa izmenjenim mentalitetom, stečenim u novoj domovini, koja ih je ne samo strašila nego i očarala svojom snagom.[26]

---

[20] Izveštaj 1920, 17—8.

[21] »Narodni glas«, 4. IX 1911, 3.

[22] M. Jevtić, *Velika Srbija*, Njujork 1919, 77—81.

[23] M. Jevtić, *Za čast američkog srpstva*, preštampano iz Srpskog dnevnika, New York 1918, 8—9. — Jaša Tomić (*Seobe*, 5) izrazio se protiv seljenja vojvođanskih Srba u Makedoniju.

[24] Srpski narodni kalendar »Vidovdan«, 1947, 119—20.

[25] M. Jevtić, *Za čast*, 5.

[26] P. Slepčević, n. d., 86 i 4.

Summary

The emigration of South Slavs to America up to the year 1914 had a prevalent economic and social character. For the population of Serbia, i.e. for Serbs in general, emigration was not of such an importance as it was for Croats and Slovenians with whom more than 10% population left homeland. Serbs used to return to their old country much more often than others did, since they only rarely married and had families in the foreign country. They also avoided such jobs as might keep them from going back home, e.g. farm work.

The problem of the early Serbian emigration has not been established as a subject of scientific researsh yet. The possibility of studying the process of the immigration of Serbs in U.S.A., of establishing the right numbers, the dyna- a subject of scientific researsh yet. The possibility of studying the proces of mism of their arriving in U.S.A., the fitting into the economy of the country, only a limited number of documents is available.

The study of the problems concerning the social and political organizations in larger settlements is only possible on the basis of the material available in Yugoslav and other newpapers published in U.S.A. The main sources are to be found in the reports of leagues of immigrant clubs, information found in numerous folk calenderars and reports of travellers from the old country.

Montenegrians were treated as Serbs, since they did not show any particular signs of national consciousness in U.S.A. up to 1914., although their „separatism" within Serbian ranks was already prominent. In any case, national consciousness of Serbs living in U.S.A. did not reach maturity by that time.

The author of the present article first examines the dynamism and the reasons for immigration. The author tries to establish which regions, especially those belonging to the Austro-Hungarian Monarchy the immigrant Serbs came from and which states they settled in mostly. Several „streams" can be distinguished, as regards the regions the immigrants came from. The second section, having a distinct analytic character, is dedicated to the number of Serbs having settled down in U.S.A. before 1914. This is a question that has so far been answered only with great vacillation and with least stable data. The estimates have been between 40,000 and 150,000. The economic and social conditions of life of Serbian immigrants were very difficult, since the immigrants from Balkan countries were not familiar with the customs and the rhytm of life in U.S.A. They were often

unemployed, found only difficult physical work in mines, woodcutting or factories. Those immigrants who managed to learn English quickly were in a somewhat better position. Serbs usually lived in very poor conditions, in groups, preparing their own food since they were separated from their families, often became addicted to alcohol and other vices. The percentage of injury and death was high. All this contributed to the awareness that it was necessary to found insurance organizations among the immigrant themselves. Croats, who were most numerous, were the first to form their organizations. Serbs joined these organizations as long as 1914.

Such organizations, having both social and economic, as well as politic and patriotic character have been dealt with separately in a large section. Certain parasitic and exploiting individuals had a rather prominent role in these organizations. They were the first representatives of capitalism among Serbian immigrants. This phenomenon has been treated separately, i.e. bar owners, landlords, „roners" — agents dealing with job agencies and in court.

The author has also tried to establish the national and regional affiliation in large settlements. A general feeling of belonging to the Serbian nation became clearly prominent about 1909, when the conditions in the leagues of immigrant clubs were improved by the arrival of the distinguished and rather wealthy professor Mihailo I. Pupin who was born in Banat and had good connections with the Serbian Government. Contrary to Croats, Serbs, although much smaller in number, had a well developed and various press. The groups gathered round certain newspapers expressed political views of Serbs living in U.S.A. before 1914 in much the same way as they did in their old country at the beginning of the political life there. However, there were no political parties in the true sense of the word among Serbs living in U.S.A. before 1914. If, as American citizens they had the right to vote, they mostly inclined to the Democratic Party and, together with other Yugoslavs, they had a rather prominent role in the choice of W. Wilson for President of the U.S.A.

The religious life and clergy have been dealt with in a separate section. The Serbian Ortodox organization in U.S.A. had a distinct political character, so that both the Austro-Hungarian Monarchy and Serbia were interested to keep these organizations under their influence.

The last section of the present paper is dedicated to the degree of maturity of the national consciousness of Serbian immigrants, to the actions taken on that level since 1908 and to the practical measures, such as enrolment of volunteers for the Balkan Wars, propaganda for the return to the old home country and settling down in Macedonia, collecting of money for the national agitation in those Yugoslav regions that were still not liberated, both in Turkey and in the Austro-Hungarian Monarchy.

SVETOZAR MILETIĆ U HRVATSKOM SABORU

Kosta Milutinović

I. Novosadski »Srbobran« protiv Miletića

Za vreme desetogodišnjeg Bahovog apsolutizma (1849—1859), kada su Bahovi husari pretvorili celu Habsburšku Monarhiju u jednu veliku »tamnicu naroda« — kako se tada govorilo — mladi Svetozar Miletić je studirao pravne nauke i položio doktorat na Univerzitetu u Beču, a zatim je zatražio i dobio državnu službu, kao sudski pripravnik u Lugošu i Oravici.[1] Za sve vreme Bahova režima nije bio politički aktivan, ali je mnogo čitao, razmišljao i intelektualno sazrevao.

Posle poraza austrijskih armija u Italiji, Bahov apsolutizam pada. Franja Josif postavlja kratkotrajnu prelaznu vladu grofa Johana Bernharda Rehberga (1859—1860) i daje ustav, poznat pod imenom Oktobarske diplome (20. X 1860), koji je u sebi sadržavao federalističke komponente, ali nije stupio na snagu zato što su mu se suprotstavile vladajuće klase u Beču, uplašene za svoju hegemoniju. Ipak, policijska stega postepeno popušta, beli teror prestaje, počinje se slobodnije govoriti i pisati. Franja Josif potpisuje dekret (27. XII 1860), kojim se ukidaju »Vojvodstvo Srbija i Tamiški Banat« i anektiraju kraljevini Ugarskoj — »na osnovu državnopravnih pretenzije ove kraljevine na spomenute oblasti«. To takozvano »Vojvodstvo Srbija« bilo je samo na papiru srpsko (»papirnata Vojvodina«), sa nemačkom administracijom i nemačkim službenim jezikom. Tim povodom na političku arenu stupa Svetozar Miletić i objavljuje svoj znameniti *Tucindanski članak.* Okosnica ovoga članka leži u saznanju da se više nema šta očekivati od vladajućih klasa koje iz Beča upravljaju čitavom Habsburškom Monarhijom.[2] U svakom slučaju, *Tucindanski članak* inaugurisao je početak jedne nove ere u političkoj istoriji vojvođanskih Srba i predstavljao je njihov načelni stav sve do donošenja Bečkerečkog programa 1869.

Posle smenjivanja privremene vlade grofa Rehberga, Franja Josif doveo je na državno kormilo vladu Antona Ritera fon Šmerlinga. Iako je nje-

[1] M. Savić, *Mladi Miletić,* Novi Sad 1921, 84—102.
[2] Sv. Miletić, *Na Tucindan* 1860. *Srbski dnevnik,* Novi Sad, br. 102/1860.

govo razdoblje obeleženo kao provizorijum, ono je ipak potrajalo skoro pet godina (1860—1865). Dok je Aleksandar Bah vladao izrazito apsolutistički, Šmerling je pokušao da lavira između apsolutizma i poluustavnosti, ali je centralističko uređenje ostalo netaknuto. U međunacionalnim odnosima Šmerling je nastavio tradicionalnu politiku austrijskih vladajućih klasa: »Divide et impera!«

Posle austrijskih poraza u Italiji osetila se življa aktivnost mađarske opozicije, koja je pokušavala da se suprotstavi prihvatanju Oktobarske diplome i Februarskog patenta. Da bi paralisala i zaplašila mađarsku opoziciju, Šmerlingova vlada je sazvala Srpski sabor za 21. mart 1861. To je treći politički sabor u istoriji vojvođanskih Srba, posle Temišvarskog sabora (1790) i Majske skupštine (1848). Ovaj treći sabor poznat je pod imenom Blagoveštenskog sabora, zato što je održan na Blagovesti. Na ovom saboru je srpski narod u Ugarskoj, preko 78 izabranih poslanika, zahtevao »jemstva za osiguranje privilegijalnih prava«: posebnu oblast pod nazivom »Vojvodina srbska« sa »sobstvenom unutrašnjom administracijom«, sa »srbskom narodnom organizacijom«, sa »izabranim srbskim vojvodom na čelu« i sa »izvesnom autonomijom, pod zaštitom ustavne slobode«.[3] U toku zasedanja Sabora došle su do izražaja, uglavnom, tri struje: austrofilska, mađarofilska i jugoslovenska. Prva struja bila je najbrojnija, sastavljena od crkvene hijerarhije, plemstva, visoke birokratije i krupne buržoazije, tražila je od Beča Vojvodinu na osnovu carskih privilegija, imala je većinu u Saboru, a na čelu su joj stajali patrijarh Josif Rajačić i dvorski savetnik Đorđe Stojaković. Druga struja bila je zastupljena grupom mlađih opozicionih poslanika iz redova liberalnog krila građanske klase i zahtevala je direktan sporazum sa Mađarima; na čelu joj je bio Svetozar Miletić. Treća grupa bila je sastavljena takođe od predstavnika građanske klase, ali konzervativnije orijentisana, tražila je sjedinjenje Vojvodine sa Trojednom Kraljevinom, a predvodili su je Jovan Subotić i Đorđe Stratimirović. I druga i treća struja stajale su na federalističkim pozicijama.[4]

Za vreme Šmerlingovog provizorijuma došlo je do raspuštanja Hrvatskog sabora i Ugarskog parlamenta i do vraćanja na stare apsolutističke metode. To je izazvalo otpore i na jednoj i na drugoj strani. Da bi bar donekle stišala nezadovoljstvo, vlada je predložila i dvor je doneo odluke da se dotadašnji Hrvatski dikasterij podigne na rang Hrvatske dvorske kancelarije i, zatim, da se osnuje Stol sedmorice kao vrhovni sud u Hrvatskoj. Međutim, s druge strane, vlada je izdala neustavna naređenja o novačenju i ubiranju poreza, ali su neke županije to odbile, što je izazvalo nove represalije. Ne slažući se sa politikom vlade, Štrosmajer je podneo ostavku na položaj velikog župana virovitičke županije i »postao, u neku ruku, oličenje otpora protiv politike Beča«.[5]

---

[3] J. Đorđević, *Radnja Blagoveštenskog sabora naroda srbskog u Sremskim Karlovcima 1861.* Novi Sad 1861, 23.

[4] K. Milutinović, *Evolucija federalističkih koncepcija Svetozara Miletića, Zbornik za istoriju,* Novi Sad 1977, sv. 15 1977, 57—60.

[5] Šidak—Gross—Karman—Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860—1914.* Zagreb 1968, 25.

Za vreme Šmerlingovog provizorijuma morao je biti obustavljen poznati politički list *Srbski dnevnik*.[6] U razdoblju između njegovog obustavljanja i pokretanja Miletićeve *Zastave* (1864—1866) jedini srpski list u Novom Sadu bio je *Srbobran* — »Maširević—Ninkovićev organ crkvene reakcije«.[7] Ovaj list stajao je na poznatim pozicijama Šmerlingovog centralizma i Maširevićevog austrofilskog kursa i napadao je oštro i bezobzirno Miletićeve političke stavove, a naročito njegovo zalaganje za jugoslovensko-mađarsku saradnju. Budući da je pisanje *Srbobrana* vrlo karakteristično za bliže sagledavanje protivničkih stavova, biće potrebno citirati i kritički analizirati pojedine članke i dopise sa terena, iz unutrašnjosti Vojvodine, ne ulazeći pri tome u razmatranje da li su ti dopisi zaista poslati sa terena ili su pisani u samoj redakciji. Od članaka posebno je karakterističan onaj o srpskim političkim strankama i strujama i Habsburškoj Monarhiji, u kome se, između ostaloga, povlači paralela između »revolucionarnih gnezda« u Sremu, Banatu i Bačkoj. Pisac članka tvrdi da je Bačka »ovog za nas ubitačnog življa punija«, a najviše da ga ima u Novom Sadu:

»Ali, na veliko čudo, ono ih mesto najviše broji, koje se hvali da je: gnezdo inteligencije srbske, središte, um, duša i srce Srbalja! Novi Sad je taj politični Janus, koji bi u idealnoj svojoj politici u Pešti kolo, a u svojoj sredini čardaš igrati hteo. Iz njega izlaze merodavni (?) glasovi na sve strane, koji jedinospasaemu politiku peštansku raznose. Semena njihovih propovedi ako su i pala gde u kraj puta, a gde posred trnja, opet su našla i zemlje (za se) dobre, odkuda ovi apostoli stogubi plod sabrati nameravaju.«[8]

Iako se ni na jednom mestu u članku poimence ne imenuje Svetozar Miletić i Srpska narodna slobodoumna stranka, kojoj je on stajao na čelu, iluzije su jasne i van svake sumnje. Autor članka u istom tekstu istovremeno demagoški laska narodu i ujedno pokušava da brani politiku srpskih konzervativaca i pravoslavnih klerikalaca od opravdanih prigovara od strane narodnjaka:

»O različnim ovim strankama, ili bolje reći o različno podeljenom mnjenju među Srbima govoreći, razumemo naravno onu klasu, koja je kadra, ili

---

[6] *Srbski dnevnik* izlazio je pod uredništvom Danila Medakovića, od 1852 do 1864. U toku poslednjih godina saurednik mu je bio Jovan Đorđević. List je bio nezvanični organ vojvođanskih narodnjaka.

[7] V. Stajić, *Svetozar Miletić*, Novi Sad 1926, str 22. — *Srbobran* je finansirao karlovački patrijarh Samuilo Maširević, a uređivao ga je Petar Ninković, bivši profesor i direktor Srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu. Među saradnicima *Srbobrana* nalazio se i Jovan Hadžić-Svetić, jedan od glavnih protivnika Vukovih jezičkih i pravopisnih reformi; pod njegovim uticajem *Srbobran* je oštro napadao, Vukov pokret. Protivnosti između ova dva oštro suprotstavljana tabora bile su tako velike da je povodom Vukovog godišnjeg parastosa došlo i do javnog spaljivanja *Srbobrana* od strane srpske studentske omladine u Beču; glavni inicijator ovoga gesta je bio Aleksandar Sandić, tadašnji urednik opozicionog lista *Ost und West*, koji je u Beču pokrenuo i uređivao (1861—1863) znameniti hrvatski publicist Imbro Ignjatijević-Tkalac, jedan od glavnih hrvatskih vukovaca, ali je zbog oštrih kritika Šmerlingovog režima bio optužen i osuđen na robiju; usled toga, uređivanje njegovog lista preuzeo je A. Sandić. O javnom spaljivanju *Srbobrana* u Beču pisali su *Wanderer* (15. II 1865), *Napredak* (br. 9/1865) i, naravno sam *Srbobran* (26. II 1865).

[8] *Ima li i kod nas političnih stranaka? Srbobran*, 16. III 1865.

bar veruje da je kadra političnо svoje mnjenje imati; jer narod, ma da je u svojoj presudi gotovo uvek pravoj istini bliži, u odsudnom času povodi se za onima, koji ga često u propast vode. Narod je dakle i sada sebi veran ostao, jer po prošlosti pravi svoju budućnost; samo se tako zvana inteligencija cepa, i to ovako: Opozicija, liberalnost, držanje s Peštom, to su sinonima, i te vrline kite one, koji se jošt pored toga za progresivnu i za izključivo narodnu stranku drže! Daleko veća većina, koja te misli ne deli, počestvovana je od te stranke imenima: reakcije, natražnjaka, izdajica, vladinih ljudi, i podobnih nedostojnih naziva, koje svestni sinovi jednoga naroda jedan drugom nikada ne pridaju.«[9]

Posle pada Šmerlingovog režima novi predsednik austrijske vlade postao je grof Rihard Belkredi, koji je poticao iz visokog češkog plemstva i — kao većina čeških političara — bio federalista. Za vreme svoje dvogodišnje uprave (1865—1867) pokušavao je da sprovede unutrašnje preuređenje Habsburške Monarhije na federalističkim osnovama, nasuprot Šmerlingovom centralizmu. U početku, izgledalo je kao da će Belkredi uspeti, ali njegova vlada u pogledu državnopravnog preuređenja zemlje nije bila jedinstvena: s jedne strane, Belkredi sa većinom ministara deklarisao se za federalizam, a s druge, ministar spoljnih poslova baron Bajst sa manjinom ministara sve se više orijentisao prema dualizmu, tražeći kompromis sa mađarskom vladajućom klasom. Bila je velika politička greška i što je Belkredijeva vlada zadržala stari, reakcionarni izborni sistem za predstojeće poslaničke izbore u Hrvatskoj.[10]

U početku agitacione izborne kampanje za Hrvatski sabor *Srbobran* nije otvoreno napadao Svetozara Miletića i Mihaila Polita-Desančića, nego samo u aluzijama, između redova, ezopovskim jezikom, ali na takav način i takvim stilom koji je tadašnja čitalačka publika u Vojvodini razumela. Tako, na primer, čim je doznao da je Svetozar Miletić otpočeo sa predizbornim konferencijama i sastancima u Sremu, uvodničar *Srbobrana*, između ostaloga, nagoveštava da smo »imali priliku od pre negdi razumeti, da je opet iz poznatog jednog gnezda tica izletila, te po Sremu, da je za poslanika na pred-

---

[9] Isto, 16. III 1865.

[10] V. Bogdanov (*Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, 487) iznosi ove konkretne pojedinosti: »Od osobite važnosti za stranačku politiku u Hrvatskoj bio je izborni sistem, koji vlada u ovom razdoblju. Sve do 1910. u Hrvatskoj je na snazi izborni zakon, po kome pravo glasa ima samo 2% cjelokupnog stanovništva Hrvatske. Na taj način je za sve to vrijeme 98% naroda u Hrvatskoj bilo politički obespravljeno, isključeno od mogućnosti da se stranačko politički afirmira. (...) Ovakvo stanje, kojim je kroz punih 50 godina (od 1860. do 1910) golemoj većini naroda bilo oduzeto osnovno pravo aktivnog sudjelovanja u stranačko-političkom životu, proizilazilo je na osnovi izbornoga cenzusa, koji je izborničko pravo priznavao samo onim pojedincima seljačkog stanovništva, koji su plaćali najmanje 60 kruna izravnog poreza; za izbornike, koji su stanovali po gradovima, cenzus je 30 kruna. Ovaj cenzus odnosio se na one, koji su imali neposredno pravo glasa i koji su se zvali izbornici; osim njih postojala je još jedna vrsta glasača, koji su se zvali birači, a glasali su posredno: svakih 50 birača biralo je po jednog izbornika, koji su s ostalim neposrednim izbornicima birali narodne zastupnike za sabor«.

stojeći sabor hrvatsko-slavonski izberu, agitirala.«[11] U istom uvodniku se jasno aludira na Miletića i Polita-Desančića, koji su nekoliko godina ranije doktorirali na Pravnom fakultetu Bečkog univerziteta i odmah ušli u aktivnu političku borbu:

»Mi treba jedanput za uvek da se okanemo ljudi iz drugi kraljevina,[12] i ljudi koji su iz Trojedne Kraljevine sasvim emigrirali, treba da se manemo ljudi koji još u svetu i sa svetom živili nisu, i koji su tek juče iz škole izišli, pa već drže da su svu Solomonovu i Likurgovu mudrost pocrpili da zakonodavci biti mogu; ovde se mlogo i mlogo ište i izkustva i zrelosti.«[13]

Srbobran je u više mahova oštro napadao Miletića i ostale narodnjačke prvake zbog njihovih opozicionih govora protiv crkvene hijerarhije. Tako, na primer, *Srbobran* je ovakvim reakcionarnim argumentima kritikovao narodnjake, koji su odlučno zahtevali češće sazivanje Srpskog narodno-crkvenog sabora i stalnu kontrolu Sabora nad rukovanjem narodnim fondovima i zadužbinama:

»Mnogo ima liberalaca golotinje, sirotinje, i bez posla, te bi barem češćim saborisanjem svagda do godišnjeg užitka doći mogli. A da li je to cel narodni fondova? — Naši rodoljubci, držeći da su samo onda pravi rodoljubi a da će se samo onda proslaviti, kad se budu poslednjoj klasi naroda uvlačili, prezirući sveštenstvo, činovništvo i ostalu naučnu klasu, te tako se na saboru trudiše i radiše samo o avtonomiji obštinskoj, pa makar se ona i iz samih neznalica sastajala.«[14]

Ovakvo tendenciozno i zlonamerno pisanje neslužbenog organa crkvene hijerarhije postizavalo je suprotan efekat od onoga čemu se težilo. Ukoliko su napadi *Srbobrana* postajali sve žešći i bezobzirniji, utoliko je popularnost narodnjačkih prvaka sve više rasla.

Dok je *Srbobran* u početku napadao Miletića samo u manje ili više jasnim aluzijama, uoči samih poslaničkih izbora istupio je otvoreno i bez ikakvih obzira, ali ne u uvodnicima nego u tobožnjim dopisima sa terena. Tako, u dopisu »iz Fruške Gore«, datiranom 25. juna 1865, jedan anonimni dopisnik spominje poimence: »Poznati kolovođa liberalaca g. Miletić prošao je ovo dana, u pratnji nekoliko svojih privrženika kroz ceo Srem, preporučujući

---

[11] Ovo je očigledna aluzija na govor generala Josifa Filipovića, carskog komesara na Srpskom narodno-crkvenom saboru u Sremskim Karlovcima, koji je na sednici od 23. VII 1864. rekao između ostaloga: »Izlegao se u Novom Sadu jedan tić što proleće kroz ceo srpski narod sa tom zlosretnom pesmom da na to ne treba pristati. To je očito nepoverenje, i to ne protiv mene, ili koga ministra, već protiv onoga koji sudbom države upravlja (...). Dakle, ja vas pitam: je li uputno, je li lepo, je li razumno takovo što činiti? Ne, nikako, već pokorimo se onome što je vlada naredila i za mudro i dobro pronašla; a znajte da i onaj zlosretni tić nije iz gnezda sokolova...« (V. Stajić, *Svetozar Miletić*, 197). U samoj stvari, carski komesar se naljutio zato što se Miletić usudio predložiti Saboru »da se iz naše sredine izbere deputacija koja će poći u Beč Caru da ga moli da dozvoli najpre uređenje crkve i škole, pa onda da možemo pristupiti izboru mitropolita« (Isto, 196). Miletić je pokušao da odgovori na komesarove optužbe, ali mu je ovaj uskratio reč.

[12] Aluzija na Miletića i Polita-Desančića, koji nisu bili rođeni na teritoriji Trojedne Kraljevine, nego Kraljevine Ugarske, prvi u Mošorinu, a drugi u Novom Sadu.

[13] *Šta nam valja raditi u oči Sabora Trojedne Kraljevine?* (Dopis iz Vukovara). *Srbobran*, 18. VI 1865.

[14] *Dopisi, Iz Fruške gore, Srbobran*, 18. VI 1865.

se za zastupnika na Sabor Trojedne Kraljevine.« Anonimni dopisnik pokušava da ocrni Miletića u očima njegovih birača ovim pamfletskim stilom:

»Jadni Srblji! Zar ne znate onu prostu poslovicu: ‚kurjak menja dlaku, ali ćud nikad'? — Zar ste zaboravili da je to onaj isti čovek, koji vam je pre 1848. godine vikao ‚Ja sam vaš Bog, a četnici moji anđeli!' — Zar ne znate, da je to onaj isti čovek, koji vam je hteo, samo da je mogao, vaša ognjišta, vašu crkvu i druge svetinje razoriti i upropastiti? Zar ne znate, da je to onaj isti čovek, koji vas je terao, da u škole i crkve vaše mađarski jezik uvodite, koji sam i sam počeo bio učiti? Zar ne znate, da je to onaj isti čovek, koji je za vreme trajućeg pokreta iz vaše sredine udaljen bio, i odtud vama i svima nama pakosti činio? I kad ovo sve znate, je li onda moguće, da vi sa čistom savešću svoju budućnost ovome čoveku poveravate, i da li je i onaj, koji vas na takovi izbor upućuje — rodoljub i patriota?«[15]

Anonimni dopisnik *Srbobrana* nije ni pokušao da obrazloži i dokaže nijedno od ovih svojih tvrđenja. Sve su to samo gole pretpostavke, bez ikakve realne podloge. Međutim, i pored sve ove bezobzirne kampanje, Miletić je ipak izabran.

Praška *Politika* donela je telegram iz Novog Sada da su na poslaničkim izborima u Rumi i Irigu »izabrani sve sami opozicionari, a da su svi vladini kandidati pali«.[16] U stvari, ova vest nije bila tačna. U Rumi su izabrana dva vladina kandidata (Bertaljani, Jančo) i svega jedan opozicionar (Svetozar Miletić), a u Irigu opet dva vladina kandidata (Livije Radivojević, Jovan Živković) i samo jedan opozicionar (Polit-Desančić). U Tovarniku je izabran septemvir Jovan Subotić.

Donoseći vest o Miletićevom izboru u Rumi, *Srbobran* pretpostavlja »da sa izborom g. dr Miletića nismo na čisto, jer nije sin Trojedne Kraljevine, pa lako može i kod verifikacione komisije izostati«.[17] Međutim, Sabor je verifikovao i Miletićev mandat.

U dosadašnjoj istorijskoj literaturi uopšte se ne spominje da se Miletić na ovim izborima kandidovao još i u Irigu, kao protivkandidat baronu Jovanu Živkoviću, jednome od vođa Srba »mađarona« u Hrvatskoj, potonjem podbanu i predstojniku Odjela za unutrašnje poslove pod banom Ivanom Mažuranićem. U Irigu Miletić nije izabran.[18] Jedan anoniman dopisnik *Srbobrana* iz Iriga, posle obavljenih izbora, očigledno je aludirao na Miletića kada je pisao:

»Niko ne želi biti slepac, nego vođa, dakle nesnosno je kad nam se ovaj ili onaj liberalac silom nameće, i hoće da nam kao maloletnoj deci tutoriše,

---

[15] *Dopisi, Iz Fruške gore, Srbobran*, 29. VI 1865.

[16] *Politika*, Praha, 4. VII 1865.

[17] *Srbobran*, 6. VII 1865.

[18] Anonimni dopisnik »iz Fruške gore« pokušava na ovaj naivan način da »objasni« Miletićev neuspeh u Irigu: »Ne znam hoće li pri drugim izborima, ali pri ovom bilo je smešno viditi čudnovati plod onoga semena, koje je ruka nekih pre kratkog vremena na polju iriške liberalnosti posejala. Odmah u početku izbora izađe na sredu jedan irižki šnajder (...), a za njim još trojica, naravno njegovog rufeta, i predlože g. Miletića za poslanika. Ostali čestiti i svesni Irižani, videći šnajdera na čelu privrženika g. Miletića, ne hteše ni čekati dalje, no svi u glas poviču g. Živkoviću — živio! !« (*Srbobran*, 6. VII 1865).

i pritom dokazuje nam da je belo crno. Ali, najgore je po naš narod to, što se pri ovakvom nametanju i tutorisanju seme razdora i svađe između rođene braće seje (...). A da je seme razdora između najglavnijih klasa našeg naroda već posejano, evo vam živa dokaza: jedan Rumljanin vozio je u Irig (a posle i u Rumu) jednog liberalca iz Novog Sada, koji svog kočijaša zapita: koga Rumljani misle izabrati za poslanika u Zagreb? Onaj odgovori: Jančoa; ‚a koga ćete još' zapita liberalac; ‚*tebe, gospodaru, jer ti braniš sirotinju protiv popova*' — bio je odgovor.«[19]

Miletić nije prisustvovao otvaranju i prvim plenarnim sednicama Hrvatskog sabora, i zato se u novinarskim krugovima u Zagrebu pretpostavljalo da će dati ostavku na rumski mandat. *Srbobran* je pisao: »Iz Zagreba nam se žali naš dopisnik, da g. dr. Miletić, koji je letos bog zna kako želio i radio oko toga da bude izabran za poslanika za Hrvatski sabor, sad neće tamo da dođe i da se bori za ustavnost i narodna prava«.[20] Miletić se u početku zaista kolebao, jer mu je ponuđena kandidatura u dve izborne jedinice za narodnog poslanika u Ugarski parlament.[21] Izabran je u bečejskom srezu. Međutim, na V plenarnoj sednici Hrvatskog sabora od 15. XII 1865. rešeno je »ako zastupnici Livije Radivojević, Svetozar Miletić i Miho Klaić za 8 dana u Sabor ne dođu, da će se njihovi mandati kao uništeni smatrati«. Posle ove opomene Miletić je odlučio da zadrži oba mandata. Dopisnik *Srbobrana* iz Zagreba javlja (21. I 1866.) »da je Miletić došao iz Pešte ovamo, da u debati o adresi učestvuje«.[22]

Sremski poslanici u Hrvatskom saboru su se podelili i nisu stupili svi u isti klub. Od istaknutijih, Jovan Subotić ušao je u klub Samostalne narodne stranke pod vođstvom Ivana Mažuranića, a Miletić, Polit-Desančić i Jovan Živković u klub Unionističke stranke. Vasa Stajić pokušao je ovim argumentima da brani Miletića od prigovara da je u početku svoje poslaničke delatnosti bio »mađaron«:

»U toj saborskoj kadrili, u kojoj su stranke bile, pre po drugom nečem, nego po stalnim političnim načelima obrazovane, što se vidi iz njihovog čestog udruživanja i razdruživanja, tako da se može govoriti o fuziji, difuziji, konfuziji, refuziji i rekonfuziji, o kontrafuzijama i rekontrafuzijama i t. d. — nije Miletiću lako bilo da zauzme svoje mesto. On nije mogao u Štrosmajer — Račkijev klub, pošto je ovaj javne i tajne pregovore, pa i fuziju imao s klubom bečke birokratije, a i radi njegove netolerantnosti prema Srbima. Ne bojeći se pogrdnih naziva magnatskoga ili mađarskog (mađaronskog? — K. M.) kluba, on je ušao u isti, uveren, da, što se tiče liberalnosti, domoljublja i rodoljublja, ne može nikojoj stranci ustupati stranka u kojoj je jedan Mirko Bogović, ‚koji je za svoga veka više rodoljublja pokazao, nego po desetorica iz stranke Štrosmajer — Račkoga'; stranka u kojoj su Bedekovići, Horvati, Hervoići, Kraljevići i drugi. S pravom je on pozivao federalnu stran-

[19] *Dopisi, Iz Iriga, Srbobran*, 23. VII 1865.

[20] *Dopisi, Srbobran*, 23. XI 1865.

[21] *Politička ispovest Svetozara Miletića, bečejskog poslanika, u smislu kandidatskih govora u St. Bečeju i Srbobranu, održanih 4. novembra 1865. — Srbobran*, br. 94/1865.

[22] *Dopisi, Srbobran*, 27. I 1866.

ku Štrosmajerovu, neka razmisli malo o onome što je ovake ljude iz njena društva oteralo, i neka se popravi u tome.«[23]

Ovim tvrđenjima potrebna su nekoja objašnjenja. Pokušavajući da brani Miletića od opravdanih prigovora — jer ni njemu, ni Politu stvarno nije bilo mesta među članovima unionističkog kluba — Vasa Stajić je naneo nepravdu Štrosmajeru i Račkom. Od tadašnjih hrvatskih političkih stranaka zastupljenih u Saboru, Narodna liberalna stranka bila je najmanje austrofilska, ali zato najviše jugoslovenska. Bilo je i među narodnjacima oportunista, koji su naginjali dualizmu i docnije vodili nagodbenjačku politiku, ali sve dotle dok su Štrosmajer i Rački bili na čelu ove stranke, ne bi se smelo reći da je ta stranka sklapala »fuziju s klubom bečke birokratije« i da je pokazivala »netolerantnosti prema Srbima«. Suprotno tome, celokupan njihov život i rad, njihove saborske besede, njihovi spisi i prepiske rečito svedoče da su oni bili i do kraja ostali prekaljeni Jugosloveni.[24]

U citiranom Stajićevom tekstu znatno je precenjen značaj Mirka Bogovića kao političara: on je bio mnogo važniji i poznatiji kao književnik nego kao političar. Već su savremenici u nekrolozima, u kojima se obično piše afirmativno, dali o njemu kao političaru uglavnom negativan sud.[25] Najobjektivniju ocenu o njemu ne samo kao o književniku nego i kao o političaru dao je Antun Barac u svojoj iscrpnoj i dokumentovanoj monografiji:

»U mladosti jedan od najtemperamentnijih Ilirica, ranjenik od 29. jula 1845, Bogović je u svojim zrelim godinama konzekventan pristaša unije s Mađarima, svršavajući službenu karijeru kao savjetnik kod ministarstva u Budimpešti (...) Ipak, za vrijeme ustavnog života, kada je trebalo ne samo radikalnosti i upornosti nego i vještine da se, bez obzira na lične sklonosti, za Hrvatsku isposluje što više, Bogović nije mogao da do kraja zadrži svoj stariji ugled i glas, nego je, u žestini svog temperamenta, od nekadanjeg krajnog ljevičara postao krajni desničar.«[26]

U ranijoj građanskoj istoriografiji pokušavalo se da se Unionistička stranka prikaže kao neka opoziciona stranka u borbi protiv hegemonije Beča. Međutim, nova marksistička istoriografija pokazala je i dokazala da je to bila stranka mađarskih i pomađarenih krupnih feudalaca, koja je vodila izrazito reakcionarnu politiku.[27]

---

[23] V. Stajić *Svetozar Miletić*, 223.

[24] K. Milutinović, *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*, Novi Sad 1976; M. Prelog, *Strossmayerova čitanka*, Zagreb 1924; F. Šišić, *Korespodencija Rački-Strossmayer*, I—IV, Zagreb 1923—1931; V. Novak, *Franjo Rački u govorima i raspravama*, Zagreb 1925; V. Novak, *Franjo Rački*, Beograd 1958; V. Novak, *Srpski naučnici i književnici u prepisci sa Franjom Račkim*, Beograd 1964.

[25] *Vijenac*, 1893, str. 201. *Obzor*, 1893, br. 102.

[26] A. Barac, *Mirko Bogović, Rad JAZU*, knj. 245, razreda historičko-filologičkog i filozofičko-juridičkoga 109, Zagreb 1933, 93 i 95.

[27] V. Bogdanov decidirano konstatuje: »Gro Unionističke stranke čine stari mađaroni. Po socijalnoj pripadnosti vodstva i pretežnog dijela članstva ove stranke i sada obuhvaća feudalnu klasu Hrvatske: velikaše (grofove i barune) i druge plemiće. Glavni unionistički političari ovog razdoblja su: grof Stjepan Drašković, grof Ivan Erdedi, grof Julije Janković, grof Hinko Kuen, grof Miroslav Kulmer, grof Rikard Šermage, barun Lazar Helenbah, barun Šišman Otenfels, barun Gustav Prandau, barun Levin Rauh, plemići Aurel Kušević, Koloman Bedeko-

Od savremenika, koji su aktivno učestvovali u tadašnjim političkim kretanjima u Hrvatskoj, možda je najbolju karakteristiku unionističke politike dao Franjo Rački. Prikazujući i ocenjujući političke stavove glavnih stranaka zastupljenih u Saboru, ovaj veliki hrvatski i jugoslovenski istoričar, koji je u to doba bio i istaknuti aktivni političar, kritički se osvrnuo na inicijatore i branioce »Zagrebačkog programa« (izjave jedne grupe unionista o potrebi sklapanja »realne unije« između Hrvatske i Ugarske) i oštro uočio razlike među protagonistima ovoga programa:

»Uostalom sve branioce ‚Zagrebačkog programa' ne bi htio strpati u jednu torbu toli glede narodnog karaktera, koli glede političke težnje. Bilo ih je, koji iskreno svoju domovinu ljube i skrbe se o sreći njezinoj, pa kada bi znali što neki od njihovih drugova misle pod tom ‚realnom unijom' bili bi jamačno ostavili taj nenarodni logor. Mislim, i nadam se, da će ih denuncijacija Narodne stranke po dvjema velikim županima opametiti.[28] Bilo ih je, koji se ‚realnom unijom' sjećaju Misirskih lonaca, te mišljahu da prava sreća našega naroda bez nje je nalik na ‚Fata morganu'. Bilo ih je, koji s mržnje proti Nijemaca padoše u preveliku ljubav k Mađaru. Bilo ih je, koji ne misleći sami ništa, mišljahu da i drugi ne misle ništa (...) Ja dakle dopuštam, i rado dopuštam, da u toj stranci bilo je malo, vele malo odmetničkih duša. No žalim, da ih je u njoj bilo mnogo, koji se dadoše zavesti«.[29]

Dok su unionistički vođi u poverljivim pismima denuncirali samome caru narodnjačke prvake kao antidinastičare i antidržavne elemente, dotle je Franjo Rački, sa sebi svojstvenom objektivnošću velikog istoričara, pokušavao da ukaže da je među unionistima bilo malo nacionalnih renegata (»odmetničkih duša«), ali mnogo onih »koji se dadoše zavesti«.

---

vić i dr. (...) Glavno obilježje dobrog dijela feudalnih pripadnika Unionističke stranke bila je i u ovo doba njihova anacionalnost. Ne samo poznati stari mađaronski velikaši (Rauh), nego i neki novi unionisti bili su strane nacionalne pripadnosti, većinom Mađari ili pomađareni plemići. (...) Neki od njih vodili su otvorenu protivhrvatsku politiku. (...) Odlučujući faktori u Unionističkoj stranci, stari mađaroni iz vremena prije Četrdesetosme, na čelu s barunom Levinom Rauhom, vodili su ultra konzervativnu, reakcionarnu politiku bezobzirnog povratka na staro. Njima je bilo glavno, da se Hrvatska što brže i pod svaku cijenu ujedini s Mađarskom, a sve drugo ih nije zanimalo.« *(Historija političkih stranaka u Hrvatskoj,* 518—521).

[28] Očigledna aluzija na pismo grofa Julija Jankovića, velikog župana požeškog, i grofa Ivana Erdedija, velikog župana varaždinskog, kojim su vođe Narodne liberalne stranke denucirane caru. U pismu od 3. VII 1861. Štrosmajer javlja Račkome: »Danas sam bio kod našeg dikasterija, pa mi pokaza Ivan (Mažuranić — K. M.) pismo, koje su Janković i Erdedi predali Caru. (...) Dočim nas kod kuće bijede, da smo natražnjaci, da s kamarilom držimo, da sve naše težnje za Reichsratom idu, u tom pismu nas bijede pred Carom, da smo rovari, da se namjeravamo odcijepit od Carstva i carske obitelji, da namjeravamo podić izbilja neko posebno jugoslavensko kraljevstvo, jednom riječju, da je naša tendencija i za Cara i za Carstvo vrlo opasna; dočim je stranka (Unionistička — K. M.), koja je izišla iz Sabora, konzervativna dočim su oni, *in specie* Janković i Erdedi, pripravni dobro i život za Cara žrtvovati! Ja sam mnio, da bi dobro bilo, da se to pismo na Sabor pošalje, da im se krinka s lica skine.« (F. Šišić, *Korespodencija Rački—Strossmayer,* I, 2). Spomenuto pismo Jankovića i Erdedija, napisano na nemačkom, objavljeno je u celini: *Spisi Sabora Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.* Uredili i izdali D. Kušlan i M. Šuhaj, Zagreb 1862. sv. III, 152—153.

[29] F. Rački, *Slike iz Sabora Trojedne Kraljevine, II — Pozor,* Zagreb, 11. X 1861; V. Novak, *Franjo Rački u govorima i raspravama,* Zagreb, 1925, 41—46.

II. Miletićevi govori u Hrvatskom saboru

U dosadašnjoj literaturi o Miletiću i o njegovim govorima i debatama održanim u Hrvatskom saboru raspravljalo se nedovoljno i nepotpuno. Njegov prvi biograf izričito kaže: »O Miletićevu radu u saboru i u klubovima se nema mnogo šta reći«.[30] Ni ostali njegovi biografi nisu iscrpniji. Međutim, i ovaj deo njegove političke aktivnosti zaslužuje punu pažnju.

Miletić je u debati o nacrtima adrese održao jedan veliki i opširan govor na plenarnim sednicama Sabora 23. i 24. januara 1866. Govor je pripremljen vrlo studiozno i savesno, na osnovu prethodnih izučavanja političke i državnopravne istorije Trojedne Kraljevine od srednjega veka do 1866. Odmah u uvodu svoga govora on ističe tri problema koji se postavljaju pred Sabor:

»Ja mislim, da je troje, što narod od nas zahtijeva, da su tri zvijezde, koje nam put ovaj osvjetlati imaju. Ovo troje, što narod od nas očekuje, te tri zvijezde jesu: da povratimo cjelokupnost Trojednoj Kraljevini, da utvrdimo samostalnost zemlje i da oživimo ustavnu slobodu. . .«[31]

Miletić je temeljno prostudirao i kritički analizirao oba nacrta adrese, i nacrt narodnjaka Franje Račkoga i nacrt unioniste Ante Stojanovića, i popratio ih svojim refleksijama. Pledirajući i sa svoje strane za sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine sa Hrvatskom i Slavonijom, Miletić dopunjuje svoj predlog ovim novim pojedinostima:

»Što se cjelokupnosti tiče, to se u jednoj i drugoj adresi spominjalo, i to prije u obziru Dalmacije, poslije u obziru naše Krajine, od kojih prva u zemljišnu, a druga, da tako reknem, u političnu cjelokupnost spada. U ovom obziru ja se potpuno slažem sa adresom većine i držim, da je vrijeme i prilika, da zahtijevamo da se Dalmacija opet utjelovi ovoj kraljevini, odnosno da se zapreke, koje na putu tomu stoje, uklone.«[32]

U pogledu sjedinjenja Krajine sa Hrvatskom, Miletić se ne slaže u potpunosti sa nacrtom Franje Račkoga i predlaže ove izmene i dopune:

»Što se Granice tiče, u tom se slažem sa adresom u načelu, da se politička reintegracija traži, ali nisam za ono polutansko stanje, koje se u adresi traži. To mi se ne vidi shodno, nego mislim da trebamo da ostanemo na onom terenu, na kom je Sabor od 1861. godine bio, naime da potpuno utjelovljenje ištemo. Da se vojnički sustav, za graničare koji su pod puškom, uzdrži, navodi se dvoje: prvo, da to iziskuje vojnička snaga države, a drugo, da bi prelaz iz jednoga stanja u drugo s velikimi nezgodami skopčan bio. Što se prvoga tiče, ne može se taj obzir uvažiti; što država vojsku treba, od tuda ne slijedi, niti se zahtijevati može, da naš narod bez ikakva razmjera spram drugih narodah ovaj teret nositi mora. (Živio!) Ja mislim, da već jedanput vrijeme, da prestane već jedanput takva pretenzija na krv naroda našega.«[33]

---

[30] V. Stajić, *Svetozar Miletić*, 223.

[31] *Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1866.* Stenografski zapisnik XV plenarne sjednice od 23. I 1866, str. 111.

[32] Isto, 111.

[33] Isto, 112.

Miletić smatra da ne postoje nikakvi problemi koji bi sprečavali ili otežavali »prelaz iz jednog stanja u drugo« i dokazuje da »za narod ne bi bilo smetnje, da iz gorega stanja u bolje, ustavno, tako zvano provincijalno prijeđe, i narod bi se bez prelaza u ovom stanju lako našao«. Miletić navodi i jedan konkretan primer: »Kad je Granica u Bačkoj i Banatu ukinuta, prešlo se je iz jednoga stanja u drugo i što je tegobe bilo, to je bilo s jedne strane zbog unije, a s druge strane zbog toga, što jedan dio nije pod spahiluk doći htjeo, te se zbog toga toliki narod srbski u Rusiju odselio; ali danas, hvala Bogu, nema spahilukah, nego bi prešli u stanje građanske jednakosti i po tome bi narodu novo stanje povoljno bilo.«[34]

Kao poznavalac istorije Hrvatske i Ugarske, Miletić dokazuje da Trojedna Kraljevina ima svoje državno pravo:

»Historija nam kaže, da su po izumrću domaćih kraljevah u zemlji nastali nemiri; historija nam kaže, da su Hrvati u Dalmaciji Ladislava, a poslije, u Hrvatskoj Kolomana za svoga kralja izabrali, mjesto jednoga od svojih velikašah; ali historija ne kaže da bi oni pokoreni bili, ili da su takav akt podloženja podpisali. Kad nema nikakva akta podloženja, onda već sama presumpcija stoji za njegovo prirodno pravo, koje svaki narod ima na svoju samostalnost. To je poslije cijelim tečajem historija potvrdila. Rat pod Sigismundom, izbor sada vladajuće kuće god. 1527., pragmatička sankcija, koju je Sabor ove zemlje god. 1712. samostalno zaključio, sve su to čini, koji pokazuju da je zemlja svoje javno pravo samostalno imala i izvršavala.«[35]

Miletić objašnjava kako je i iz kojih uzroka »u tečaju vremena postala tješnja realna sveza između obje Kraljevine (...) dok najposlije Marija Terezija nije i u administraciji ovu svezu tješnjom učinila«. Miletić konstatuje:

»No sila pravo ne čini, a priroda samostalnoga javnoga prava pojavljuje se i u tome, što je Trojedna Kraljevina na Ugarskom saboru bila kroz dva poslanika zastupljena, koji su kao ono tribuni plebis u Rimu imali pravo svoj veto suprotstaviti svakomu saborskom zaključenju, koje bi na uštrb domaće autonomije Trojedne Kraljevine bilo. Kao ono što je aristokracija rimska preko tjelesah dva Graha prešla, tako je i Ugarski sabor 1848. godine prešao preko dva glasa poslanikah ovih kraljevinah, i kao što je onda aristokracija rimska plienom Sule i Marija postala i građanskim ratovima vrata otvorila, tako se i 1848. godine sve dogodilo, što se je dogodilo zbog srušenja onoga bedema, koji je autonomiji Trojedne Kraljevine za ogradu služio.«[36]

Pledirajući za »tješnju svezu usredotočene Ugarske, Erdelja i Trojedne Kraljevine prema Austriji«, Miletić odlučno ustaje protiv pangermanskog imperijalizma s ovim argumentima:

»Kao što su veliki uzroci bili, koji su naše pređe na to privolili, da stanu u svezu sa Ugarskom, tako su isto veliki uzroci, koji nas i sada na to pobuđuju. Što je onda bila sila turska, to je sada sila kulture njemačke. Kultura je njemačka, gospodo moja, velika navala, to je Faust, koga prati Mefistofeles, koji nam nudi materijalno blago, da nam mogućnost t. j. dušu našeg života i razvitka uzme. Ja protiv toga ne mogu naći druge obrane nego u za-

[34] Isto, 112.
[35] Isto, 112.
[36] Isto, 112—113.

jednici onih narodah istočnih, koji su još nerazvijeni, ali sviježi, krepki, puni fizičke snage, puni narodnoga ponosa i ljubavi za svoje, koji nisu učeni kao Faust-Mefisto ali i ne pokvareni kao oni. (...) Tu silu i navalu kulture, koja hoće da se pred njemačkom zastavom do Crnoga mora i na istok da raširi, i koja naše zemlje i naš narod za most k tomu smatra, držim ja za duh naš onako isto opasnu, kao Turska što je za tijelo naše bila.«[37]

Kao pristalica i pobornik »one ideje slavenstva, koja ne ide na uništenje ili potištenje drugih narodah, no na oslobođenje slavenskih živaljah i ravnopravnost svih narodah«, Miletić ističe »da to ne može biti, dok je Austrija članom Njemačkog saveza, dok je njezino težište politika njemačka.«[38] Miletić decidirano kaže: »Dok Austrija nije Austrija, nego samo po imenu; dok god taj duh u organih njezinih vlada, koji vladara okružavaju, dotle se ja ne nadam, da bi federalistička koncentracija u Beču Slavenstvu u prilog služiti mogla, s tim manje što se tamo ionako ne bi narodna pitanja i unutrašnja odnošenja raspravljala.« Iz ovoga se jasno vidi da se Miletić u to doba već oslobodio svojih ranijih mladalačkih iluzija o »slovenskoj Austriji«.[39]

U istom govoru Miletić je podvrgao kritici i bečku dvorsku kamarilu. Zastupajući mišljenje da Trojedna Kraljevina može raspravljati »samo u zajedništvu i solidarno sa drugim zemljama ugarske krune državnopravno odnošenje prema Austriji«, Miletić izričito kaže:

»Bez te solidarnosti ostat će oružje kamarili u rukama, i mi ćemo i nehotice vodu na njezinu vodenicu navraćati. Događalo se, da nas je kamarila, uvjek na pol puta, od koraka k sporazumljenju odvratila; bilo je i 1848. godine momenta, gdje bi se izmirili, ili bar pokušali mogućnost izmirenja, nu došla kamarila, pa nije bilo ništa.«[40]

U drugom delu svoga govora, koji je održao sutradan na XVI plenarnoj sednici Hrvatskog sabora od 24. januara 1866, Miletić se kritički osvrnuo na poznatu pogrešnu tezu barona Jožefa Etveša o političkoj i genetičkoj narodnosti,[41] koja je došla do izražaja i u nacrtima adrese, suprotno znameni-

---

[37] Isto, 113. O istočnom pitanju, savezu istočnih naroda, južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji pisali su tih godina: Mihailo Polit-Desančić *(Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, Wien 1862) i Svetozar Miletić (*Istočno pitanje, Srbski dnevnik*, Novi Sad, br. 174, 176—177, 179—180, 182, 184—185, 188/ /1863). O ovim projektima i koncepcijama videti detaljnije u studiji K. Milutinovića: *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena, Rad JAZU*, Zagreb 1962, knj. 330, 85—196.

[38] Ovo je govoreno pre austrijsko-pruskog rata 1866. Međutim, nadmoćni uticaj Bizmarkove politike na Austriju trajao je i posle 1866.

[39] Miletić je svoj nacrt o konfederaciji austrijskih naroda detaljno izložio u seriji članaka pod zajedničkim naslovom: *Vojvodina prema celokupnoj Austriji (Napredak*, br. 9. 14, 16 i 17/1848, i br. 1 i 2/1849). Miletićevo autorstvo ovih članaka utvrdio V. Stajić.

[40] *Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine*..., str. 114.

[41] Najobjektivniju kritiku Etvešove teze dao je Miletićev saborac Mihailo Polit-Desančić u značajnom članku *Magyarische Anschauung der Nationalitätenfrage (Ost und West*, Nr. 165/1861). Dok su politički predstavnici nemađarskih naroda dokazivali da se pitanje narodnosti može pravilno rešiti jedino njihovim zaokruženjem (formiranjem pojedinih velikih autonomnih oblasti, u kojima će nemađarski narod biti u većini i imati svoju narodnu upravu), dotle je Etveš ovu politiku nazivao »teritorijalnim partikularizmom«, koji se — po njemu — tobože »ne slaže s duhom

tom zaključku Hrvatskog sabora od 1861. da u Trojednoj Kraljevini živi hrvatsko-srpski narod. Miletić smatra da je to trebalo konstatovati i u nacrtima adrese, i to iz ovih razloga:

»Da se ne kaže, da je ovo samo genetična narodnost, a da politička narodnost u jednoj državi može biti samo jedna; pojavu političke narodnosti ništa drugo nije nego finta, dijelo makijavelizma. Kad su narodi moćni, koji su druge ugnjetavali? Tek kad su vidjeli da je ideja narodnosti na vrata Evrope kucnula, onda, mjesto da su toj ideji vrata otvorili, kazali su, jest, ima i druga narodnost, ali samo genetična, državna pak je samo jedna narodnost, dakle na primjer u Ugarskoj samo mađarska, od tuda je konsekvencija opet potištenje drugih narodnostih. Ja mislim, dakle, da tomu nitko ne može biti protivan da se u adresi označi to ime, jer to je što je kadro povjerenje svih Srbah i ljubav prema braći umnožiti.«[42]

U istom govoru Miletić predlaže da se za Trojednu Kraljevinu zatraži »odgovorni ministerium za unutrašnje poslove«, koji neće zavisiti ni od Beča, ni od Pešte, s ovim obrazloženjem:

»Kako će unutrašnje odnošenje dalje biti, ne znam; ali to znam, da Trojedna Kraljevina želi unutarnje poslove samostalno riješavati (...) Ja mislim, da je vrijeme, da se jedanput iz ovoga Sabora glas čuje za parlamentarnu odgovornu vladu. Kancelarije, to su oblasti feudalnih vremenah; one se nikako ne mogu u suglasje dovesti s parlamentarnim životom; ovdje nema nikakve sveze između egzekutive i legislative.«[43]

Liberal i antiklerikalac, Miletić je na kraju svoga govora dodirnuo i konfesionalno pitanje i kritikovao jednostrano zaključenje konkordata između bečkog dvora i Vatikana bez prethodnog konsultovanja i saglasnosti Parlamenta:

»I ovo je ideja, koja je, isto kao i ravnopravnosti narodnosti, ideja našega vijeka. Neću mnogo o tome govoriti, samo napominjem da je konkordat protivan ovoj ravnopravnosti i učinjen bez ikakvog sabora. Nema sumnje, da kruna ima pravo praviti konkordate, ali ukoliko konkordat prelazi krug crkveni i prelazi u interkonfesionalna odnošenja, ukoliko zasijeca u građansko pravo, utoliko spada u predmet Sabora, dakle mislim da je Sabor kompetentan pregledati ga, i također mislim da je jedan pasus u adresi potreban, da se konkordat podnese reviziji.«[44]

Miletić se nije složio ni sa nacrtom adrese unionista, koji bi Hrvatsku »prekim putem u Peštu odveo«, ni sa nacrtom narodnjaka, koji mu je izgledao suviše kompromisan i »nedovoljno muževan«, ali je za osnovu debate ipak uzeo narodnjački nacrt.

Miletićev govor ostavio je dubok utisak na bezmalo sve poslanike Hrvatskog sabora, između ostalih i na samoga Štrosmajera. U svom tročasov-

---

modernog liberalizma, koji ne dopušta komadati državu«. Po Etvešu, svaka narodnost bi mogla slobodno upravljati svojim crkvenim i školskim poslovima i osnivati nove konfesionalne škole, u kojima bi se nastava obavljala na jeziku dotične narodnosti. »Samo se pri tome zaboravlja — primećuje Polit — da se u jednoj ustavnoj državi sve to već samo po sebi razume.«

[42] *Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine...*, str. 116.

[43] Isto, 116.

[44] Isto, 116.

nom govoru, održanom u Saboru 25. januara 1866, ovaj je u dva maha odao posebno priznanje Miletiću i složio se sa nekim njegovim stavovima. Tako, raspravljajući o budućim državnopravnim odnosima Trojedne Kraljevine prema Kraljevini Ugarskoj, Štrosmajer je rekao:

»Dvije su stvari, po mom osvjedočenju, koje se u tom obziru ignorovati ne smiju: prva je stvar samosvojnost ovih zemaljah i narodah, pak hvala Bogu, nisam ja prvi, koji sam tu samostalnost akcentirao, nego upravo budi hvala i čast rumskom zastupniku, koji je veleumno i vrlo vješto tu stvar razvio. Gospodo! Neda se tajiti, da smo mi od najstarijih vremenah upravo do poslednje dobi samosvojni i samostalni bili glede državnopravnoga i ustavnoga života našega.«[45]

Na drugom mestu, u istom govoru, Štrosmajer ponovo spominje Miletićev govor, iako se sa njegovim shvatanjima potpuno ne slaže:

»Gospodo moja, ja mogu reći, da bih ja upravo ovako mislio kao što čestiti rumski zastupnik, da bi mi morali najprije riješiti naše odnošaje napram Ugarskoj, pak onda napram cjelokupnoj državi, da sam ja tako uvjeren kao veleštovani onaj gospodin, da se veliko pitanje reorganizacije Austrije na nikakvom drugom temelju, nego na temelju dualizma riješiti dade: ja bih bio također njegova mišljenja, jer velim, ako će se carstvo već razdvojiti, varao bi se svaki, koji ne bi priznao, da je po nas stoput bolje s Peštom ugovarati, nego li s Bečom. A buduć ja toga mnijenja nisam; buduć po svojoj teoriji ja sudim, da će se i cjelokupnoga carstva i pojedinih naroda mir, napredak i ustavna sloboda samo tad osigurati, ako pri riješavanju toga pitanja svi narodi solidarno učestvuju, buduć sam ja toga mnijenja, pristajem ja sasvim uz izraze one, koje je većina odbora u svoju osnovu adrese primila.«[46]

Međutim, na trećem mestu svoga govora, iako izričito ne spominje »čestitoga rumskog zastupnika«, Štrosmajer donekle akceptira njegovo suprotstavljanje hegemoniji nemačke nacije nad svima ostalim narodima Habsburške Monarhije, ali se istovremeno protivi i dualističkom preuređenju:

»Gospodo moja! Vi znate da se tomu, kao što sada stvar stoji, bar nekim načinom opire jedan narod, a to je dakako njemački, pa kad mu se iz rukuh izmakla takva centralizacija, koja bi kadra bila njemu i samo njemu osigurati državni i narodni razvitak, sad se dakako iz petnih silah o tom radi, da se carstvo bar razdvoji, ter gospodstvo, koje ne može biti jedinstveno, bar podijeli. Oprostite, ja sam toga svetoga uvjerenja, kako dosad nije riješeno ovo pitanje tim što se je jedinomu narodu ojamčio narodni život, ako se sada carstvo razdvoji i tako uredi stvar da dva naroda gospoduju, da stvar neće biti riješena, nego da će to samo jedan pokušaj više biti.«[47]

Ako se uporedi ovaj Štrosmajerov govor sa onim ranijim Miletićevim, pada u oči da su njihova gledišta u nekim pitanjima identična, a u nekim slična. Ali, i u spornim pitanjima, u kojima su se međusobno načelno razmimoilazili, bilo je izvesnih dodirnih tačaka, iako je Štrosmajer tada još stajao na trijalističkim pozicijama, a Miletić na određenim pozicijama »fe-

[45] Isto, 135.
[46] Isto, 136.
[47] Isto, 134—135.

deralnog dualizma«. U svom programskom govoru, kao kandidat za poslanika Ugarskog parlamenta, Miletić se oštro distancirao od velikomađarskih državnopravnih teorija »o neprikosnovenoj celokupnosti zemalja ugarske krune«, zahtevajući poseban državnopravni položaj za Trojednu Kraljeninu i Erdelj s ovom argumentacijom:

»U tom pogledu smatram za osnov odnošenja Trojedne Kraljevine i Erdelja, kao zemalja ugarske Krune, prema samoj Ugarskoj, da obe ove zemlje prema Ugarskoj pravno u takozvanoj ličnoj uniji[48] ili svezi stoje, po čemu im pravo osobenog zakonodavstva i uprave pod jednim i istim vladateljem pripada, i po tome se toga pridržavam da slobodno izraženu volju sabora istih zemalja uvažiti valja...«[49]

Karakteristično je da je ovaj Miletićev govor izuzetno pohvalio čak i novosadski *Srbobran*, koji ga je sve do tada najbezobzirnije napadao. Ovoga puta *Srbobran* je objavio u celini Miletićev govor, a zatim ga je propratio ovim komentarom, u kome ga prvo hvali, a zatim kritikuje:

»Što se tiče naše narodne stvari, koju je govornik na Saboru Trojedne Kraljevine onako odvažno i muški zastupao, držimo da će mu s nama svaki pravi Srbin kazati: evala! Što se pak tiče dualizma, kojim govornik misli da bi se rešenje državnopravnog pitanja najcelishodnije rešilo, tu smo mu mi, pri svi njegovi na dosta mesta i osnovani razlozi, protivni iz onih istih razloga, iz kojih je i sam pre tri godine bio protivu dualizma.«[50]

Ovako postavljajući problem, komentator *Srbobrana* je izgubio iz vida činjenicu da su u to doba postojala dva shvatanja dualizma: s jedne strane, dualizam hrvatskih unionista, koji je propagirao »realnu uniju« Trojedne Kraljevine s Ugarskom, i, s druge strane, Miletićev »federalni dualizam«, koji je imao mnogo dodirnih tačaka sa federalističkim jugoslovenskim koncepcijama Štrosmajera i Račkoga. Između ta dva shvatanja postojala je ogromna razlika.

Na XIX plenarnoj sednici Hrvatskog sabora održanoj 29. januara 1866. godine Miletić je dva puta govorio. Prvi put uzeo je reč u debati povodom predloga Jovana Subotića da se izabere urbarski odbor od 15 članova, koji će razmatrati i predlagati Saboru odgovarajuća rešenja o urbarijalnim pitanjima. Subotićev predlog je prihvaćen većinom glasova; za predlog su glasali i poslanici Vojne Krajine. Jedan poslanik je tome prigovorio, tvrdeći da krajiški poslanici mogu glasati samo kada se rešava o državnopravnim pitanjima. Tom prilikom razvila se živa debata, u kojoj su se čula razna oprečna mišljenja. Miletić je rekao između ostaloga:

»Ovdje čujem prigovor, da to pitanje nije bilo riješeno, a visoko predsjedništvo poziva se samo na faktum, da su graničarski zastupnici do sada u svih stvarih glasovali. Ja mislim, da ovaj visoki sabor sam želi, da bi takove okolnosti nastupile, da bi Granica mogla ne samo u državnopravnih, nego i u svih unutrašnjih pitanjih vijećati i glasovati; što više, baš smjera Sabor da zamoli od Njegovog Veličanstva politički reintegritet Trojedne Kra-

---

[48] Pod ličnom unijom Miletić očevidno podrazumeva personalnu uniju.

[49] *Politička ispovest Svetozara Miletića, bečejskog poslanika...*, *Srbobran*, br. 94/1865.

[50] *Srbobran*, 10. II 1866.

ljevine, to će reći da se Granica u svih pitanjih izvanjskih i unutarnjih u savez s nami stavi; onda naravski nema sumnje da će u jedno i drugo odnošenje uticati.«[51]

Drugi put uzeo je Miletić reč na istoj saborskoj sednici u debati u formulaciji imena naroda. Prema nacrtu adrese narodnjaka, koju je sastavio Franjo Rački, prva alineja glasila je ovako: »Sazvavši Sabor Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ispunilo je Vaše Veličanstvo jednu od najvrućijih i najpravednijih željah našega naroda.« Na to je zatražio reč Jovan Subotić i predložio ovu izmenu: »Sazvavši Sabor Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije ispunilo je Vaše Veličanstvo jednu od najvrućijih i najpravednijih željah hrvatsko-srbskog naroda.«[52]

Jovan Subotić bio je već u to doba poznat kao jedan od najistaknutijih protagonista južnoslovenske zajednice.[53] Za potpredsednika Hrvatskog sabora bio je izabran na predlog samoga Štrosmajera.[54] Međutim, Sabor ipak nije primio Subotićevu ispravku. Pao je čak jedan predlog (Ivan Perkovac) da se njegova primedba »bez debate zabaci«. Na zahtev mnogih poslanika otvorila se debata, koja se pretvorila u oštru polemiku o međunacionalnim odnosima. Pali su razni predlozi. Ivan Kukuljević-Sakcinski predložio je stilizaciju: »naroda imena hrvatskoga i srbskoga«. Slavonac Miroslav Kraljević, stojeći na uskim, regionalnim i partikularističkim pozicijama, predložio je »da se umetne hrvatsko-srbskoga i slavonskoga«. Među prvima u debati uzeo je reč Miletić, koji se izjasnio za prihvatanje Subotićeve ispravke s ovim obrazloženjem:

»Kad se ova stvar na vidjelo iznosi, uvijek se kaže da je to djelo reakcije, da se traži što je trećemu u prilog. Ako tražimo, kao 1848. godine, ravnopravnost od Mađarah, kaže se da je to djelo reakcije; ako tražimo priznanje imena svoga, opet je to djelo reakcije. Međutim, ja mislim da ne zavisi ime stvari od onog, što trećemu u prilog ide, nego zavisi od toga da li je to pravedno, i da li će zlim ili dobrim plodom uroditi. Ja kažem, da neće zlimi nego vrlo dobrimi posljedicama uroditi ako visoka kuća predlog g. Subotića primi, naprotiv pak rđavimi.«[55]

---

[51] *Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine* . . . , str. 160.

[52] Subotić je svoj predlog obrazložio ovim objašnjenjem: »Mjesto, s kojega je ovaj ispravak predložen, i osoba, koja ga predlaže, mislim da može visokoj kući za poručanstvo služiti, da ovaj ispravak proističe samo iz najčistije ljubavi prema našoj domovini i narodu, i iz najčistije želje da najboljim plodom urodi (. . .); samo to jedno primijetiti imam, da će ovaj čin visoke kuće, ako ispravak moj primi, ne samo u našoj domovini najljepšim cvijetom političke mudrosti uroditi, nego da će se uspjeh njegov na daleko izvan granicah naše domovine odazvati. (. . .) Ja bih želio, gospodo moja, kad bi moguće bilo, da se ovaj ispravak bez debate primi, jer to bi bilo ono, što bi u ovoj stvari bilo i najkrasnije i najspasonosnije i najdičnije.«

[53] V. Novak, *Jovan Subotić i Hrvati, Politika*, 29. I 1936; K. Milutinović, *Jovan Subotić kao pobornik srpsko-hrvatskog bratstva, Javnost*, 1937, br. 6, str. 100—103; br. 7, str. 121—124.

[54] M. Polić, *Parlamentarna povjest Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, I, Zagreb 1899, 151.

[55] *Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine* . . . , str. 163.

Ilustracije radi, Miletić navodi jedan karakterističan primer o pogrešno shvaćenim međunacionalnim odnosima u Trojednoj Kraljevini:

»Neću da ovu stvar, koja mnogo zasijeca u naš narodni život, iz daleka da razvodim; ne može se pak tajiti, da je neugodno dirnulo narod srbski, kad su se povodom izložbe spominjali svikoliki narodi koji su došli, Nijemci, Mađari i Cigani, ali o Srbih ništa; iz toga se porodili nemili pojavi u srijemskoj županiji, jer je sjeme razdora palo na uvrijeđeno čuvstvo naroda srbskog.«[56]

Govoreći o mestu i položaju srpskog naroda u Habsburškoj Monarhiji, Miletić konstatuje:

»Od Srbah imade skoro milijun u ovoj državi austrijskoj, a taj narod još nema mjesta i staništa, kojega bi svojim nazvati mogao. Stvar Vojvodine od nemila do nedraga iđaše, dok je najposlije nestade (...); birokracija i kamarila kriva je tomu, da se ovo pitanje samo onda na svijet iznosi kad ide trećemu u prilog, kad naroda srbskog trebaju, a poslije se sahrani.«[57]

U istom govoru Miletić dodiruje i osetljivo i složeno pitanje međunacionalnih odnosa:

»Mi smo jedan narod, ali historija dala nam je i u prošlosti dva različita politička života, dvije kraljevine s ove i s one strane, dva imena (...) Sada se ne da tajiti, da ima svaki osebinah, koje ipak alteriraju potpunu individualnost naroda.«[58]

Iz ovoga citata se razabire da Miletić — i pored sveg svog jugoslovenstva — ipak nije ni unitarista, ni integralni Jugosloven, nego priznaje da i Srbi i Hrvati imaju svoje nacionalne osobine i svoje narodne individualnosti.

Na kraju svoga govora on apeluje na Sabor da primi Subotićevu ispravku iz ovih razloga i s ovim obrazloženjem:

»Što se tiče toga, da se nikakav narod ovdje (u nacrtu adrese F. Račkoga — K. M.) ne spominje pitam ja: dokle će narod ostati bez imena? Ili zašto da se stidimo mi naših narodnih imenah? (...) Priznajmo da nećemo narod krstiti po državi, nego genetički po plemenu, te je u interesu i sadašnjosti i budućnosti naše, koja može i treba, i želim da jedna bude, ma i pored dva imena, koja su historijom posvećena.«[59]

Miletića je dopunio nizom novih, karakterističnih detalja i pojedinosti njegov najbliži saradnik Mihailo Polit-Desančić, koji je takođe podržao Subotićevu ispravku.[60]

---

[55] Isto, 163. Novija istorijska istraživanja su pokazala da je Miletić u kritici ove izložbe bio u pravu: »Međutim, ni u kojem slučaju nije se mogla ni smjela poricati etnička opstojnost srpskog naroda. A upravo je takvo gledište došlo do izražaja u katalogu *Prve izložbe dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*, koja se održala u Zagrebu od kolovoza do listopada 1864. U statističkim podacima o „narodnostima" u Hrvatskoj navedeni su ondje čak i sasvim malobrojni Cigani (1570) i Armenci (41), ali su potpuno izostavljeni Srbi.« (Šid—Gross—Karaman—Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, 34).

[57] *Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine*..., str. 163.

[58] Isto, 163.

[59] Isto, 163.

[60] Polit je rekao između ostaloga: »Ja moram reći, dok još nisam poznavao hrvatskoga naroda, dok nisam ovdje u njegovoj sredini živio, kad mi se reklo Hrvat, da me je nekako boljelo, jer sam bio uvijek naučen jezik, kojega ja govorim, srb-

Debata se produžila i otišla u krajnost, sa mnogo preterane žestine i sa jedne i sa druge strane. Naravno, bilo je i umerenijih mišljenja i trezvenijih stavova, ali je bilo i mnogo ultranacionalističkih preteranosti i šovinističkih tesnogrudosti s obeju strana. Protiv Subotićevog predloga najoštrije je u Saboru istupio sa hrvatske strane baron Dragojlo Kušlan.[61]

Povodom ove debate o međunacionalnim odnosima, vođene u Hrvatskom saboru, *Srbobran* je tih dana objavio jedan trezven članak zemunskog lekara dr Koste Radojčića, koji je delovao pomirljivo u toj uzvitlanoj nacionalističkoj psihozi. U članku, autor ovako postavlja problem:

»Željno izčekivano doba dođe, da se zgrada ustavnoga života u Trojednoj Kraljevini temeljito podigne; da vrsni sinovi Jugoslavije sjedinjenom snagom bolju nam budućnost osnuju. Naš teško ojađeni narod upro je oči svoje na sabor Trojedne Kraljevine, toplom nadom obasut, da će ukrepljena bratinska ljubav jednoplemene braće stare nam rane zalečiti (...) Zebemo u srcu, da dam se ove lepe nade naše nesrećom ne osujete; nesloga, ovaj od pamtiveka verni pratioc braće jugoslovenske, pojivala se; zavirila je na pragu kuće naše, domovine naše, i smera da nam stare rane naše pozleđuje, da se ni srbskom ni hrvatskom narodu oporaviti neda!«[62]

Pisac članka pokušava da uzme u odbranu Jovana Subotića od neosnovanih prigovora da je on svojim predlogom izazvao sukobe o međunacionalnim odnosima:

»Ugledasmo na tugu našu, da odma u početku savetovanja i pretresa o adresi predlog J. Subotića, koji je bratinskom ljubavlju i punim poverenjem k braći jednoplemenoj zadahnut bio, s najvećim nepoverenjem smatran, i od većine sabora odbačen bi. A zašto? (...) Ako nam je ikada sloga i međusobno sporazumljenje, kao blaga rosa nežnome cvetu, od preko nužde i koristi bilo,

---

skim i narod kojemu pripadam srbskim nazvati. Ja sam mislio, kad se reče Hrvat, da se tim hoće nešto okrnuti. (...) Ali sam se osvjedočio da tomu nije tako. Ja sam imao priliku iskusiti, kad se meni reče Hrvat, da se to reče u najboljoj namjeri (...); dapače kad sam imao priliku razgovarati se sa g. Starčevićem (Antom — K. M.), koji Srbe u Bačkoj i Banatu dapače i u Srbiji i svugdje zovu Hrvatima, ja mu to nikada zamjerio nisam, jer sam vidio da nas on smatra kao jedan narod. Ali želio bih da stoga g. Starčević ne zamjeri ni Srbinu kad smatra za Srbina svakoga, koji tim jezikom govori, a neka bude ostavljeno svakomu napose, da si to komentira kako mu drago; to spada u historiju, spada u filologiju. (...) Ja se neću ovdje upuštati u potanje historično razlaganje, ali moram se ograditi proti tomu, da se hoće srbski narod u Trojednoj Kraljevini usporediti sa Nijemci, Italijani itd., sa sporadičnimi naselnici.« (Isto, 166).

[61] D. Kušlan je odmah u početku svoga govora izjavio da u Subotićevom predlogu ne vidi drugo »no agresiju na našu državu hrvatsku«, s ovim obrazloženjem: »Ovu državu našu, koja se naprama vladaocu, naprama ostalom diplomatičkom svijetu nazivlje isključivo hrvatskom, niti se drugačije nazvati može, ni nikakovoj slozi za ljubav s nikim na svijetu dijeliti ne možemo«. U istom govoru baron Kušlan je proglasio za »rodonačelnika srbiziranja« Vuka Karadžića s ovakvim objašnjenjem: »U ono doba bijaše prvi zametak postavljen srbiziranju, te se je po novinah i brošurah pisalo samo o srbskom narodu, kao da hrvatskomu ni traga nema. Prednjačio je u tom poslu za onda slavni Vuk Karadžić, koji je dapače jednu knjižicu (‚Kovčežić') posvetio Srbima svih triuh zakonah, razumijevajući ovdje savkolik naš narod istočne, zapadne i muhamedanske vjere.« (Isto, 167).

[62] Dr Radojčić, *Hrvatsko-srbski narod u adresi Trojedne Kraljevine, Srbobran*, 14. II 1866.

to je sad doba nastalo da se jednoplemena braća slože i srećniju budućnost osnuju, jer se o biću, o životu našem radi.«[63]

Za tadašnju srpsku čitalačku publiku bilo je svakako iznenađenje da je ovaj lucidni i u jugoslovenskom duhu napisani članak ugledao sveta baš u novosadskom *Srbobranu*, koji je čitava javnost s razlogom smatrala za organ srpskih konzervativaca i pravoslavnih klerikalaca.

Na istoj plenarnoj sednici Hrvatskog sabora, na kojoj su vođene polemike o međunacionalnim odnosima, Miletić je doživeo i veliku ličnu satisfakciju. Jedan narodni poslanik sa Hrvatskog primorja, Avelin Čepulić, koji je glasao za prihvatanje Subotićeve ispravke, na kraju svoga govora obratio se lično Miletiću:

»Dozvolite mi još samo dvije-tri riječi na g. Miletića. Ništa drugo vam ne želim, gospodine, nego da u prilog i srbskomu i hrvatskomu narodu onom vatrom, onom rječitošću i onim entuzijazmom u mađarskom saboru govorite, jer je tamo sigurno više pogibelji, i da u adresu ne dođe samo »magyarnemzet«.

Miletić je odgovorio Čepuliću: »Hoću, hoću«.[64] I održaće svoje obećanje.

Zagrebačke *Narodne novine* prve su javile »da je rumski zastupnik g. dr. Miletić dobio dopust od Sabora, i odputovao u Peštu, gdje će po svoj prilici položiti mandat zastupstva na našem Saboru, da uzmogne izvršiti svoje pravo i svoju dužnost zastupnika na peštanskom saboru.«[65]

Na plenarnoj sednici Hrvatskog sabora od 1. III 1866. predsednik Sabora je saopštio »da se je g. Sv. Miletić odrekao zastupstva na Hrvatskom saboru.«[66]

Postavlja se pitanje: zašto je Miletić podneo ostavku na svoj rumski mandat? On se tada nalazio u najboljim godinama života, u naponu stvaralačke snage, i mogao je bez teškoća zadržati istovremeno oba mandata. Na postavljeno pitanje ima dva vrlo verovatna odgovara. Pre svega, Miletić je dvostruko bio vezan za stalan boravak u Pešti: ne samo kao narodni poslanik u Ugarskom parlamentu, nego i kao izdavač i urednik *Zastave*, koju je pokrenuo u Pešti i koja će pod njegovim rukovodstvom ubrzo postati najvažnije glasilo srpskog opozicionog javnog mnjenja. Osim toga, Miletić se u Zagrebu uverio da unionističku politiku više ne vodi Mirko Bogović, nego baron Levin Rauh, sa mađarskim i pomađarenim feudalcima, bez korena u narodu i protiv narodnih interesa.

III. Miletićevo jugoslovenstvo

Dugogodišnji zajednički napori jugoslovenski orijentisanih poslanika da se utvrdi i obezbedi načelo ravnopravnosti Srba i Hrvata u Trojednoj Kraljevini prolazili su kroz razne faze, ali su na kraju doneli pozitivne rezultate. Na 73. plenarnoj sednici Hrvatskog sabora od 11. maja 1867. donesen je isto-

---

[63] Isto, 14. II 1866.

[64] Isto, 164.

[65] *Narodne novine*, 7. II 1866.

[66] *Srbobran*, 12. III 1866.

rijski zaključak o ravnopravnosti u međunacionalnim odnosima. Narodni poslanik iz Novog Vinodola Ivan Vončina ovako je obrazložio svoj predlog:

»... to treba da nam je najpreča želja i najpreče nastojanje o tome, da kod svoje kuće sve odstranimo što je kadro smetati slogi među sinovi ove zemlje, koji su jednoga roda, jedne krvi, ali imena dvojega, imena hrvatskog i srpskog. U ovoj razlikosti imena tražili su i nalazili neprijatelji naroda našega svoju korist i na vlastitu štetu našu; tražit će i nalaziti i u buduće, ako mi Hrvati svečano ne izjavimo, da je srpski narod u Trojednoj Kraljevini sa hrvatskim istovjetan i ravnopravan. (Živio!) Ako imade između braće Srbah ikojega jošte, koji bi s te strane imao bojazan, ta bojazan neka od danas prestane, neka se u ovom ozbiljnom vremenu koje doživismo, i u očigled teških vremenah, kojim na susret idemo, sav narod hrvatsko-srpski u Trojednoj Kraljevini raduje i tješi sa zajedničkog i ravnopravnog narodnog bivstva.«[67]

Na osnovu takvog obrazloženja Ivan Vončina je predložio Saboru ovaj odgovarajući zaključak:

»Sabor Trojedne Kraljevine izjavljuje svečano, da Trojedna Kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao narod sa narodom hrvatskim istovjetan i ravnopravan.«

Predlog je dočekan burnim aplauzom i glasnim uzvicima odobravanja od čitave dvorane. Nijedan glas nije bio protivan. Predsednik je izjavio:

»Pošto je Sabor Trojedne Kraljevine od god. 1848. ovamo u svih svojih zasjedanjih čuvstvo bratinske sloge i zajednice prema braći Srbom ne samo priznao, nego i činom pokazao: stoga ne može mi se na ino, nego da na temelju izraženoga po visokoj kući općega ushićenja predloženu svečanu izjavu jednoglasno primljenom izjavim.«[68]

Ovaj istorijski zaključak »primila je čitava zemlja s najvećim odobravanjem, kako to svjedoče mnogobrojni pozdravi, koji su tim povodom na Sabor prispjeli ili u štampi objelodanjeni«.[69] To je dokumenat od istorijskog značaja.

Svetozar Miletić se i kao narodni poslanik u ugarskom parlamentu svesrdno zalagao za samostalnost i celokupnost Trojedne Kraljevine. Glavni inicijator pangermanskog prodora na Istok (Drang nach Osten) knez Bizmark — posle prusko-austrijskog rata i zaključenja Praškog mira (23. VIII 1866) — usmeravao je bečki dvor na Balkan i na kompromis s mađarskom vladajućom klasom, odnosno na podelu interesnih sfera između Beča i Pešte. Mađarski vodeći politički krugovi oberučke su prihvatili ovu Bizmarkovu sugestiju. Čak je i Franja Deak, umereniji i obazriviji od grofa Andrašija, postao agresivan. Na plenarnoj sednici Ugarskog parlamenta od 15. decembra 1866, Miletić je pledirao za samostalnost i celokupnost Trojedne Kraljevine. U vatri polemike, Deak je oštro reagirao i uputio na Miletićevu adresu ove ohole i prepotentne reči:

»Gospodin predgovornik spominjao je često Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju; tu moram opaziti da ugarsko državno pravo te tri zemlje ne imenuje

---

[67] *Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine ...*, str. 708.

[68] Isto, 708.

[69] M. Polić, *Parlamentarna povijest Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, I 273.

nikada Trojednom Kraljevinom, već vazda samo pridruženim zemljama. Taj izraz ne samo što je nepoznat ugarskom državnom pravu, nego je upravo protivan pojmu ugarskog ustava.«[70]

O pitanju pripadnosti Rijeke raspravljalo se u toku 1866. i 1867. u nekoliko mahova na plenarnim sednicama Hrvatskog sabora. Naročito je izazvao razumljivo ogorčenje zahtev ugarskog kraljevskog odbora da se Rijeka direktno pripoji Ugarskoj. Osim unionista, svi ostali članovi Hrvatskog sabora, bez obzira na stranke i grupe, oštro su ustali protiv ovoga zahteva. Debate o pitanju pripadnosti Rijeke, vođene na sednicama Hrvatskog sabora, imale su snažnoga odjeka i u debatama koje su se čule o istom pitanju na sednicama Ugarskog parlamenta. Bezmalo su svi poslanici tražili da se Rijeka direktno prisajedini Ugarskoj. Jedini u Parlamentu, koji je tada otvoreno ustao protiv velikomađarskih hegemonističkih pretenzija, bio je Svetozar Miletić. U svom govoru, na sednici Parlamenta od 28. marta 1867, Miletić je između ostaloga rekao:

»U zemljišnom pitanju čini jedino Rijeka spornu tačku. Ja dakle ne držim za celishodnu politiku baš predmet prepirke za posledak ostaviti (...) Ja ne tajim da ja Rijeku smatram ne samo kao sunarodnik Hrvata i Srba u Trojednoj Kraljevini, i ne samo iz zemljopisnih uzroka, nego i sa pravnog gledišta, kao deo što pripada Hrvatskoj. Ja neću da ponavljam dokaze, što ih je hrvatska deputacija navodila, koje svi znadu — ja akceptujem sam fakat, da je kraljica Marija Terezija, iz čijeg dekreta od 1779. godine Ugarska svoje pravo dovodi, Rijeku još pre 1776. godine i izrično Hrvatskoj priključila...«[71]

Iako je ovaj Miletićev govor u Ugarskom parlamentu ostao samo glas vapijućeg u pustinji, on je našao toploga odjeka u hrvatskoj javnosti. S razlogom je konstatovana ova značajna istorijska činjenica: »Svetozar Miletić pokazao se je tom zgodom pravim Slavenom. Muževnom je riječi branio paritetnost Hrvatske, pravo Hrvatske na Rijeku, a i dokazivao da su odnošaji Hrvatske prema Ugarskoj doista osnovani na personalnoj uniji, nego Miletić je bio i ostao jedini.«[72] Ovo je tačno, sa jednom malom dopunom: Miletić nije ostao jedini od vojvođanskih Srba koji se zalagao za Rijeku i za pravednu borbu Hrvata protiv velikomađarske vladajuće klase. Za hrvatsku stvar borili su se isto tako smelo i neustrašivo i Miletićevi suborci: Mihailo Polit-Desančić[73] i Jovan Subotić.[74]

Miletić je uzeo aktivnog učešća i u velikoj debati o izveštaju odbora koji je vodio pregovore sa delegacijom Hrvatskog sabora o budućim državnopravnim odnosima. Debata je vođena nekoliko dana, a započeta je na plenarnoj sednici Ugarskog parlamenta 8. aprila 1867. U debati o Deakovom predlogu o uređivanju autonomnih poslova u Hrvatskoj »jedini je S. Miletić ustao u odbranu hrvatskih interesa«, sa zahtevom »da Ugarska prizna princip ravnopravnosti, hrvatsku državnu individualnost i teritorijalnu celokupnost, pod-

---

[70] *Pozor*, Zagreb, 18. XII 1866.

[71] *Zastava*, 1. IV 1867.

[72] M. Cepelić—M. Pavić, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski*, Zagreb 1900—1904, 599.

[73] V. Novak, *Mihailo Polit-Desančić i Hrvati, Letopis MS*, 1933, god. 107, knj. 337

[74] V. Novak, *Jovan Subotić i Hrvati, Politika*, 29. I 1936.

razumevajući Rijeku kao sastavni deo Hrvatske«.[75] Na plenarnoj sednici Ugarskog parlamenta od 9. aprila 1867. Miletić je protestovao što su na zasedanje pozvani samo predstavnici Hrvatske bez predstavnika Slavonije i Dalmacije i zahtevao da se pre izrade »krunidbene diplome« utvrdi i ostvari potpuna autonomija i celokupnost Trojedne Kraljevine, onako kao što je to zahtevala hrvatska regnikolarna deputacija, a ne onako kako ju je suzila i ograničila mađarska deputacija. Jedan poslanik, šovinista, upao je Miletiću u reč, zamerio mu je »error loci« i prigovorio mu »da je zaboravio da je u Pešti, pa govori kao da je u Zagrebu«. Miletić je mirno odgovorio:

»Ali, je li bio error loci kad smo u Zagrebu za savez sa Ugarskom govorili? Onda smo vam dobri bili. Mi svugde i svagda jednako govorimo i radimo, a što se ne dopadamo svakom u isto vreme, to može biti nama šteta, ali krivica ne.«[76]

Srpska narodna slobodoumna stranka u Vojvodini nije bila obična politička partija, već stranka koja je predstavljala čitav jedan narod, i to narod koji je u tuđoj zemlji pod vrlo teškim uslovima, imao svoju političku organizaciju, svoju političku ideologiju i svoje političke organe. Stranka isprva nije imala svoga pisanog programa. Program su bili Miletićevi članci i govori, naročito njegov poznati *Tucindanski članak*. Međutim, posle poravnanja između vladajućih klasa Beča i Pešte i formiranja Austro-Ugarske na dualističkoj osnovi (1867) osetila se potreba za pisanim programom. To je učinjeno na konferenciji narodnih prvaka u Velikom Bečkereku (današnjem Zrenjaninu) 16. januara 1869. Nisu doneseni stranački statuti, kako to čine današnje političke partije, nego je formulisan jedan politički program, kojega će se držati narodni poslanici koji budu izabrani za Ugarski parlament. Jedan od glavnih inicijatora i sastavljača programa bio je sam Miletić. Bečkerečki program ima izrazito jugoslovenski karakter. U drugoj tačci se zahteva: »da se u interesu srpsko-hrvatskog naroda u Trojednoj Kraljevini zastupa državnopravna samostalnost i zemljišna celokupnost Trojedne Kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) po načelima i osnovama od Narodne Srpsko-Hrvatske Stranke u Trojednoj Kraljevini usvojenima«.[77] Karakteristično je da Miletić ovde više ne stoji na pozicijama Unionističke stranke, nego Narodne stranke Štrosmajera i Račkoga. S razlogom je rečeno da je ovom drugom tačkom Bečkerečkog programa Miletić »stavio krunu svojoj jugoslovenskoj politici...«[78]

Godinu dana posle Miletićevog izlaska iz Hrvatskog sabora peštanski vlastodršci izdejstvovali su da na vlast u Hrvatskoj budu dovedeni unionisti na čelu sa baronom Levinom Rauhom, nagodbenjačkim banom, koji je uz punu podršku velikomađarske vladajuće klase nametnuo Hrvatskoj po zlu poznatu Nagodbu (1867). Miletić je još kao član unionističkog kluba u Zagrebu imao dovoljno prilike da upozna i prozre Rauha i njegove najbliže saradnike. Kada su dovedeni na vlast, Miletić o ovoj skupini mađarskih i pomađarenih grofova i barona nije imao nikakvih iluzija, ali se ubrzo uverio da je nji-

---

[75] V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969, 251.

[76] V. Stajić, *Svetozar Miletić*, 245.

[77] K. Milutinović, *Svetozar Miletić*, Zagreb, 1939, 70.

[78] V. Stajić, *Jugoslovenstvo Svetozara Miletića*, *Nova Evropa*, Zagreb, 26. II 1926.

hova vladavina režim belog terora, bezobzirne ekonomske eksploatacije i korupcije.

Srem, koji je na prošlim poslaničkim izborima izabrao za svoje predstavnike Miletića, Polita i Subotića, ovoga puta dao je još jači otpor pritiscima. Ukoliko je predizborni teror Rauhovog režima postajao sve okrutniji, utoliko je otpor u Sremu sve više jačao.[79] Dok je prošlih izbora na čelu otpora stajao Miletić, sada je njegovu ulogu preuzeo Subotić. Iako je na izborima Rauhov režim pomoću terora i falsifikata u Slavoniji i Hrvatskoj izdejstvovao sebi većinu mandata, u Sremu su pobedili narodnjaci.

Za vreme Rauhovog režima došla je u krizu srpsko-hrvatska sloga i saradnja u Trojednoj Kraljevini. Rauhov režim pokušavao je na sve moguće načine da unese razdor između Srba i Hrvata. Da bi to postigao, ban Rauh i njegovi trabanti — »koji su iz bela sveta došli u Hrvatsku, Slavoniju i Srem, da se znojem urođenoga naroda gazde i razmeću« — ukinuli su raniju odluku Hrvatskog sabora, donesenu na Štrosmajerov predlog, da se nadleštva u Sremu imaju služiti ćirilicom. Rauhov sabor je ovu odluku stavio van snage. Tim povodom napisao je Miletić značajan uvodnik, u kome upozorava:

»Naš narod neka taj postupak ne pripisuje hrvatskom narodu i neka se ne mrazi zbog toga sa svojom braćom — to bi Rauh i hteo, i to mu je jedna od glavnih namera (...) Svu našu mržnju, sav naš narodni gnjev usredsredimo protivu Dim-bana Rauha i njegovih prišipetlja, protivu pinkl-tregera i fokoša, protivu sisteme koje tiranski vlada, protivu poravnanja na kom je osnovana ta sistema, ugušujući duh zemaljske i narodne slobode i samostalnosti...«[80]

Državni tužilac podigao je protiv Miletića tužbu, pronašavši u njegovom člansku »ismevanje Hrvatskog sabora i vređanje dostojanstva bana Trojedne Kraljevine«, i tražio od Ugarskog parlamenta da Miletića izda sudu, jer ga je štitio poslanički imunitet. Parlament ga je izdao većinom glasova. Osuđen je na godinu dana zatvora. Ovo njegovo »prvo sužanjstvo« u Vackoj kazniona još je više podiglo njegovu popularnost kod širokih narodnih masa.

Posmatrano iz udaljene istorijske perspektive, Miletićevo jugoslovenstvo ima svojih karakterističnih specifičnosti. Njegovo jugoslovenstvo ima mnogo sličnosti sa Štrosmajerovim, ali ima i izvesnih razlika. Povlačeći paralelu između ove dve jugoslovenske koncepcije, Fedor Nikić je konstatovao:

»Sa svojom idejom jugoslovenstva Štrosmajer se nije potpuno slagao ni sa našim vojvođanskim nacionalnim i liberalnim vođom Svetozarom Miletićem, koji je tako isto hteo jugoslovenstvo, ali takvo jugoslovenstvo, u kome će 1) svako pleme očuvati svoje osobine, i 2) u kome će srpsko pleme radi svoje prošlosti, svoga liberalizma, revolucionarnog nacionalizma i svog centralnog geografskog položaja zauzeti vodeću ulogu (...) drugim rečima, hteo je

---

[79] V. Krestić (isto, 267—268) iznosi ove pojedinosti: »Početkom 1867. sukobi su postali sve oštriji i učestaliji. Ogromna većina Srba u Sremu, poput Miletićevih pristalica u Bačkoj i Banatu, posle sloma apsolutizma bila je za saradnju s Mađarima. (...) Kada je stvorena austro-ugarska nagodba i kada više nije bilo moguće sporazumeti se sa Mađarima na ravnopravnoj osnovi, kao i ostale pristalice Miletića, i Srbi u Sremu otpočeli su borbu protiv vlade u Pešti a sasvim prihvatili program Narodne stranke biskupa Štrosmajera i Mrazovića.«

[80] *Ćirilica u zagrebačkom političkom »herbergu«, Zastava,* br. 118/1869.

jugoslovenstvo sa srpskim obeležjem (...) Štrosmajerova je ideja opet da jugoslovenstvo mora biti slobodno od svake plemenske hegemonije pa ma odakle ona dolazila; jugoslovenstvo mora podjednako poštovati i srpstvo i hrvatstvo, spajajući ih oboje u jedno telo.«[81]

Međutim, iako je između ovih dveju jugoslovenskih koncepcija bilo i izvesnih razlika, jedno je izvan svake sumnje: i Miletić i Štrosmajer prevazišli su — u drugoj fazi svoga političkog razvoja — austroslavenske iluzije o stvaranju »slovenske Austrije«, odbacili su prevaziđena trijalistička shvatanja svoje mladosti, i došli su do saznanja: se jugoslovensko pitanje može rešiti jedino na ruševinama Habsburške Monarhije, u velikoj, slobodnoj Jugoslaviji izvan svih tuđinskih okvira.

[81] F. Nikić, *J. J. Štrosmajer, Književni sever*, Subotica, 1. I 1926.

Zusammenfassung

In den bisher veröffentlichten historischen Arbeiten über Svetozar Miletić wurde seine Tätigkeit als Volksabgeordneter im kroatischen Landtag in Zagreb (1866) zu wenig lückenhaft berücksichtigt. Sein erster Biograph Vasa Stajić sagt dezidiert: »Über Miletićs Tätigkeit im Landtag und in den Clubs ist nicht viel zu sagen.« Seine anderen Biographen äussern sich auch nicht viel ausführlicher darüber. Aber obwohl er nur eine kurze Zeit Abgeordneter des Landtags war, muss man auch diesem Teil seiner politischen Tätigkeit volle Beachtung schenken.

In der Debatte über die Entwürfe der Adresse hat Miletić auf den Plenarsitzungen des Landtags vom 23. und 24. Januar 1866 eine wohlgesetzte Rede gehalten. Diese Rede war wissenschaftlich fundiert, auf Grund der Erforschung von politischer und staatsjuristischer Geschichte der dreieinigen Monarchie (Kroatien, Slawonien und Dalmatien) vom Mittelalter bis zum Jahre 1866. Bereits in der Einführung seiner Rede hebt er drei vom Landtag zu lösende Grundprobleme hervor: »Meines Erachtens verlangt das Volk von uns drei Sachen (...); das sind: Gesamtheit der dreieinigen Monarchie wiederherzustellen, Unabhängigkeit des Staates zu sichern und die in der Verfassung festgelegte Freiheit in Kraft treten zu lassen.«

Als Abgeordneter im kroatischen Landtag und später im ungarischen Parlament vertrat Miletić weitreichende jugoslawische Positionen: er überwand die österreich-slawischen Illusionen von der Gründung eines »slawischen Österreichs«, verwarf überwundene trialistischen Ansichten seiner Jugend und kam zur Erkenntnis, dass die jugoslawische Frage nur auf den Trümmern der habsburgischen Monarchie, in dem grossen, freien Jugoslawien, in dem ausser allen fremden Einflüssen bestehenden Jugoslawien, zu lösen ist.

O NACIONALNOM PITANJU U TEORIJI I PRAKSI KPJ U VOJVODINI DO 1929. GODINE

Dr Milenko Palić

U ovom prilogu proučavanja teorije i prakse KPJ o nacionalnom pitanju reč je o tome kako su se odnos i stav Partije o ovom važnom društveno-političkom problemu odražavali na Vojvodinu kao mnogonacionalnu pokrajinu, U PRVOJ DECENIJI POSLE PRVOG SVETSKOG RATA, dakle u prvim godinama postojanja KPJ i života Vojvodine u okviru Jugoslavije. To je vreme kada je KPJ, baveći se ovim pitanjem, često bila i na stranputici, na kojoj se našla sama ili su je na nju uputili drugi faktori.

U dosadašnjem proučavanju nacionalnog pitanja u teoriji i praksi KPJ u našoj istoriografiji Vojvodina se najčešće i ne spominje, a kada se to i čini, onda je to samo u vezi sa položajem i pravima nacionalnih manjina. Međutim, od 1925. godine, kada se u raspravu uključila i Komunistička internacionala, postali su aktuelni i kapitalni aspekti nacionalnog pitanja — pravo na samoopredeljenje do otcepljenja. S tim u vezi, u dokumentima KPJ govorilo se da Vojvodinu u okviru Jugoslavije treba tretirati kao anektiranu teritoriju s pravom na samoopredeljenje do otcepljenja.

U toku 1919. i 1920. godine, u procesu ujedinjavanja radničkih pokreta jugoslovenskih zemalja i borbe za komunističku orijentaciju, ponesena revolucionarnim zbivanjima i revolucionarnim raspoloženjima radnih masa širom Evrope i u tek stvorenoj Jugoslaviji, KPJ je videla uglavnom klasne ciljeve borbe i revolucije i bila uverena da tako najbolje doprinosi tada očekivanoj pobedi svetske proleterske revolucije. Zanemarivala je stvaranje koncepta jugoslovenske socijalističke revolucije i saveznike u njoj, iako su neki od njih već bili jako prisutni u društveno-političkoj stvarnosti. Među njima su bili i pokreti ugnjetavanih nacija i nacionalnih manjina.[1]

[1] R. Čolaković, *Borba Komunističke partije Jugoslavije za rešenje nacionalnog pitanja*, Beograd 1959, 13.

U svom Programu iz 1919. godine Partija se izjasnila za »jednu nacionalnu državu sa najširim autonomijama u oblastima, okruzima i opštinama«, a 1920. godine je takođe stajala »na braniku ideje nacionalnog jedinstva«.[2]

Partija, dakle, nije uočavala postojanje nacionalnog pitanja u novostvorenoj jugoslovenskoj državi, nije videla da u njoj jedna nacija, odnosno njena buržoazija kao vladajuća klasa, koristeći se stečenim pozicijama i drugim okolnostima, ugnjetava ostale nacije i nacionalne manjine. Međutim, protestovala je protiv pljački, nasilja i progona u raznim delovima zemlje, koje su činili vladajući velikosrpski režim i dvor, mada ovakve postupke u to vreme još nije kvalifikovala kao dominaciju jedne nacije nad ostalima.

U VOJVODINI su ova aktivnost i funkcija Partije bile čak veoma vidljive.[3] Suprotno grupici socijaldemokrata oportunista, tada bez ikakvog stvarnog uticaja na proletarijat i na radnički pokret, zbivanja i prilike u Vojvodini su Partiju, pre svega u klasnom smislu, oštro konfrontirale sa vladajućim kapitalističkim režimom, ali takođe i sa svim pitanjima nejednakog odnosa režima i društva prema, inače, mnogonacionalnom stanovništvu ove pokrajine.[4] Naročito je diskriminatorski i šovinistički odnos bio prema Mađarima i Nemcima — u ratu pobeđenim nacijama.

Ne ulazeći ovde šire u ovaj zaista složen problem, ukazujemo samo na činjenicu da su i objektivne okolnosti i prilike u Pokrajini upućivale Partiju na borbu za zaštitu prava i položaja nacionalnih manjina više nego u drugim delovima zemlje. To je za Vojvodinu specifično kada je reč o odnosu Partije prema nacionalnom pitanju.

Naime, najveći deo radničke klase u Vojvodini u ovim godinama sačinjavao je proletarijat mađarske i nemačke nacionalnosti.[5] Pripadnici prve od njih činili su i najveći deo inače veoma mnogobrojnog poljoprivrednog bezemljaškog proletarijata na selu. Tako se KPJ, organizujući i angažujući proletarijat u Vojvodini u sindikalnoj i političkoj borbi veoma brzo i logično našla na terenu borbe za prava i interese nacionalnih manjina, proletarijata iz njihovih redova na prvom mestu. Na taj način ona je otpočela i borbu za nacionalna prava manjina u celini, zatim za doslednu i pravičnu agrarnu reformu, za povezivanje sa selom, odnosno, sa siromašnim seljaštvom, preko poljoprivrednog proletarijata itd. To je, dakle, značilo da se Partija

---

[2] Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije II, Beograd 1949, 14, 42.

[3] Radnička štampa iz ovih godina u Vojvodini *Radnički list* (Novi Sad), *Közakarat* (Veliki Bečkerek), *Szervezett Munkás* (Beograd, Subotica) i dr. i izvan Vojvodine *Radničke novine, Organizovani radnik, Radnik, Okovani radnik* (Beograd), *Riječ radnika i seljaka, Organizierter Arbeiter* (Osijek) i dr. obiluju napisima o neravnopravnom položaju nacionalnih manjina u agrarnoj reformi i na brojnim drugim relacijama života u Vojvodini.

[4] U Vojvodini su živele sledeće nacionalnosti: Srbi, Mađari, Nemci, Hrvati (Bunjevci), Slovaci, Rumuni, Rusini i drugi.

[5] Bilo je to rezultat ekonomskih i političkih procesa poslednjih decenija 19. i prvih decenija 20. veka. Pošto se u okviru mađarske i nemačke nacionalnosti u Ugarskoj proces imovinske i političke diferencijacije i polarizacije izvršio ranije nego kod drugih, to su Mađari i Nemci najpre postali zanatski, fabrički i poljoprivredni radnici, odnosno, proletarijat.

u Vojvodini, sticajem objektivnih okolnosti, brzo našla na dobrom putu u nizu bitnih pitanja svoje politike, što nije bio slučaj sa njenim delovanjem u drugim delovima zemlje, odnosno sa Partijom u celini. To je takođe jedna od specifičnosti Vojvodine u vezi sa radom KPJ.

Ovakva njena aktivnost i nastojanja u Vojvodini, naročito su bili značajni zbog činjenice što je neproleterski deo pripadnika neslovenskih nacionalnosti (Mađari, Nemci, Rumuni) u prvim posleratnim godinama ostao politički pasivan očekujući da po konačnoj odluci mirovne konferencije ova pokrajina ne ostane u sastavu Jugoslavije. Naime, zahvaljujući KPJ, u Vojvodini se politički aktivirao najpre proletarijat iz redova mađarske i nemačke nacionalnosti, a tek od 1922. godine i njihov građanski deo.[6]

Nastojanja KPJ da u Vojvodini sindikalno i politički aktivira proletarijat, pa i njegov deo iz redova neslovenskih nacionalnih manjina, kao i činjenice što je zbog specifičnosti vojvođanskih prilika brzo morala da se pozabavi i delom problema iz domena nacionalnog pitanja, zatim problemima agrarne reforme i svog povezivanja sa selom —, veoma povoljno su se odrazili na njene rezultate rada i uspehe u Vojvodini tokom 1919. i 1920. godine. To je na prvom mestu njen neosporni uticaj na celokupan radnički sindikalni pokret u Vojvodini[7] i njen uspeh u aktiviranju revolucionarnih sindikata u razbuktavanju klasne borbe proletarijata do značajnih razmera. To je i poznato masovno učešće proletarijata iz redova najugnjetenijih nacionalnih manjina u revolucionarnom radničkom pokretu i spremnost proletera da na izborima za Konstituantu, 1920. godine, glasaju za kandidate KPJ.[8] Ona je u svom Programu stajala »na braniku ideje nacionalnog jedinstva«, ali se u svakodnevnoj političkoj i agitaciono propagandnoj delatnosti odlučno izjašnjavala za jednaka prava svih nacija i nacionalnih manjina. Na ovim izborima dobila je najviše glasova na selu.[9] Iako njen odnos prema selu i seljaštvu u celini nije bio pravilan, ona je u Vojvodini preko seoskog proletarijata utvrđivala svoje veze sa selom. To je, najzad, i činjenica da je KPJ na ovim izborima dobila dvostruko više glasova i mandata od oportunističke Socijaldemokratske partije.[10] Mada je KPJ u pitanju agrarne reforme u ovo vreme bila za seoska veća, a ne da zemlja postane vlasništvo seljaka, ipak je, pošto je buržoaska agrarna reforma bila u toku, insistirala na doslednoj reformi i na pravu bezemljaša svih nacionalnosti na zemlju. Treba takođe i podvući da je baš u ovo vreme socijaldemokratski lider Vitomir Korać u svojstvu ministra kraljevske vlade sprovodio agrarnu reformu proklamovanu 1919. godine.

---

[6] Mađarska, Nemačka i Rumunska partija osnovane su početkom 1922.

[7] Tokom 1919. i 1920. godine socijaldemokrati su u Vojvodini bili bez ikakvog uticaja na radnički sindikalni pokret. To su i oni sami izjavljivali (Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Zbirka Vitomira Koraća 9061/I 2—1, 1921); *Sloboda*, Novi Sad, 11. I 1925, 4.

[8] Režim je uskratio pravo glasa pripadnicima neslovenskih nacionalnih manjina pod izgovorom da ga oni mogu dobiti tek pošto istekne rok njihovom pravu na optiranje (iseljenja iz Jugoslavije) tj. do januara 1922. godine (*Jedinstvo*, Novi Sad, 18. II 1922, 1).

[9] D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 387 cc.

[10] Isto.

Na primeru Vojvodine dakle, pokazalo se da, ako politička akcija odgovara sadržini aktuelne društvene problematike, onda ona daje i rezultate, bez obzira na generalne stavove o bitnim pitanjima.

Međutim, tokom 1921. godine, donošenjem Obznane, a zatim i Zakona o zaštiti države, režimu je pošlo za rukom da i u Vojvodini jednako uspešno i potpuno razbije i dezorganizuje revolucionarni radnički pokret, kao što je učinio i u svima drugim delovima zemlje. Osim toga, i u Vojvodini su najšire radne mase za duže vreme ostale indolentne prema pokretu, odnosno, nezainteresovane za organizovanje. Naime, tokom obnavljanja organizacija revolucionarnog radničkog pokreta od 1922. godine — najpre Nezavisnih sindikata, a zatim Nezavisne radničke partije i Saveza radničke omladine, proces okupljanja proletarijata oko njih i politike Partije tekao je vrlo sporo. Do 1925. godine je u ovim organizacijama bilo obuhvaćeno jedva do 5% od ukupnog broja radnika, da bi taj procenat do 1929. godine porastao do 7—10%, čemu svakako treba dodati otprilike još toliki broj onih koji formalno nisu bili organizovani ali su učestvovali u većini akcija koje je vodila Partija, kao što su protestni zborovi protiv nezaposlenosti i gladi, protiv policijskih progona članova i organizacija revolucionarnog radničkog pokreta, zatim u predizbornim aktivnostima itd.

Razloge sporom ponovnom prikupljanju radnika u organizacije treba tražiti najpre u činjenici, tačnije u skupu činjenica koje su bile rezultat nemoći, nesposobnosti Partije da zaštiti interese proletarijata pred naletom reakcije i nasilja pod režimom Obznane i Zakona o zaštiti države. Nesumnjivo je to u najvećoj meri proisticalo iz nesposobnosti tadašnjeg partijskog rukovodstva koje nije pripremilo Partiju i revolucionarne sindikate za otpor nasiljima režima protiv revolucionarnog radničkog pokreta. To rukovodstvo je zanemarivalo stvaranje jasne koncepcije jugoslovenske socijalističke revolucije i obezbeđivanje njenih saveznika iako je o revoluciji pisalo i govorilo naveliko. Ono je suviše verovalo u buržoasku zakonitost, parlamentarnost i demokratičnost[11] i tako onemogućilo Partiju da se i u vanrednim uslovima progona održi i dalje razvija revolucionarni proces. Razloge ovome naravno treba tražiti i u poznatim nastalim nesporazumima i sukobima u Partiji posle 1922. godine oko bitnih pitanja partijske politike, koji su zatim prerasli i u frakcijske sukobe.

Pokazalo se, dakle, nedovoljnim što je Partija samo u Vojvodini, sticajem objektivnih okolnosti, već tokom 1919—1920. godine uočavala neke od bitnih društvenih problema i na njih reagovala u svom svakodnevnom političkom i agitaciono-propagandnom radu bez obzira na stavove o tim pitanjima u svojim osnovnim dokumentima. Samo, to ni u Vojvodini nije moglo da je poštedi poraza koji je pretrpela i u celoj zemlji usled nesposobnosti da i dalje uspešno vodi revolucionarni proces.

---

[11] Nezadovoljan ovakvim postupcima partijskog rukovodstva, a naročito njegovom neodlučnošću da pozove proletarijat da pruži otpor nasiljima režima, jedan broj mladih članova Partije organizovao je i izvršio atentate na regenta (29. juna 1921) i na ministra unutrašnjih dela (21. jula 1921) što je KPJ odvelo na stranputicu klasne borbe jer individualni teror nije bio metod borbe komunističkog pokreta ni pre ni posle toga.

Kada se tokom 1923. godine, posle Druge zemaljske konferencije KPJ, otvorila diskusija o potrebi analiziranja i zauzimanja stavova o nizu aktuelnih društveno-političkih pitanja i unutar partijskih problema kao o bitnim pitanjima partijske politike, članstvo i organizacije u Vojvodini su podržali predlog i stav levičara[12] i u nacionalnom pitanju, tada prvi put u osnovi pravilnom prilazu i gledanju na ovaj problem.

Vojvođanska organizacija ilegalne KPJ bila je upravo u procesu obnavljanja u ovo vreme. Naime, tokom prve polovine 1923. godine obnavljale su rad pojedine mesne organizacije, a polovinom iste godine, neposredno posle Druge zemaljske konferencije, njihov rad je objedinjen obnovljenim oblasnim komitetom sa sedištem u Zrenjaninu (tada Veliki Bečkerek).[13] Do kraja iste godine obnovljen je i rad drugog oblasnog komiteta u Vojvodini — u Novom Sadu.[14] Prema nepotpunim podacima, u ovo vreme je u Vojvodini bilo 8 mesnih organizacija sa ukupno 41 članom.[15] Tokom druge polovine 1923. godine u Vojvodini se osniva i više mesnih organizacija Nezavisne radničke partije.[16] Do početka 1924. godine — vremena održavanja Treće zemaljske konferencije KPJ, u Vojvodini je delovalo 10 mesnih organizacija i dva povereništva Nezavisne radničke partije, sa oko 250 članova.[17]

To su bile partijske snage koje su u Vojvodini proučavale onih nekoliko poznatih rezolucija, među kojima i o nacionalnom pitanju, usvojenih na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ i na Prvom referendumu Nezavisne radničke partije Jugoslavije, u januaru 1924. godine. O učešću partijskih aktivista iz Vojvodine u prethodnoj diskusiji, naročito u radničkoj štampi, o nacionalnom i drugim pitanjima i problemima, tokom druge polovine 1923. godine nema podataka. Ima ih, međutim, u diskusiji na referendumu Nezavisne radničke partije. U novosadskoj mesnoj organizaciji, dva člana (bilo ih je ukupno 35) protivila su se stavu u rezoluciji o nacionalnom pitanju o pravu na otcepljenje sa motivacijom da cepanje teritorije Jugoslavije nije u interesu radničke klase, pa takav stav ne treba ostaviti ni u rezoluciji.[18] Međutim, ovde kao i u svim organizacijama u Vojvodini, rezolucija o nacionalnom pitanju, kao i sve ostale, usvojena je jednoglasno.

U daljem svakodnevnom političkom i agitaciono-propagandnom radu Partije u Vojvodini ne zapažaju se, međutim, bitnije izmene. Naime, radnički listovi (partijski i sindikalni) slično kao i ranije, donose članke u kojima se brane ljudska i narodnosna prava pripadnika nacionalnih manjina, kritikuje polovična i nepravična agrarna reforma i nerešeni agrarni

---

[12] Deo rukovodilaca i aktivista KPJ koji su bili na liniji revolucionarnog kursa u politici Partije i revolucionarnog radničkog pokreta u celini.

[13] ACK SKJ mf 46, 254 (748—762).

[14] Istorijski arhiv Vojvodine, Sremski Karlovci, fond Okružnog suda Novi Sad K—306/1925.

[15] ACK SKJ mf 46, 255 (529 cc i 692 cc).

[16] M. Palić, *Nezavisna radnička partija Jugoslavije u Vojvodini, Tokovi revolucije V*, Beograd 1970, 226.

[17] Podaci su nepotpuni. Mesne organizacije u Novom Sadu, Velikom Bečkereku i Subotici imale su ukupno oko 150 članova. Za ostala mesta su podaci još nepotpuniji.

[18] IAV OSNS K—1282/1924.

problem u celini i naročito diskriminatorski odnos prema bezemljašima neslovenskih nacionalnih manjina, demagoška istupanja građanskih partija u odnosu na proletarijat, naročito stranke nemačke, mađarske i rumunske nacionalne manjine. Svakodnevna aktivnost i partijskih i sindikalnih organizacija (Nezavisnih sindikata) kao i ranije usmereno je i na borbu za zaštitu prava i interesa pripadnika nacionalnih manjina. Ima se, dakle, utisak kao da se usvojenom rezolucijom o nacionalnom pitanju u praksi Partije u Vojvodini nije ništa bitnije izmenilo.

Ipak, tokom 1924. godine, izvori registruju više akcija, naročito javnih, izrazito usmerenih na borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja. Tako je na pokrajinskoj konferenciji Nezavisne radničke partije za Vojvodinu[19] detaljno analiziran položaj proletarijata i siromašnih seljaka iz redova nacionalnih manjina i ukazano na potrebu najsvestranijeg i svakodnevnog angažovanja Nezavisne radničke partije u odbrani njihovih prava.[20] U avgustu iste godine se i u Vojvodini rasturao protestni plakat Partije protiv nacionalističkih i šovinističkih ispada i provokacija na sokolskom sletu u Zagrebu.[21] U predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore (8. II 1925), započetoj krajem 1924. godine, članstvo i organizacije Nezavisne radničke partije u Vojvodini obraćaju se još neorganizovanom proletarijatu i iz redova nacionalnih manjina i pozivaju da se organizuje u revolucionarnom radničkom pokretu i aktivno se uključi u borbu za sva svoja ljudska i nacionalna prava i za ravnopravan tretman svih naroda i nacionalnih manjina u Vojvodini i u Jugoslaviji.[22]

Povodom agitaciono-propagandne aktivnosti u Nezavisnoj radničkoj partiji od druge polovine 1924. godine, kao i u vezi s tom aktivnošću u Vojvodini, treba ukazati na štetnost tada neaktuelne parole, u okviru rešenja nacionalnog pitanja, o stvaranju federacije radničko-seljačkih republika u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju, nasleđene od socijaldemokratskog radničkog pokreta pre prvog svetskog rata. U uslovima tek oslobođenih balkanskih naroda ispod turskog i austrougarskog jarma i iživljavanje nacionalizama njihovih buržoazija i malograđanstva, ova parola nije bila ni aktuelna ni realna. Osim toga, nju je režim obilno koristio da je tumači kao antidržavnu, a Partiju i revolucionarni radnički pokret kao antijugoslovenski, u službi tuđinu itd., i da time pravda gonjenje pripadnika revolucionarnog radničkog pokreta i uskraćuje im pravo na javnu političku aktivnost.

Nedovoljna jasnost ove parole bila je donekle i u protivrečnosti sa inače pozitivnim i poznatim stavom iz rezolucije KPJ o nacionalnom pitanju, usvojenom na Trećoj zemaljskoj konferenciji. A kada je na intervenciju Kominterne u stav o nacionalnom pitanju unesena ona obaveza i nastojanje da se Jugoslavija kao država razbije, onda je parola o federaciji radničko-

---

[19] Održana 2. marta 1924.

[20] *Radnik*, 15. III 1924, 7.

[21] IAV OSNS K—2670/1924.

[22] Isto K—306/1925.

-seljačkih republika delovala još više razbijački i antidržavno i još više od režima bila korišćena da pravda svoje gonjenje komunista.[23]

Interesantno je primetiti da su propagandni materijali (plakati, leci i drugo) koji su po zemlji slati iz Beograda (iz centra pokreta), po pravilu, sadržavali i stav o federaciji radničko-seljačkih republika u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju, dok plakati i leci sastavljani i štampani u Vojvodini nisu ga sadržali.[24]

Generalna i trajna zabrana rada Nezavisne radničke partije i privremena zabrana rada Nezavisnih sindikata 1924. godine, ali i njihove brojne slabosti i nedostaci u radu, sprečavali su i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini da bar agitacijom i propagandom više doprinese borbi za ravnopravnost nacija i nacionalnih manjina.

Od 1925. godine, dakle, od vremena kada je prema Jugoslaviji kao državi zauzet negativan stav u aktivnosti KPJ vezanoj za rešenje nacionalnog pitanja, u Vojvodini se više ne govori samo o ravnopravnosti naroda i nacionalnih manjina, nego se insistira i na pravu Vojvodine, tačnije, severnih delova njene teritorije na kojima postoji jača koncentracija mađarskog stanovništva, na samoopredeljenje do otcepljenja. Osim toga u Vojvodini se govori kao o delu Mađarske teritorije, koju je Jugoslavija anektirala. Koliko je ovo bilo nerealno i neadekvatno društveno-političkoj stvarnosti i raspoloženju čak i proletarijata iz redova mađarske nacionalne manjine u Jugoslaviji, najbolje potvrđuju rezultati preduzimanih mera u vojvođanskoj organizaciji KPJ da se doprinese realizaciji takve zamisli.

Da je i konkretna aktivnost u KPJ na ovo bila usmerena i započeta još tokom 1925. godine, potvrđuje zabeleška na plenumu Centralnog komiteta KPJ od 13. februara 1926. godine, u kojoj se kaže: »Još uvek neposvećivanje dovoljno pažnje pokretima nacionalnih manjina — nemačkom i rumunskom nacionalnom pokretu, a zbog Hortijevog belog terora u Mađarskoj i nepravilan, tj. negativan stav većine Mađara komunista prema mađarskoj iredenti u Vojvodini«.[25]

Pod pojmom »nacionalni pokret«, ovde se misli na građanske političke stranke neslovenskih nacionalnih manjina — Nemačku, Rumunsku i Mađarsku partiju u Vojvodini. Naime, zadatak koji je proisticao iz stava o nacionalnom pitanju, korigovanog stava Komunističke internacionale 1925. godine o Jugoslaviji koju treba razbiti, KPJ je mislila da realizuje tako, ili je bar delovala u tom pravcu, da se komunisti uključe u nacionalne pokrete, što je u konkretnom slučaju Vojvodine značilo u spomenute građanske političke partije neslovenskih nacionalnih manjina i tu utiču na one snage u njima koje deluju u pravcu razbijanja jugoslovenske teritorije, dakle, na tzv. iredentističke elemente u njima, s tim što će njihovu aktivnost kanali-

---

[23] To potvrđuju brojni sudski procesi vođeni protiv komunista u sudovima Vojvodine posle 1924. godine.

[24] IAV OSNS K—2670/1924 i K—306/1925.

[25] ACK SKJ fond Kominterne 75 (plenarna sednica Centralnog komiteta KPJ od 13. II 1926).

sati u revolucionarnom pravcu — valjda u pravcu stvaranja fronta proleterskih i građanskih demokratskih snaga, kao prelaznog oblika ka proleterskoj, socijalističkoj revoluciji. U pitanju je, dakle, bila ni originalna ni realna zamisao, naročito kada se imaju u vidu okolnosti kao što su malobrojne i za ovakav zadatak nedovoljno spremne snage u KPJ u ovo vreme, s jedne, i šovinizam, ekstremnost i reakcionarnost iredentističkih snaga i ciljeva, s druge strane.

Pošto se u Vojvodini najjače osećalo delovanje mađarskog iredentizma, mada se u vreme o kome je reč, u oceni snaga iredentističkih elemenata u Mađarskoj partiji i u oceni opasnosti od mađarskog iredentizma uopšte, nesumnjivo preterivalo, naravno, i sa ciljem da se onemogući ili bar ometa delovanje Mađarskoj partiji, u Vojvođanskoj organizaciji KPJ je aktivnost bila najpre usmerena u tom pravcu. Međutim, kao što se u citiranoj belešci na plenumu Centralnog komiteta KPJ vidi, u tome nije bilo uspeha. Zbog toga se u vreme održavanja Trećeg kongresa KPJ, u leto 1926. godine, u njegovoj rezoluciji o izveštaju Centralnog komiteta, zadaci za Vojvodinu ovako formulišu: »Voditi borbu protiv svih slučajeva ugnjetavanja nacionalnih manjina i protiv neprijateljske aneksije Vojvodine i suzbijati negativan stav jednog dela mađarskih drugova prema mađarskoj iredenti u Vojvodini«,[26] a u rezoluciji Kongresa o nacionalnom pitanju podvlači se da se Partija ne sme zadovoljiti samo apstraktnom propagandom prava na sadoopredeljenje do otcepljenja.[27]

Nastojanja da se na tome planu nešto konkretno učini potvrđuje i diskusija vođena na plenarnoj sednici Centralnog komiteta KPJ, održanoj 5—6. septembra 1926. godine, dakle, ubrzo posle njenog Trećeg kongresa. Na toj sednici, predstavnik Vojvodine[28] zahtevao je uputstvo za delovanje na zadacima u vezi sa nacionalnim pitanjem i postavio zahtev da Partija zauzme stav prema mađarskoj iredenti. S tim u vezi upoznaje plenum da u Vojvodini deluje Mađarska stranka, po karakteru građanska, u kojoj nema proletarijata, zatim da je policija ponudila jednom članu KPJ da uđe u tu partiju i uz dobar honorar otkrije u njoj iredentu i njenu aktivnost.[29] Predstavnik Vojvodine takođe je upoznao plenum sa stavom Mađara komunista u Vojvodini da ne žele da se učlane u Mađarsku partiju, jer je ona buržoaska i njeni su ciljevi i interesi tuđi proletarijatu. Zbog toga je insistirao na zauzimanju stava KPJ u pogledu Mađarske partije, iredente i u celom ovom problemu.[30]

Na ovo mu je dat odgovor da, u duhu stava KPJ o nacionalnom pitanju, članstvo KPJ ne sme da radi na suzbijanju iredentističke organizacije u Mađarskoj partiji, jer bi to značilo služiti srpskoj hegemonističkoj buržoaziji. Naprotiv, KPJ treba da se stavi na čelo tog pokreta, da ga kanališe u revolucionarnom pravcu i drži se parole o pravu na samoopredelenje do otcepljenja, kako se to postavlja i u Rezoluciji Trećeg kongresa KPJ o nacional-

---

[26] *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije II*, Beograd 1949, 98.
[27] Isto, 112.
[28] Pod imenom Lorand (nedešifrovani pseudonim).
[29] Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva unutrašnjih dela — Državna tajna policija za Banat, Bačku i Baranju (nesređena građa).
[30] ACK SKJ fond Kominterne 99/II (strane 9. i 42).

nom pitanju. U ovom smislu se partijskom sekretarijatu Vojvodine daje i konkretan zadatak: da prikupi podatke o partijskim snagama koje se mogu prihvatiti ovog posla, pa na osnovu njih da na jednoj pokrajinskoj konferenciji utvrdi plan rada za realizaciju ovog zadatka.[31]

Nema, međutim, sigurnih podataka o tome da li je planirana konferencija KPJ u Vojvodini i održana i da li je i koliko uopšte postupljeno prema pomenutoj direktivi. Ima, međutim, povoda za pretpostavku da je pomenuta analiza izvršena, s obzirom na okolnost da KPJ u ovo vreme u Vojvodini jača i konstituiše se u pokrajinsku organizaciju (umesto ranije dve oblasne) sa pet okružnih komiteta, da antifrakcijski opredeljene snage u njoj, prvi put posle Obznane čine uspešan korak i na obnovi rada SKOJ u Vojvodini, da postiže uspehe na organizacionom i akcionom jačanju Nezavisnih sindikata itd.

Na to ukazuju i podaci iz izveštaja Politibiroa Centralnog komiteta KPJ Balkanskoj komunističkoj federaciji od 5. jula 1927. godine. U njemu se trezvenije ocenjuju prilike u Vojvodini i sa više realizma prilazi pitanju primene stava o samoopredelenju do otcepljenja iz rezolucije o nacionalnom pitanju. Naime, u izveštaju se kaže da politici nasilnog srbiziranja Vojvodine od sprske hegemonističke buržoazije, propagandi za priključenje Vojvodine Mađarskoj uz podršku imperijalističkih krugova iz Engleske sa lordom Rotemitom na čelu[32] i dvoličnoj ulozi mađarske buržoazije u Jugosloviji, odnosno, njenom koketiranju sa iredentom iz Mađarske i istovremenom služenju i srpskoj buržoaziji, KPJ treba da suprostavi takvu agitaciju i propagandu za pravo na samoopredeljenje do otcepljenja u kojoj će se mađarskom radništvu i seljaštvu objašnjavati da oni svoje nacionalno i socijalno oslobođenje ne mogu postići u savezu sa engleskom imperijalističkom buržoazijom, Hortijevim režimom belog terora i svojom dvoličnom buržoazijom, nego samo u savezu sa radnicima i seljacima svih jugoslovenskih naroda...[33]

Ukoliko su ovakve formulacije zasnovane na pomenutim analizama i ocenama i na raspoloženju proletarijata u Vojvodini, onda se može pretpostaviti da su analize dale negativne rezultate. Ocenjeno je da KPJ u Vojvodini i pored svog tadašnjeg neospornog jačanja ipak nije imala snage za bilo kakvo uspešno delovanje u Mađarskoj partiji u smislu revolucionisanja iredentističkih snaga u njoj. Bilo bi to i nerealan i rizičan poduhvat, jer komunisti Mađari u Vojvodini neće da ulaze u Mađarsku stranku bez obzira što je to partijska direktiva. Ne bi to moglo objasniti proletarijatu, naročito mađarske nacionalnosti, koji je bio apsolutno neprijateljski raspoložen prema Mađarskoj stranci s obzirom na njen buržoaski karakter i na činjenicu da su pripadnici ove stranke — zemljoposednici, fabrikanti i drugi vlasnici sredstava za proizvodnju bezobzirno eksploatisali i mađarski proletarijat u Vojvodini.[34]

---

[31] Isto.

[32] Lord Rotemir (Rothemeer) je u to vreme bio finansijer jednog dela štampe u Engleskoj.

[33] ACK SKJ fond Kominterne 114/III (strana 13).

[34] ACK SKJ mf 183/703 (1—139) i dr.

Tako je, po ovome sudeći, zahvaljujući sugestijama i iskustvima partijskog kadra u Vojvodini, u izgrađivanju odnosa prema nacionalnom pitanju, a naročito prema aktivnosti na planu otcepljenja Vojvodine iz sastava Jugoslavije, centralno partijsko rukovodstvo ipak zauzelo realniji stav, ali izgleda samo u jednom trenutku — u svom izveštaju Balkanskoj komunističkoj federaciji i ne u formi konkretnog i razrađenog koncepta primene nacionalne politike Partije u Vojvodini, s obzirom na njene specifične prilike i druge okolnosti, jer je nesporazuma u ovome, odnosno kritika upućivanih od strane Centralnog komiteta KPJ komunistima u Vojvodini što neće da se povežu sa iredentom bilo i docnije. Osim toga, iz Vojvodine se i dalje zahtevalo da se u centralnom rukovodstvu Partije konačno izgradi stav o nacionalnom pitanju s obzirom na vojvođanske specifične prilike,[35] naročito s obzirom na okolnost da KPJ nije zauzimala odlučan i negativan stav prema iredenti, posebno onoj iz Mađarske. Njenu su propagandu komunisti u Vojvodini ocenili kao razornu s obzirom da je već u ovo vreme počela da utiče i na neobavešteni deo proletarijata mađarske nacionalnosti, jer je KPJ oklevala da zauzme stav, odnosno da tu propagandu osudi kao suprotnu interesima proletarijata.

Međutim, zauzeto frakcijskim sukobima, centralno partijsko rukovodstvo se nije bavilo bitnim pitanjima partijske politike. Angažovano poznatim Otvorenim pismom Komunističke internacionale članovima KPJ 1928. godine i pripremama za IV kongres Partije, nije ovim pitanjima mogla više pažnje da posveti ni partijsko rukovodstvo iz druge polovine 1928. godine, inače poznato kao antifrakcijski opredeljeno, mada je ono svojim radom doprinelo konsolidovanju prilika i u partijskoj organizaciji Vojvodine. Tako se u rezoluciji o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ, donesenoj na IV kongresu, o Vojvodini i dalje govori kao o anektiranoj teritoriji, ali se u vezi s pravom mađarske nacionalne manjine u severnoj Vojvodini na samoopredeljenje do otcepljenja podvlači da radnici i seljaci Mađari ne mogu svoje oslobođenje očekivati sa svojom buržoazijom i Hortijevim režimom, nego samo u savezu sa radnicima i seljacima Jugoslavije...[36]

Iako ne na osnovu dovoljno konkretnih podataka, za kojima treba i dalje tragati, mogli bismo, dakle, zaključiti da je neprihvatanjem ponuđenog rešenja o obaveznom izdvajanju Vojvodine (tj. njenih severnih delova) iz sastava Jugoslavije, vojvođanska partijska organizacija, posle 1925. godine, objektivno stvorila svoju koncepciju borbe za rešenje nacionalnog pitanja, s obzirom na vojvođanske prilike i specifičnosti. Po toj se zamisli i dalje imala voditi borba za ravnopravnost svih nacija u savezu, na prvom mestu, sa proletarijatom Jugoslavije, a odbacujući bilo kakav i iz bilo kojih razloga savez sa snagama tuđim i neprijateljskim proletarijatu prihvatajući i stav da je stvaranje i postojanje Jugoslavije progresivna pojava i u interesu njenih naroda i nacionalnih manjina.

---

[35] ACK SKJ fond Kominterne 137/III (46—47).

[36] *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije II*, Beograd 1949, 163.

THE NATIONAL PROBLEM IN THEORY AND PRACTICE OF THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY IN VOJVODINA UNTIL 1919

Summary

The present paper is a contribution to the study of practical measures and activites taken by the Yugoslav Communist Party, organization for Vojvodina. The activities were taken in order to contribute to the solution of the national problem in Yugoslavia and in Vojvodina. The struggle was carried out in accordance with the directive of the Commintern of 1925, adopted by the central leadership of the Yugoslav Communist Party. The directive also contained the statement that the communists should engage in the struggle to break up the Yugoslav state which was a creation of the imperialistic peace concluded at Versailles in 1919.

According to the recommendations of the leadership of the Yugoslav Communist Party the struggle should have been carried out by helping the irredentist elements within the ranks of the Hungarian middle class population living in Yugoslavia, as well as in the neighbouring Hungary. The task was assigned to those members of the Communist Party who were of Hungarian nationality.

The party organization for Vojvodina, including its members belonging to the Hungarian nationality, energetically rejected such a conception with the explanation that the proper place of the proleterians of Vojvodina, regardless of their nationality, was within the ranks of the Yugoslav proletariate. Also the opinion was expressed that this was the only way to lead a successful struggle for the liberation of the proletariate from the capitalistic yoke and for the national freedom.

POLOŽAJ, FUNKCIJE I ZADACI DRUŠTVENO-POLITIČKIH ORGANIZACIJA I SAVEZA KOMUNISTA U USTAVNOM I POLITIČKOM SISTEMU

Dr Marijana Pajvančić

»Za uspješno funkcionisanje i dalji razvitak našeg sistema socijalističkog samoupravljanja izuzetan značaj imaju društveno-političke organizacije, koje u okviru Socijalističkog saveza čine front socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu... Nijedan društveni sistem, pa ni sistem socijalističkog samoupravljanja ne može funkcionisati sam po sebi. Svojom svesnom aktivnošću njega uvek nose one snage koje su vladajuće u društvu.«

(J. B. Tito *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*, referat na XI kongresu SKJ, Beograd 1978, 46—47)

Položaj, uloga i način delovanja društveno-političkih organizacija, pa i Saveza komunista, kao snaga koje idejno i politički usmeravaju razvitak socijalističkog samoupravljanja menjao se u pojedinim etapama razvitka ustavnog i političkog sistema.

Ustavni sistem, ustanovljen Ustavom SFRJ iz 1963. godine napušta tradicionalistički stav klasične ustavnosti u društveno-političkim organizacijama kao kategorijama izvan Ustava i ustavnog sistema, kao institucijama koje ne čine integralni deo celine ustavnog i političkog sistema, već deluju izvan njega. Ustav SFRJ u ovakvom određenju samo polazi od društvene realnosti koja pokazuje da su društveno-političke organizacije sastavni i neodvojivi deo i elemenat celine ustavnog i političkog sistema u kome deluju i ostvaruju svoje društvene funkcije. U tom smislu, ustavno uređivanje materije i pitanja koja se odnose na položaj, funkcije i posebno na način delovanja i ostvarivanja funkcija društveno-političkih organizacija u celini ustavnog i političkog sistema, ne znači istovremeno i težnju da se ustavnom sankcijom kontro-

liše njihovo delovanje u političkom sistemu, već da se njihov stvarni položaj, funkcije i delovanje u ustavnom sistemu izraze i kroz sistem ustavnih normi.

Odeljkom VIII Osnovnih načela Ustav SFRJ obuhvata u celini položaj i ulogu kao i delovanje društveno-političkih organizacija u ustavnom i političkom sistemu, izražavajući tako ne samo njihove funkcije, prava i dužnosti, već i odgovornost za ukupan razvitak ustavnog i političkog sistema.

Ustavom SFRJ iz 1974. godine[1] društveno-političke organizacije se i institucionalno ugrađuju u celinu ustavnog i političkog sistema kao politička osnova delegatsko-skupštinskog sistema. Na taj se način izgrađuju i normativni preduslovi za kvalitativnu izmenu »pravaca i načina demokratske komunikacije između društveno-političkih organizacija i samoupravno i demokratski organizovanih radnih ljudi, to jest, njihovih samoupravnih zajednica i njihovih samoupravnih i drugih društvenih organa i organizacija«.[2] Društveno-političke organizacije i Savez komunista su integralni deo ustavnog i političkog sistema u kome ostvaruju svoje funkcije delujući kao unutrašnja subjektivna pokretačka snaga celine sistema. Sadržina, karakter i način delovanja društveno-političkih organizacija, pa i Saveza komunista, u delegatskom sistemu određeni su prvenstveno položajem i ulogom koju ove organizacije imaju u ostvarivanju svojih funkcija u celini ustavnog i političkog sistema. Pri tom je neophodno imati u vidu da društveno-političke organizacije ostvaruju svoju ulogu u delegatskom sistemu, u osnovi, na dva različita područja, pa se i sadržaj delovanja kao i metode delovanja u ostvarivanju njihovih prava i dužnosti i odgovornosti razlikuju i u zavisnosti su od područja na kome društveno-političke organizacije ostvaruju svoje funkcije.

Prvi od oblika delovanja ostvaruje se u neposrednoj aktivnosti društveno-političkih organizacija u delegacijama društveno-političkih organizacija i kroz ostvarivanje funkcija društveno-političkih veća skupština društveno-političkih zajednica. Ove se funkcije prvenstveno ostvaruju kroz sistem prava i dužnosti društveno-političkih organizacija u radu njihovih delegacija, u međusobnim odnosima delegacija i delegata, kao i u raznovrsnim i po sadržini i oblicima bogatim odnosima sa delegatskim telima. Delovanje društveno-političkih organizacija u ovom segmentu delegatsko-skupštinskog sistema ostvaruje se prvenstveno u pitanjima osnovnih pravaca i ciljeva razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i odnosa u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja u procesima vršenja političke vlasti i primena u njenom karakteru i oblicima ostvarivanja u pravcu podruštvljenja političke vlasti. Na taj način, društveno-političke organizacije ostvaruju svoje ustavne funkcije kao vodeće subjektivne snage socijalističkog razvoja i preuzimaju i same deo odgovornosti za razvitak socijalističkog samoupravljanja. One su, kao sastavni deo celine delegatskog sistema, njegova unutrašnja subjektivna pokretačka snaga, delujući unutar delegatskog sistema kao njegov integralni deo, a ne kao snaga spolja i izvan celine sistema.

Drugi oblik delovanja društveno-političkih organizacija se ostvaruje u demokratskoj komunikaciji između društveno-političkih organizacija i samo-

---

[1] *Ustav SFRJ*, Odeljak VIII Osnovnih načela i član 145. i dalje.

[2] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Komunist, Beograd 1977, 175.

upravno i demokratski organizovanih radnih ljudi i građana u njihovim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Delujući u delegatskom sistemu i u radu delegacija i delegata osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica (u udruženom radu, u mesnim zajednicama), društveno-političke organizacije se demokratski organizuju oko delegatskog sistema kao osnove celokupnog političkog sistema. Ocenjujući ove tokove i nove društvene uslove u kojima deluju subjektivne snage socijalističkog društvenog stvaralaštva i integracije Edvard Kardelj piše: »U takvim uslovima organizovane snage društvene svesti gube svojstvo nosioca monopolskog raspolaganja političkom vlašću, iz kojeg je neminovno izvirala politička podela na partije, a pojavljuje se kao izraz određenih specifičnih samoupravnih interesa... Stoga se idejne i političke snage socijalističkog samoupravnog društva ne organizuju na osnovi opštih političkih podela, nego na osnovi opštih društvenih potreba samoupravnih interesa, koji se nameću u svakodnevnom demokratskom odlučivanju samoupravnih subjekata i njihovih delegacija u delegatskom sistemu... Prema tome naše društveno-političke organizacije nisu i ne treba da budu izborna tela radi borbe za vlast, kao što su to političke partije u parlamentarnom sistemu, nego specifičan oblik interesnog organizovanja radnih ljudi i građana u oblasti gde se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike, nauke, opštih društvenih interesa i slično.«[3] Imajući u vidu ustavne funkcije i odgovornost društveno-političkih organizacija za razvitak socijalističkog samoupravljanja, njihovo delovanje u delegatskom sistemu predstavlja jedini mogući put njihovog neposrednog povezivanja sa najširim krugom radnih ljudi i građana od kojih neposredno zavisi i moć njihovog stvarnog društvenog uticaja.

Ako posmatramo analizu funkcija društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu, ona nam pokazuje da je jedna od bitnih odlika delegatsko-skupštinskog sistema sadržana upravo u karakterističnim odnosima između subjekata delegatskog sistema. »Umesto klasičnog političkog poslanika kao eksponenta određene političke partije, u našem delegatsko-skupštinskom sistemu pojavljuje se kolektivna delegacija zajednice samoupravnih interesa u svim oblastima društvenog života, koja je eksponent zbiljskog čoveka kao nosioca konkretnih ličnih i društvenih interesa«.[4] Ova suštinska osnova za razlikovanje delegatskog sistema od sistema političko-predstavničke demokratije[5] određuje i značaj koji ima delegacija u skupštinskom sistemu i u procesu političkog odlučivanja u celini. Delegaciji pripada centralno mesto u skupštinskom sistemu i u procesu političkog odlučivanja u celini. Delegaciji pripada centralno mesto u skupštinskom sistemu. »Problematika delegacija sadrži gotovo celokupnu političku problematiku samoupravnih društvenih odnosa. U delegacijama i delegatskom sistemu politika prestaje da bude monopol tankog sloja profesionalnih političara, tehnobirokratije, politizirane intelektualne elite i stvarnih nosilaca klasne vlasti, a postaje stvar samoupravljačkih masa i njihovih samoupravnih zajednica.«[6]

---

[3] E. Kardelj, n. d., 191.
[4] E. Kardelj, n. d., 146.
[5] Dr Milan Matić, *Političko predstavljanje*, Radnička štampa, Beograd 1974.
[6] E. Kardelj, n. d., 155.

Svoju aktivnost delegacije društveno-političkih organizacija kao i delegacije Saveza komunista ostvaruju u procesu vršenja svojih prava, obaveza i odgovornosti prema onima koji su izabrali članove delegacije, u odnosima koje izgrađuje prema delegatima, zatim kroz onu dimenziju svojih funkcija kroz koju se uspostavljaju i razvijaju veze sa skupštinama društveno-političkih zajednica, prvenstveno kroz aktivnost i ostvarivanje funkcija društveno-političkih veća, i na kraju kroz razvijanje i izgrađivanje različitih i sadržajno bogatih međusobnih odnosa sa drugim delegacijama osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

Takvo ustavno određenje delegacije, koje delegaciju stavlja u centar odnosa između osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i delegatskih tela, kao i uloga koju Savez komunista ima kao idejna i politička avangarda radničke klase i kao činilac samoupravne svesti radnih masa u uslovima socijalističkog samoupravljanja, stavlja delegaciju Saveza komunista u takav položaj u celini ustavnog i političkog sistema u kome ona ostvaruje značajna prava i dužnosti. Način ostvarivanja tih prava i dužnosti delom se izražava u neposrednoj saradnji, izgradnji i ostvarivanju delegatskih odnosa i to kako u delegacijama društveno-političkih organizacija, tako i u delegacijama osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. To je utoliko značajnije što se delegacija ispoljava kao primarni centar izražavanja različitih samoupravnih interesa radnih ljudi i građana u njihovim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ovakav položaj i delovanje Saveza komunista u celini odnosa u delegatsko-skupštinskom sistemu izrasta neposredno iz iskustva i prakse naše socijalističke revolucije na svim etapama njenog dosadašnjeg istorijskog razvitka. »Istorija KPJ daje nam mnogo dokaza da je ona u svojoj revolucionarnoj aktivnosti bila uspešna samo onda kada je svojom političkom aktivnošću znala da nađe put do najširih masa radnog naroda i kada je znala da se povezuje sa celokupnom progresivnom i demokratskom strukturom društva... Partija može da vrši svoju istorijsku i revolucionarnu misiju samo onda kada postane stvarni faktor u društvu, a to znači onda kada je ona na takav način demokratski povezana sa širokim radnim masama i sa progresivnom i demokratskom strukturom društva da ga može i menjati, odnosno uticati na njegovo menjanje.«[7]

Polazeći od toga, kao i od činjenice da se naš politički sistem zasniva na samoupravljanju a ostvaruje kroz delegatski sistem, dakle, da počiva na radnim ljudima i građanima povezanim međusobnim interesima i organizovanim u udruženom radu i drugim područjima društvenog rada i stvaralaštva, Savez komunista ostvaruje svoju istorijsku ulogu uvek na onim mestima gde se odvija samoupravna i politička aktivnost radnih ljudi i građana. Takvi društveni uslovi u kojima Savez komunista razvija delovanje i ostvaruje svoje funkcije, objektivno nameću i traže nove i drugačije metode delovanja Saveza komunista, koji izgrađuju niz različitih demokratskih veza sa radnim ljudima i građanima i njihovim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, kao i u povezivanju sa svim socijalističkim snagama. Savez komunista deluje sa njima u uzajamnoj demokratskoj povezanosti, noseći svoj deo odgovornosti za ostvarivanje celokupnosti odnosa u političkom sistemu. Ostva-

[7] E. Kardelj, n. d., 193—194.

rujući svoje funkcije u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, Savez komunista deluje u političkom sistemu i nosi značajnu odgovornost za ostvarivanje delegatskog sistema kao i za ostvarivanje onih funkcija čijim se ostvarivanjem stiču uslovi za što povoljnije i neposrednije izražavanje, demokratsko prožimanje i susretanje različitih samoupravnih interesa radnih ljudi i građana i njihovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, i u tim procesima osigurava takvu integraciju različitih samoupravnih interesa, koja će doprinositi razvitku socijalističkog samoupravnog društva i biti zasnovana na dugoročnim istorijskim interesima radničke klase. U takvim okolnostima Savez komunista realno deluje kao unutrašnja pokretačka snaga delegatskog sistema i društvenog razvitka socijalističke samoupravne zajednice.

Društveni uslovi u kojima Savez komunista razvija svoje delovanje i ostvaruje svoje funkcije, objektivno nameću i traže nove i drugačije metode delovanja ove organizacije. U novim društvenim uslovima Savez komunista ne deluje samo i isključivo snagom svog političkog autoriteta, već prvenstveno snagom argumenata i ciljeva za čije se ostvarivanje zalaže. Zakonitosti razvoja socijalističkog samoupravljanja deluju u pravcu razvijanja aktivnosti Saveza komunista u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, jer se kao osnovni nosilac aktivnosti u razvoju socijalističkog društva javljaju radni ljudi i građani i samoupravna struktura društva, a ne aparat državne vlasti.

Imajući u vidu značaj funkcija koje Savez komunista ostvaruje u delegatskom sistemu, i polazeći od delegacije kao centralne institucije delegatskog sistema, kao neposrednog organa radnih ljudi i građana organizovanih u društveno-političke organizacije, ukazujemo na osnovna obeležja funkcija delegacija društveno-političkih organizacija i na ostvarivanje njihovih prava, dužnosti i odgovornosti.

Konkretne društvene funkcije, prava i dužnosti delegacije su brojne, ali ih je moguće grupisati u dve osnovne grupe.

Prva grupa prava i dužnosti vezuje se za one funkcije koje delegacije društveno-političkih organizacija imaju u procesu kandidovanja i izbora delegata u društveno-politička veća skupština društveno-političkih zajednica. U ovom domenu moguće je razlikovati one funkcije koje Savez komunista i društveno-političke organizacije ostvaruju u procesu izbora, u celini odnosa koji se među učesnicima izbora uspostavljaju, kao i uže područje njihovog delovanja, u neposrednim izborima za članove delegacija društveno-političkih organizacija i izbora delegata u društveno-politička veća skupština društveno-političkih zajednica. Karakter i obeležja izbora pokazuju da društveno-političke organizacije, a posebno Savez komunista, imaju i institucionalno a i u praksi značajne funkcije u procesu kandidovanja, ali se karakter, sadržina i način ostvarivanja ovih funkcija kvalitativno menjaju. One se prvenstveno ostvaruju u stvaranju pretpostavki i osiguravanju potrebnih uslova kao i u obezbeđivanju mogućnosti da radni ljudi i građani mogu samostalno i neposredno da obavljaju svoja prava, dužnosti i odgovornosti u procesu kandidovanja. U izbornim procesima Savez komunista, dakle, ne deluje kao politička partija, niti to čine društveno-političke organizacije, niti se najznačajniji deo svakodnevne i neposredne aktivnosti ovih subjektivnih snaga rea-

lizuju u izborima. U uslovima delegatskog odlučivanja i u delegatskom sistemu izborni proces, a posebno izborna procedura, pa čak ni sam čin izbora nemaju više takav značaj da se mogu oceniti kao centralni politički proces. Razlog ovome treba tražiti u karakteru odnosa koji se uspostavljaju i izgrađuju između subjekata delegatskog sistema, posebno između članova delegacija i delegata, izabranih u delegatska tela. Ovi su odnosi po svom obeležju trajnog karaktera. Međusobna veza izborne baze i delegata u predstavničkim telima ne prekida se nakon obavljenih izbora, već se trajno i iznova ostvaruje u svakom konkretnom slučaju u kome se donosi odluka u delegatskom telu. Kroz svaku odluku u ovom sistemu rekonstruiše se i proces izbora. To je posebno uočljivo u sredinama koje poznaju instituciju promenljivog delegata. Ako se u svakom procesu odlučivanja uspostavlja i objektivno ostvaruje i sam politički čin izbora, onda se može oceniti i sav značaj funkcija koje društveno-političke organizacije ostvaruju u ovom domenu.

Druga grupa prava i dužnosti delegacije Saveza komunista kao i delegacija društveno-političkih organizacija vezuje se za njihovo učestvovanje u procesu donošenja odluka u delegatskim telima. Odnosi u koje stupa delegacija u ovom procesu i koje, svojom aktivnošću i sama delom izgrađuje jesu višedimenzionalni. Oni su različiti po svojoj sadržini, načinu i obliku ispoljavanja i ostvarivanja. Ovi se odnosi izgrađuju kroz inicijative za rešavanje određenih pitanja za čijim rešavanjem postoji neposredan interes. Oni se, takođe, ostvaruju u procesu izgrađivanja smernica i stavova kao osnova za opredeljivanje delegata prilikom odlučivanja u društveno-političkim većima skupština društveno-političkih zajednica. Ostvarujući svoje funkcije u procesu donošenja odluka u delegatskim telima, delegacija Saveza komunista se javlja i kao primarni centar izražavanja određenih interesa i nosilac tih interesa u procesu odlučivanja. Takođe, Savez komunista deluje i u delegacijama i konferencijama delegacija radnih ljudi i građana i njihovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. U tim procesima Savez komunista deluje kao nosilac političke svesti radnih ljudi i građana u socijalističkom samoupravnom društvu, ostvarujući svoje funkcije sa pozicija razvoja aktivnog i stvaralačkog odnosa prema bližim i daljim ciljevima razvoja socijalističkog društva. »Da bi se učvrstila takva uloga Saveza komunista, neophodno je da se on neprekidno izražava, pre svega, kao ona stvaralačka snaga koja je sposobna da ukazuje kako na puteve razrešavanja tekućih društvenih protivurečnosti, tako i na perspektive i pravce daljeg napretka socijalizma i samoupravne demokratije, odnosno na puteve, oblike i sredstva za njihovo neposredno i dugoročno ostvarivanje. Neophodno je razvijati tu njegovu sposobnost da ujedinjuje marksističku teoriju i socijalističku praksu, da povezuje iskustva sa dugoročnom vizijom, revolucionarnu doslednost sa demokratskim realizmom ne samo zato što Savez komunista jedino na taj način može da stiče poverenje radnih masa, nego i u cilju obezbeđivanja i učvršćivanja njegovog unutršnjeg jedinstva. Jer, jedinstvo se ne stvara toliko statutarnom disciplinom koliko zajedničkim pogledom na neposredne i dugoročne ciljeve zajedničke borbe za bolji sutrašnji dan radnog čoveka i za napredak socijalizma uopšte.«[8]

[8] E. Kardelj, n. d., 202.

U toj funkciji društveno-političke organizacije se javljaju kao nosioci procesa demokratskog usklađivanja samoupravnih interesa različitih subjekata delegatskog sistema, stvarajući pretpostavke i uslove da se pojedinačni, odnosno grupni, parcijalni samoupravni interesi usklađuju sa širim opštedruštvenim interesima i pravcima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Ovu svoju značajnu ulogu Savez komunista stalno izgrađuje u skladu sa razvojem društvenih odnosa i samoupravljanja, utičući na ove procese kao svesna, idejna usmeravajuća društvena snaga.[9] Na taj način ostvaruje se i integrativna funkcija ovih organizacija u celini ustavnog i političkog sistema. U delegacijama se, naime, susreću raznovrsni samoupravni interesi, koji se u međusobnom uticaju i integraciji usklađuju stvarajući osnove širih društvenih interesa. U toj funkciji delegacije, a posebno delegacije radnih ljudi i građana organizovanih u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, javljaju se ne samo kao centar izražavanja različitih samoupravnih interesa subjekata delegatskog sistema, već i kao takva tela i institucije ustavnog sistema u kojima se pojedinačna moć transformiše u ukupnu društvenu moć udruženih i međusobno interesno povezanih radnih ljudi i građana. Bitna zajednička karakteristika i obeležje ovih procesa je njihov demokratski, javni i samoupravni karakter. U takvim uslovima sadržina i način delovanja Saveza komunista postaju složeniji, višedimenzionalni i usmereni na osnovne pravce razvoja socijalističkog društva. Jer, »upravo tu, u demokratskim delegatskim telima, zajedno sa samoupravljačima i svim socijalističkim snagama, u odgovornoj demokratskoj borbi mišljenja i slobodi postavljanja alternativa, Savez komunista treba da se bori za afirmaciju svoje politike i svojih stavova«.[10] To, dakle, pretpostavlja delovanje Saveza komunista u sistemu, unutar njegovih tela i institucija, na demokratski način, jer u »sadašnjem ustavnom sistemu glavni nosilac akcije u razvoju našeg društva nije više državni aparat, nego samoupravna struktura društva.«[11] Takva uloga društveno-političkih organizacija obeležava ove organizacije ne samo kao najširu političku osnovu delegatskog sistema, već i kao konstitutivni elemenat tog sistema.[12]

Istraživanja delegatskog sistema, koja se obavljaju kroz jedinstveno istraživanje na nivou Jugoslavije[13] posebno prate i ulogu društveno-političkih organizacija u funkcionisanju i ostvarivanju delegatskog sistema. Analiza podataka dobijenih istraživanjem pokazuje da su prisutne i određene slabosti i teškoće u ostvarivanju ustavom utvrđenih funkcija društveno-političkih organizacija.[14] Ukazujemo na neke od njih.

---

[9] Dr N. Pašić, *Socijalistički savez i podruštvljavanje politike*, Zbornik radova „Socijalistički savez u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja", Export-pres, Beograd 1978, 37—40.

[10] E. Kardelj, n. d., 180—181.

[11] Isto.

[12] E. Kardelj, n. d., 181.

[13] Kiro Hadži—Vasilev, *Delegatski sistem na startu*, Mladost, Beograd 1974, 32.

[14] Rezultati istraživanja obavljenih u toku pet godina objavljeni su delom u časopisu *Savremenost* broj 10/1978 i broj 1/1979. Podaci koji nisu publikovani nalaze se u Biblioteci Pravnog fakulteta u Novom Sadu.

Prvo, istraživanja delegacija pokazuju da nisu u dovoljnoj meri razvijene one dimenzije njenih ustavnih funkcija kroz koje se delegacija javlja ne samo u funkciji osnove delegatskog mandata, već kao osnovno sredstvo za transfer parcijalnih moći radnih ljudi i građana, organizovanih u društveno-političke organizacije u ukupnu društvenu moć u delegatsko-skupštinskom sistemu. Uočava se da u radu delegacija nisu uvek do kraja izgrađene, odnosno razvijene odgovarajuće horizontalne međusobne veze. Značaj ovakvih oblika povezivanja delegacija je ogroman, posebno u procesu političkog odlučivanja i donošenja odluka u delegatskim telima, u procesu izgrađivanja jedinstvenih smernica i stavova za rad delegata na bazi usaglašenih samoupravnih interesa. To pokazuje da delegacije ne ostvaruju svoju integrativnu funkciju u celini delegatskog sistema. Odsustvo povezivanja ovakve vrste slabi ustavni položaj delegacije, jer se ona ne osposobljava za obavljanje jedne od svojih najznačajnijih funkcija, a to je funkcija čije ostvarivanje treba da omogući da se proces odlučivanja u delegatskom telu organizuje i izvede na prethodno usaglašenim interesima onih subjekata koji u njemu učestvuju. U takvim uslovima, ulogu delegacije u usklađivanju parcijalnih, pojedinačnih interesa koje delegacija sobom nosi, preuzimaju druga tela unutar delegatske strukture, najčešće izvršni organi, stručne službe i sl. Razloge jačanju izvršnih i stručnih organa treba tražiti pre svega u tome što se oni javljaju u funkciji posredovanja između različitih samoupravnih interesa koji su prisutni u procesu političkog odlučivanja, ne retko u funkciji arbitrirajućeg faktora, što slabi ustavnu poziciju delegacija i njihovu stvarnu odgovornost za donetu odluku.

Drugo, zapaža se da nije dovoljno razvijeno delovanje društveno-političkih organizacija u radu delegacija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. I onda kada postoji, ono je više izraženo kroz aktivnost pojedinaca, nego kao trajna, organizovana svesna aktivnost ukupnog članstva društveno-političkih organizacija. Jer, društveno-političke organizacije, a posebno Savez komunista u ovim delegacijama ne deluju sa ciljem da stvaraju norme koje bi bile izraz zajedničkog interesa, već pre svega da se angažuju u izgrađivanju stavova, koji će u konfrontaciji i u međusobnom uticaju sa drugim samoupravnim interesima iz različitih oblasti društvenog rada i života, dovesti do odluka u čijoj će osnovi biti prisutan demokratski usaglašen zajednički interes kao i dugoročni istorijski ciljevi razvoja socijalističkog samoupravljanja. U takvim se uslovima u posebnom svetlu javlja odgovornost Saveza komunista u njegovoj istorijskoj odgovornosti za ostvarivanje istorijskih interesa radničke klase.[15] Delegacije društveno-političkih organizacija trebalo bi da u svom radu uspostavljaju, izgrađuju i razvijaju različite, ali stalne veze sa društvenim organizacijama, sa naukom, kulturom i drugim oblicima društvenog stvaralaštva. U tom smislu one su otvorene za šire društvene uticaje. Ali, razvijanje ovakvih oblika saradnje traži i izgrađivanje novih metoda rada koji će omogućiti da se organizovana socijalistička svest i stvaralaštvo aktivno integrišu u delegatski sistem.

---

[15] J. B. Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga SKJ*, referat na X kongresu SKJ, Komunist, Beograd 1974, 41.

Treće, uočava se da neki problemi u radu društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu, naročito u položaju i ostvarivanju funkcija društveno-političkih veća, iskrsavaju na liniji razrade onih ustavnih odredaba kojima se uređuje problematika položaja, funkcija i metoda rada delegacija društveno-političkih organizacija. To ponekada otvara i pitanje načina izbora ovih delegacija, njihovog mesta i uloge u delegatskom sistemu, pa čak i načina njihovog određenja. Ustav SFRJ je u ovom pogledu ostavio široke prostore za uređivanje pitanja, ali su oni često popunjavani različitim sadržajima. Prisutna je neujednačenost u određivanju onih tela, odnosno organa u društveno-političkim organizacijama kojima se poverava vršenje funkcija delegacije. Takođe, prisutna su i različita shvatanja o funkciji delegacije za društveno-politička veća. Ova otvorena pitanja traže dalju dogradnju sistema.

Četvrto, istraživanja pokazuju da društveno-političke organizacije i Savez komunista ostvaruju u delegatskom sistemu svoje funkcije i u domenu iniciranja rešavanja određenih pitanja. Ova njihova značajna aktivnost ostala je zasada malo prisutna u radu delegatskih skupština. To se posebno može sagledati kroz analizu ovlašćenja i sadržine rada društveno-političkih veća u skupštinama društveno-političkih zajednica. Praksa pokazuje tendenciju da društveno-politička veća prerastaju u opštenadležna veća. U takvim uslovima društveno-politička veća preuzimaju deo odgovornosti i za ostvarivanje onih prava i dužnosti i za odlučivanje o onim pitanjima o kojima neposredne odluke donose delegati i treba da donose delegati u većima udruženog rada. Nadalje, tu su i pitanja društvene kontrole u procesu izvršavanja donetih akata, postignutih dogovora i zaključenih sporazuma. Ove dimenzije funkcija društveno-političkih organizacija, a posebno Saveza komunista, značajno je razvijati i negovati u delegatskom sistemu, posebno ako se ima u vidu celokupnost odnosa i procesa u kojima društveno-političke organizacije treba da ostvaruju svoje funkcije u tom sistemu, i posebno imajući u vidu odgovornost Saveza komunista za ukupan društveni i samoupravni razvoj.

Peto, u praksi dosta dilema otvara i pitanje da li je u radu i procesu odlučivanja u društveno-političkim većima uvek neophodno obezbeđivati da se raznorodni samoupravni interesi koji su prisutni i u pojedinim društveno-političkim organizacijama, i koji se usklađuju u Socijalističkom savezu, u okviru njegovih organa i tela, uvek i u svakom slučaju moraju usklađivati i izvoditi kao usaglašeni zajednički interes svih društveno-političkih organizacija, ili je moguće i zamislivo i postojanje takvih situacija u kojima se to ne mora činiti? Čini se da u traženju odgovora na ovo pitanje, koje je praksa nametnula, ne treba uvek i po svaku cenu insistirati na uspostavljanju jedinstvenih stavova. Ako to ne mora biti, onda se nameće pitanje u kojim slučajevima se usaglašavanje može, ali i ne mora obezbeđivati, a u kojima nesaglasnosti ne može biti. U oceni koja pitanja traže saglasnost svih društveno-političkih organizacija, a koja dozvoljavaju određene razlike u pristupu rešenju pitanja u različitim društveno-političkim organizacijama treba uvek društveno-političke organizacije dovoditi u poziciju da ocenjuju da li su osnovna opredeljenja u skladu sa dugoročnim istorijskim interesima razvoja socijalističkog društva, kao i da li društveno-političke organizacije ta i takva opredeljenja treba i same da podrže. Ako se na tom globalnom nivou obezbedi jedin-

stvo osnovnih pogleda, principa i stavova, onda uvek u konkretizaciji stavova ne bi bilo neophodno insistirati na procesu usaglašavanja, već bi ovaj proces trebalo izvesti u skupštini, ostavljajući mogućnost delegatima u većima da donesu neposrednu odluku, kao i da ponesu teret odgovornosti za donetu odluku.

Šesto, jedno značajno područje delovanja društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu ostaje još uvek zapostavljeno u praktičnom ostvarivanju delegatskog sistema. Funkcije u ovom domenu delegatskog sistema ostvaruju se samo povremeno, a ne kroz stalnu, kontinuiranu aktivnost Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija. Društveno-političke organizacije bi deo svojih funkcija u ostvarivanju delegatskog sistema trebalo da vezuju i za stalnu aktivnost sa izabranim članovima delegacija i delegatima. Ta se aktivnost ne odnosi samo na delegate i delegacije društveno-političkih organizacija, već posebno i sa delegacijama i delegatima radnih ljudi i građana u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Osposobljavanje članova delegacija i delegata za obavljanje njihovih funkcija traži razvijenu aktivnost društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista i to naročito na područjima različitih vidova idejnog i političkog delovanja Saveza komunista. Aktivan rad u idejno-političkom osposobljavanju članova delegacija i delegata ostaje, dakle, jedno područje na kome društveno-političke organizacije nisu do kraja razvile svoje ustavne funkcije, niti ostvaruju odgovornost za obavljanje ovih svojih značajnih zadataka.

Sve što je izneto ilustruje delom ona otvorena pitanja koja se pojavljuju u radu društveno-političkih organizacija u ostvarivanju njihovih ustavnih funkcija i njihovom delovanju u celini delegatskog sistema, posebno ukazujući na ulogu Saveza komunista u tim procesima. Položaj i delovanje idejnih i političkih snaga socijalizma u delegatskom sistemu ostaje jedno područje na kome se društveno-političke organizacije i Savez komunista kao vodeća idejno-politička snaga društva stalno iznova moraju potvrđivati, razvijajući metode, oblike i sadržinu svojih funkcija, u skladu sa razvojem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Ako one to budu činile, i ako budu sposobne da ove svoje funkcije stalno razvijaju i obogaćuju, biće realno u poziciji stvarnih subjektivnih snaga socijalističkog razvitka.

A TÁRSADALMI-POLITIKAI SZERVEZETEK SZEREPE ÉS FUNKCIÓJA, VALAMINT A KOMMUNISTA SZÖVETSÉG SZEREPE ALKOTMÁNYOS ÉS POLITIKAI RENDSZERÜNKBEN

Összefoglalás

Ez a tanulmány azt elemzi, hogy mi a társadalmi-politikai szervezetek szerepe és funkciója, valamint a Kommunista Szövetség szerepe, alkotmányos és politikai rendszerünkben, illetve a küldöttrendszerben. Az elemzés megkülönbözteti a társadalmi-politikai szervezeteknek alkotmányos és politikai rendszerünkben kifejtett tevékenységét attól a munkától, melyet ezek a szervezetek közvetett úton végeznek. Nagy figyelmet szentel annak, hogy a társadalmi-politikai szervezetek és a Kommunista Szövetség munkamódszerei megváltoznak azokban az esetekben, amikor ezek a szervezetek szerves részei politikai rendszerünknek és annak belső mozgató erejét alkotják.

S A D R Ž A J

Ankica Vasić: *Bibliografija radova dr Josipa Mirnića* — — — — 9

Rokay Péter: *Szabadka és Korvin Kristóf halála* — — — — — — 15

Magyar László: *Cselédügyi viszonyok Szabadkán (1850—1918)* — — 21

Šandor Mesaroš: *Radničke organizacije u Bačkoj od 1890—1918 godine* 35

Kalman Čehak: *Izgradnja komunikacija u Banatu u poslednjoj deceniji XIX i prvoj deceniji XX veka* — — — — — — — — 95

Bogumil Hrabak: *Srbi iseljenici u SAD do prvog svetskog rata* — — 125

Kosta Milutinović: *Svetozar Miletić u Hrvatskom saboru* — — — — 181

Milenko Palić: *O nacionalnom pitanju u teoriji i praksi KPJ u Vojvodini do 1929. godine* — — — — — — — — — — 207

Marijana Pajvančić: *Položaj, funkcije i zadaci društveno-političkih organizacija i Saveza komunista u ustavnom i političkom sistemu* 219